ISSN 0235—07771

AKADEEMIA

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 12

Eesti mõttelise asendi kaardistamisest . . . Eiki Berg, Saima Oras
Õnn olla väike . . . . . Aleksander Aspel
Kas väikesed jäävad ellu? . . . . . Lennart Meri
NSVL intriigid Balti riikides . . . . . Zenonas Butkus
Märtsiküüditamine . . . . . Enn Sarv
Eesti ülikooli saamisloost . . . . . Johan Kõpp
Karl Schlossmann . . . . . Akivo Lenzner
Ulmanni afäär Tartu ülikoolis . . . . . Erki Tammiksaar
Kahest näidendist . . . . . Pedro Calderón de la Barca
Isikud . . . . . Peter F. Strawson
Was ist des Esten Philosophie . . . . . Madis Kõiv
Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
universalia . . . . . Jaan Kangilaski
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Sarv
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 1999

AS Akadeemia Trükk: Tallinn, Niine 11

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

11. AASTAKÄIK 1999 NUMBER 12 (129)

Eesti mõttelise asendi kaardistamisest. II
Eiki Berg, Saima Oras .. 2485

Õnn olla väike
Aleksander Aspel 2510

Kas väikesed jäävad ellu?
Lennart Meri 2516

NSVL intriigid Balti riikides (1920–1940). II
Zenonas Butkus 2526
Tõlkinud Mihkel Loodus

Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine. I
Enn Sarv 2543

Eesti ülikooli saamisloost
Johan Kõpp 2563

Karl Schlossmann — Eesti arstiteaduse suurkuju
Akivo Lenzner 2568

Ulmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. a novembris
Erki Tammiksaar 2576

Kahest näidendist
Pedro Calderón de la Barca 2597
Tõlkinud August Sang

Isikud

Peter F. Strawson 2610
Tõlkinud Bruno Mölder

Esimene isik — ja teised

Peter F. Strawson 2638
Tõlkinud Bruno Mölder

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. X
..... 2648

Arvustus: Võrgutatud, võidetud, võõrandatud. Czesław Miłosz. *Vangistatud mõistus.* Tlk Hendrik Lindepuu. (Loomingu Raamatukogu, 1999, nr 18–20.) 208 lk.
Jüri Lipping 2656

Etnilised vähemused etnogeograafi vaadelduna. Ott Kurs. *Etnilisi vähemusi ajas ja ruumis I.* (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad VI.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1998. 277 lk.
Tiit-Rein Viitso 2660

Editorial note. Summaries 2667

Was ist des Esten Philosophie:
Metafilosoofiline mõtisklus. II
Madis Kõiv 2673

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2562, 2596, 2647: Voldemar Vaga pliiatsijoonistused

EESTI MÕTTELISE ASENDI KAARDISTAMISEST

Eiki Berg, Saima Oras

EESTI ROLL MAAILMA POLIITILISEL KAARDIL: ERALDAJA VÕI ÜHENDAJA

Kogu arutelu Eesti identiteedi ja paigutuse üle maailma kaardile tähendab nii või teisiti piiride tõmbamist. Piiridel on "Eesti" mõistmises ja mõtestamises väga palju tähendusi. Lisaks kaardil ja maapinnal asuvatele riigi atribuutika juurde kuuluvatele füüsilistele märkidele saab piiride tõmbamist käsitada ka mõtteliste eraldajate tähenduses teatud identiteetide vahel. Need piirid on kujunenud inimeste teadvuses isiklike kogemuste ja ühiskonnas korrastunud diskursuste koosmõjus. Mae G. Henderson (1995: 1) tsiteerib Gloria Anzalduat, kelle sõnul "piirid on paika pandud selleks, et määratleda kohad, mis on turvalised, ja kohad, mis on ohtlikud. Piir on eraldav joon, kitsas triip mööda järsku serva. Piiriala ehk rajajoon on määratlemata koht, mis on loodud emotsionaalsetel alustel ja mis tähendab igavest üleminekut."

Järgnevalt on vaatluse all piiriseadmiste paljusus igapäevases Eesti geopoliitilises mõtestamises ja piiridega paika pandud "meie" ruumi ulatus. Samuti otsitakse geopoliitilistest tekstidest põhjendusi Eesti rollile nn piiririigina. Lisaks arutelule mõtteliste konstruktsioonide eraldajana tekib piiride puhul küsimus, kas piir on osa territooriumist või eraldiseisev ja -käsitletav moodustis kahe riigi vahel. Kui sellise küsimuse saab püstitada piiri suhtes, siis on seesama küsimus võimalik ka piiririigi konstruktsiooni suhtes.

Algus eelmises numbris.

Juhul, kui Eesti määratleb ennast piiririigina — kas mõista seda siis kui eraldajaks olemist kahe vastandliku või vähemalt erineva poole vahel või ei ole piiririik ühest poolest lahutatav?[10] Dijkinki (1996: 142) sõnul kirjeldab enamik geopoliitilisi visioone maailma kahe süsteemi vahel jagunenuna, kusjuures oma riiki nähakse strateegilisel positsioonil kas siis vahendajana või "õige" poole toetajana.

Ühelt poolt toimub Eesti välispoliitikas arutelu materiaalsete piiride üle ja piirilepingu sõlmimise üle Venemaaga ning piire käsitatakse füüsiliste eraldajatena kahe suveräänse riigi vahel. Teisalt tundub Eesti olevat endiselt geopoliitilistel eneseotsingutel, mille sisuks on enese rolli määratlemine rahvusvahelises poliitikas. Seega sisaldab piiride üle peetav diskussioon vastuse otsimist küsimusele, kuidas Eestit, selle asendit, tähendust ja rolle tunnetatakse. Ehk: kas Eesti geopoliitilistes mõtestamistes prevaleerib Anzaldua arusaam piirist kui üleminekust ning sellest tulenevalt käsitletakse Eestit kui silda Ida ja Lääne ühendamisel või on Eesti osaks olla Lääne kaugeim kants ja tugipunkt, kaitsta ja eraldada Läänt Ida eest?

Eesti tähendus 1: "Kontaktide maa" — sild Lääne ja Venemaa vahel

1992. aasta 6. aprillil võttis Vabariigi Valitsus vastu avalduse "Välispoliitilisest kontseptsioonist". "Eesti Vabariigi valitsuse üksmeelne seisukoht on, et Eesti geopoliitiline asend, ajaloolised sidemed ja tänased poliitilised reaalsused võimaldavad Eesti Vabariigil kujuneda Põhja- ja Kesk-Euroopa sillaks nii vaimsete kui ka materiaalsete väärtuste liikumisel ja tootmisel, muuta Eesti *kontaktide maaks* selle sõna laias tähenduses. Eesti vabariigi valitsus on veendunud, et "bastioni" ega "sanitaarkordoni" poliitika ei vasta maailmas kujunenud reaalsusele ega Eesti huvidele ja teatab, et Eesti vabariik suveräänse riigina soovib arendada

[10]Põhjust nii küsida annab ka eesti keelest tulenev mitmetine tõlgitsusvõimalus. Nii räägitakse näiteks Eesti idapiiril asuvast riigist ja mõeldakse siiski riiki, millega Eesti idas piirneb, ning mitte piiri peal asetsevat riiki.

nii naabermaade kui ka teiste riikidega sõbralikke koostöösuhteid rahvusvahelise õiguse üldpõhimõtete vaimus" (Tammer 1992).

See 1992. aasta välispoliitiline kontseptsioon püsib endiselt Eesti rolliotsingute keskpunktis. Nii praktilise välispoliitikaga tegelejad kui ka teoreetikud jagavad põhjendusi Eesti võimalusele olla vahendajaks Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel. Eesti geograafilist asukohta iseloomustatakse kui "osa Euroopa Liidu idapoolse majandusekspansiooni tugialast" (Mart Siimanni ettekanne "Eesti tulevik" Helsingi Ülikooli Teaduste majas 30. I 1998). Sellega saab vastuse peatüki alguses esitatud küsimus, kas ennast piirialaks pidav riik kujutab endast nn neutraalset piiritsooni või kuulub ühe eraldatava/ühendatava poole hulka. Eesti näeb ennast kindlalt Lääne osana ja seda nii ühendaja kui ka eraldusjoone rolli kandes. See on ka kinnituseks Eesti Euroopa-identiteedi tugevusele. Siinkohal sajandialguse geopoliitilisi mõttekäike võrdluseks tuues leiab ka märkimisväärse erinevuse. Toomas Karjahärm (1995) viitab Villem Reimanile, kelle arvates "Eesti asend Ida ja Lääne vahel tingib seoseid ja võrdlusi mõlemaga". Ehkki ka tol ajal nähti Eesti tähtsust majandusliku ühendusmaana, oli arvestatav osa eestlaste kohatunnetuses ka kuulumisel Vene impeeriumi koosseisu ja sellest tuleneval arusaamal eesti rahvast kui "elavast vallist Vene riikluse kaitseks Saksa ittatungi vastu". Samas valitseb üksmeel Eesti ja Venemaa vaheliste (majandus)suhete osas ka tänapäeva välispoliitikakäsitlustes, s.t arvatakse, et ainult heade suhete korral on võimalik maksimaalselt oma geopoliitilisi positsioone ära kasutada (Vihalemm 1997: 142). Rääkides soodsast geograafilisest asendist Ida ja Lääne vahel ja vahendajarolli kandmisest, peetaksegi eelkõige silmas majandussuhteid.

"Meil on meie geograafiline potentsiaal, mis võimaldab arendada majandussidemeid kõigis suundades. Oma geopoliitilise ja geoökonoomilise asukoha tõttu oleme võimelised kaasa aitama Venemaa ja Euroopa vaheliste traditsiooniliste kaubateede taastamisele" (Mart Siimanni kõne Pärnus 23. II 1998).

Euroopale nn Venemaa-sillaks olemisel on Eestist loodud visioon kui peaaegu ainuvõimalikust ühendusest ja tasakaalust Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel ning Venemaa kaudu ka Euroopa ja Aasia vahel (vt Lorents 1995). Teiste Balti ja Kesk-Euroopa riikide konkurentsi Eestile toob välja näiteks "Eesti 2010" analüüs, ent enamasti luuakse praktilise välispoliitika avaldustes just pilt Eestist kui Lääne ja Venemaa ainsast võimalikust ühendus-

teest. Eesti rolli nähakse sageli kahesuunalisena — nii Euroopat kui Venemaad käsitatakse Eesti partneritena ja arvatakse, et Eesti olemasolust peaksid kasu saama kõik osapooled.

Eestit kui ühendajat kirjeldades rõhutatakse võrdväärselt kuuluvust niihästi Põhjalasse kui ka Kesk-Euroopasse. Lisaks Venemaa ja Euroopa ühendaja rollile omistatakse Eestile Põhjala-dimensiooniga seoses ka Põhjala ja Lääne- ning Kesk- ja Lõuna-Euroopa ühendaja positsioon. Läänemerele viidatakse kui liitvale tegurile regioonis ning seoses geograafilise paiknemisega osutatakse ka ajaloolistele kaubateedele ja Eesti rollile ühendajana. Põhja-Euroopasse kuulumise rõhutamine on ülekaalus eelkõige nn sillaidee puhul.

Kesk-Euroopa identiteet on sagedamini aluseks poliitilise vahendaja rolli põhjendamisel. Seda käsitatakse n-ö tõlgi rollina. Ühelt poolt kantakse Euroopaga sarnast identiteeti ja kultuurikogemust, teiselt poolt on Eesti eeliseks see, et "Eesti tunneb Venemaad" ja saab olla tõlgiks kahe poole vahel, s.t tõlkida Venemaad maailmale ja maailma Venemaale. Nimetatud poliitilise ülemineku rolli "kahe maailma", Venemaa ja läänemaailma vahel iseloomustatakse ka müüdiga Eestist kui teenäitajast (Lennart Meri kõne pidulikul õhtusöögil Nende Majesteetide Norra Kuninga Harald V ja Kuninganna Sonja auks 31. VIII 1998).

Eesti kontaktmaaks olemise narratiivid on ülekaalus Eesti ametlikus geopoliitilises mõtestamises. Samuti nähakse ka kahes neljast "Eesti 2010" analüütikute pakutud tulevikustsenaariumist Eesti tähendust Lääne ja Venemaa ühendajana. Vaatamata Eesti vahendajatähenduse rõhutamisele ei jäeta märkimata ka sõltumist reaalsest olukorrast eeskätt Euroopa Liidus ning arengust Venemaal. Sellega seoses on Eesti välispoliitikas kasutusel "jutustus" Eesti piirist kui tulevasest Euroopa Liidu idapiirist. Seda kasutatakse koodina nii ühendavast kui ka eraldavast Eestist rääkides. Ühendava Eesti põhjendamisel kasutatakse Euroopa Liidu idapiiri mõistet koos selgitustega "filtrina töötavast relvakaubandust, narkootikume, aatomirelvi või organiseeritud kuritegevust mitteläbilaskvast, kuid kaubavahetusele, kultuurikontaktidele ja turismile avatud tsoonist" (Meri 1996: 429). Ja jällegi: suurem osa Eesti ametlikust geopoliitilisest argumentatsioonist ja ka teoreetikutest peab Euroopa Liidu liikmestaatust positiivse arengu aluseks, mis Eesti rolli Lääne majandusliku toetuspunktina Venemaaga suhtlemisel veelgi kinnitab, ent Eesti euroskeptikute nimel sõna võttev

Vello Leito (1999: 83) näeb Euroopa Liidu laienemises "Saksamaa bastionite kerkimist Narva jõe äärde ja vastu Pihkva müüri". Eesti majandussilla rolli kirjeldab Leito kui Euroopa Liidu majanduslikku okupatsiooni. Samas ei puudu ka euroskeptikas visioon Eestist kui majanduslikust ja poliitilisest vahendajast — juures on lisatingimus erisuguste (majandus)jõudude tasakaalustatud kohalolekust.[11]

Eesti tähendus kontaktide maana eeldab avatust nii ida kui lääne suunas. Ometi kohtab idee ida poole avatud Eestist geopoliitilistes narratiivides ka vastuseisu. Kahetine suhtumine avaldub Eesti kaasaegses välispoliitikas ühelt poolt jõupingutustena, mida tehakse selleks, et peibutada nii Venemaad kui ka Lääne-Euroopat kasutama Eestit ühendusteena, ning teiselt poolt käsitatakse geopoliitilises argumentatsioonis Venemaad ikkagi ka kui ohtu, millest tuleb iga hinna eest võimalikult eraldi ja võimalikult kaugele hoida.

Eesti tähendus 2: riik tsivilisatsioonide eraldusjoonel

Samuel Huntington (1993) kirjeldab olulisima eraldava piirina Euroopas Lääne kristliku maailma idapiiri, mis jookseb eri tsivilisatsioonide vahel ning millest põhja ja läände jäävad rahvad on läbi teinud Euroopa ajaloo ühised kogemused: feodalismi, renessansi, reformatsiooni, valgustuse ja tööstusliku revolutsiooni. Kirjeldatud mõttelisest piirist ida pool elavaid rahvaid iseloomustab kuulumine islami- või õigeusku ning neil puudub ülejäänud Euroopat ühendav kogemus. Huntingtoni kontseptsioon tsivilisatsioonide põrkumisest ajalis-ruumilise arengu põhimotiivina on leidnud koha ka Eesti geopoliitilises diskussioonis rööbiti visioonidega Eestist kui kontaktpiirkonnast. Eesti ja Venemaa vahel kulgeva piiri samastamist tsivilisatsioone eraldava joonega on kasutatud Eesti asukoha ja rolli määratlemisel Lääne tsivilisatsiooni piiririigina. Siinkohal väärib rõhutamist piiririigi staatuse käsitamine eelkõige erinevate kultuuride eraldusjoonena.

"Paiknedes slaavi õigeusu piirialal, esindavad Balti riigid koos Soome ja Visegradi riikidega Lääne-Euroopa rooma kultuuri viimast tugipunkti, Lääne tsivilisatsiooni piiri peal paiknemine on

[11] Leito terminoloogias *Geopoliitilised Ruumid.*

inimeste kultuurilise identiteedi seisukohalt olnud oluline faktor läbi ajaloo" (Lauristin 1997: 29).

Lauristin ja Vihalemm (1997) näevad Eestit piiririigina Lääne ja Ida vahel, ent samal ajal arvavad Eesti "siinpool" joont asuvate riikide hulka. Vaatamata kultuuriruumide eraldusjoonte rõhutamisele ei käsitleta geopoliitilises mõtestamises piire mitte abstraktse eraldusjoonena sees- ja väljaspool asuva vahel, kus "sees" tähistaks Lääne ja "väljas" slaavi kultuuriruumi. Pigem mõeldakse "väljaspool asuvana" ikkagi otseselt Venemaad. Ka Ott Kurs (1993) viitab Eesti—Vene piirile kui "eraldusjoonele Euroopa ja euraasialiku Venemaa vahel, mis eeldab kaitstavust ja kontrollitavust". Seega, Euroopa Liidu idapiiri võib mõista ka eraldaja tähenduses. Sel juhul nähakse Eestit Euroopa Liidu ida- (või kaugeima) piirina. See tähendab, et Eestist edasi on juba tegemist mitte-Euroopaga. Euroopa Liidu idapiiri mõistet kasutatakse seega Euroopa (või Euroopa kultuuri) lõpu tähenduses (vt Meri 1996: 426). Sellise valiku puhul on Venemaale antud "võõra" tähendus ning Idasse pöördumist Lääne alternatiivina ei peeta kultuuride sobimatuse tõttu võimalikuks.

Samas tähenduses (Eesti Euroopa ja mitte-Euroopa vahel), ehkki pisut teise tähendusvarjundiga viidatakse Eestile ka kui Euroopa *ääremaale*. Eelmisel juhul kujutas Eesti endast "Läänt kurja ja metsiku ida eest kaitsvat tublit väikeriiki", ääremaavisiooni puhul tajutakse endal Lääne kahtlevat hinnangut. Kohe Eesti kõrval paikneb Euroopale võõras kultuur ja ehkki Eesti ühelt poolt justkui toimiks Lääne viimase tugipunktina, tunnetatakse (ja häbenetakse) välispoliitikas ka oma perifeersust. Nii võiks tõlgendada näiteks üht Jüri Luige intervjuud 1992. aastast (Jarne 1992). Perioodi 1992—1995—1998 jooksul on Eesti kõvasti enesekindlust juurde võitnud ja Eesti "õigel pool" piiri (s.o Läänega samal poolel) asumises ei kahelda. Ajalises seoses on väljatoodavad ka erinevused kirjeldatud Venemaa-kartuses. 1992. ja osalt ka 1995. aastal oli Eesti—Vene suhete põhjendamisel tänuväärseteks müütideks Vene sõjavägi Eestis ja majanduslik sõltuvus Venemaast (Vähi 1992), aga hilisemad Venemaa-kartuse müüdid on põhjendatud juba laiemalt vastuoludega Lääne ja Ida vahel.

Eesti tähendus 3: NATO uus rajamaa

Ehkki Eesti poliitikud tihtipeale rõhutavad, et Eesti ei vaatle mitte ühtegi riiki ega rahvast oma vaenlasena (selline mõte on täiesti täheldatav nt Ants Laaneotsa artiklis "Eesti Vabariigi rahvusliku julgeoleku kontseptsiooni alused", Postimees 5. III 1995), ei leia sellele loosungile toetust geopoliitilistest rolliotsingutest. Diskussioonis Eesti julgeoleku üle ja püüdlustest saada NATO liikmeks võib välja lugeda ühemõttelisi viiteid Venemaale kui vägivaldsele, militaarsele ja ettearvamatule naabrile, kes pealegi on Eestiga võrreldes hoopis teisest "kaalukategooriast". "Eesti 2010" pakub ühe võimaliku tulevikustsenaariumina välja Eesti rolli "äraarvamatu ja agressiivse idanaabri kõrval lääneriikide ja kogu Euroopa eelpostina". Nii presidendi kui ka ministrite sõnavõttudes kohtab viiteid ähvardavale Venemaale kui Eesti Lääne-orientatsiooni ainsale, kuid vastuvõetamatule alternatiivile.

Eesti on iseseisev olnud juba kaheksa aastat järjest, omariikluse püsimises aga ei saada olla endiselt lõpuni kindel. Peamiseks ohuks peetakse Venemaa naabrust ning ainsaks julgeoleku garantiiks NATOt. Tsivilisatsioone eraldava piiririigi tähenduses toetub Eesti kultuurile ("võõrapärase" vene/slaavi/õigeusu kultuuri pealetungi vaoshoidmine), "NATO rajamaaks" olemisega kaasneb püüe täita geostrateegilist tühimikku Läänemerest idas. Sedapuhku osutuks Eesti NATO võimalikuks sillapeaks ja tugipunktiks Venemaa ohjeldamisel.

"NATO laiendamine peaks olema projekt, mille eesmärgiks on võimaldada Kesk- ja Ida-Euroopa riikidel saada hingerahu täiendava julgeoleku abil. Et ületada ajaloolised külma sõja aegsed demarkatsioonijooned, peab võtma aktiivsust pooldava hoiaku ja liikuma edasi" (Lennart Meri ettekanne "Eesti julgeolek" Ühendatud Väeliikide Kuninglikus Kaitseuuringute Instituudis 3. III 1998).

Ehkki toonitatakse vanade mõttemallide ületamise vajadust, toimub julgeolekudiskussioon tihti külma sõja terminites. Nii omistatakse NATOle demokraadi ja Venemaale okupandi silt. Venemaad kujutatakse tugeva sõjalise jõuna, mida Eestil tuleb pidevalt jälgida. Eestit nähakse Venemaa ja Lääne vahel strateegiliste huvide kokkupuutealana, kusjuures Venemaa strateegilised huvid Eestis tuuakse põhjendusena NATO vastumeelsusele laieneda Vene piirini. Peaaegu niisama tihti võib geopoliitilistes

sõnavõttudes kohata ka otse vastupidiseid viiteid NATO huvile piirkonnas vastukaaluks seadmisest Venemaa huvidele ja nende ohjeldamise vajadusest. USAga sõlmitud Balti hartat hinnatakse Eesti välispoliitikas kui USA kaastegevust Eesti (ja teiste Balti riikide) julgeoleku kindlustamisel. Lisaks potentsiaalsele ohule Eesti suhtes käsitletakse Venemaad endistviisi ka NATO vastaspoolena ning Eesti iseloomustamiseks Vene—NATO suhetes kasutatakse *strateegilise kokkupuutetsooni* mõistet. Võimalus, et ühes Venemaa ja USA suhtete teravnemisega taastub külma sõja aegne õhkkond, pakutakse välja ka projektis "Eesti 2010". Samal ajal üritab Eesti neid Euroopa sillapea visioone leevendada, märkides, et Euroopa Liitu ja NATOsse pürgimisega ei ole kunagi kaasnenud ideed "idavärava" kinninaelutamisest (Toomas Hendrik Ilvese Vabariigi Valitsuse nimel peetud ettekanne Riigikogus 12. II 1998). NATO ametlikes dokumentides väljendatud mõtet, et NATO liikmekandidaatide geograafiline asukoht ei otsusta nende organisatsiooni liikmeksvõtmist, on tõlgendatud kui neutraalsete puhvertsoonide vajaduse kaotamist Lääne mõtteviisist. Tõenäoliselt peaks see "puhvriteta poliitika" tähendama NATO ja Venemaa vahetut piirnemist ja seega ühtlasi NATO kohalolekut Eestis. See omakorda märgib Eesti jaoks võimalust kuulutada NATOle Venemaa-suunal tugipunktiks olemine Eesti geopoliitiliseks sisuks.

Eesti tähendus 4: "Meie" ruum

Kõik kirjeldatud visioonid, mis on kujundanud Eesti geopoliitilist rolli, lähtuvad arusaamast, et Eesti on vaieldamatult osa Lääne tsivilisatsioonist ning Eesti võimaluseks on etendada ühel või teisel kombel Lääne ja Venemaa vahelise piiririigina eraldavat või ühendavat rolli. Lisaks sellele on välja pakutud ka võimalust vaadelda Eestit eraldi- ja iseseisva ruumina eri geopoliitiliste jõudude vahel. Seda on teinud näiteks Vello Leito, kelle meelest peaks Eesti oma geopoliitilises asukohas mängima n-ö jahutusvarda rolli, nagu seda teevad Norra, Šveits ja mõned teised riigid maailma geopoliitiliste ruumide vahel (Leito 1999: 99). Leito arvates ei tähista Eesti mitte ühegi rahvusvahelise suurjõuga liitunud piirkonda, vaid ruumi, mille geopoliitiline tähendus ja rahvusvahelise positsiooni olulisus seisnebki suurjõududele tasakaalupunkti pakkumises "uusautarkilisuse printsiibist lähtudes". Leito väidab, et

juhul, kui Eesti suudab hoiduda Euroopa Liidu "majandusokupatsioonist" ja leida erinevate Eestist huvitatud välisjõudude vahel tasakaalupunkti, on ta võimeline eksisteerima "oma ruumina". Leito (1999: 111) arvates ei ole Venemaa Eestile hetkel ohtlik: "Venemaa nõrkus annab meile puhkust Vene-hirmust, et rahulikult järele mõelda ja aduda, meie iseseisvusele pole olemas mitte mingisuguseid muid kaitsetagatisi, kui suurriikide tasakaalustatud ja meie poolt kontrollitud kohalolek, majanduslik kiirareng, rahvusliku majandussektoriga selle juhtrollis ning NATO, viimane tõsi küll, rohkem psühholoogiliseks toetuseks."

Kuigi Leito hinnangul vajab Eesti NATO kohalolekut, on see vajadus ühelt poolt eri geopoliitiliste jõudude tasakaalustamiseks ja teisalt inimestele psühholoogilise kindlustunde tagamiseks. Vastupidiselt Leitole ei näe näiteks Kaido Jaanson "Eesti 2010" raames Eestile võimalust neutraliteediks, kuna selline "oma ruumi" loomine eeldab riigi kaitsevõimet, mida Eesti aga tagada ei suudaks: "Sellises olukorras nagu praegu oleks (ongi) neutraalne sõjaväeta Eesti vaakum, mille iga vähegi tugevam soovija võib Eestilt luba küsimata täita. Vabatahtlik osavõtt sellisest kollektiivsest julgeolekusüsteemist nagu NATO aitab seda vältida. Kaitsevõimetu neutraliteet tähendaks Eesti vabatahtlikku astumist Venemaa mõjusfääri."

Nn tasakaalukontseptsiooni on välja pakutud ka enne Leitot. Näiteks Riigikogu kaitsekomisjoni esimees Peeter Lorents esitas 1995. aastal seisukoha, et Eestil tuleb väikese ning ressurssidest vaese riigina oma välispoliitika rajada nn vastastikku tasakaalustavate jõudude doktriinile, sealjuures otsides ennetavalt igale Eestile rakenduvale jõule seda tasakaalustada suutev jõud. Lorentsi hinnangul on selline tasakaalupunkt Eestis võimalik siis, kui oskame näha, millised jõud, millistel põhjustel, milliste tagajärgedega võivad Eestile rakenduda, samas luues tingimused selleks, et "meile soodsalt mõjuvad jõud siin rakenduksid, ebasoodsad aga mitte". Ühe neutraalse positsiooni võimaluse on välja pakkunud Eestimaa Ühendatud Rahvapartei. Nende programmis esitatakse "soovitav" välispoliitiline valik Eesti jaoks, mille kohaselt Eesti peaks taotlema Euroopa Liidu liikmestaatust ning lääneida- ja ida-lääne-suunalise ühendaja rolli Euroopa ja Venemaa vahel. Erinevalt näiteks Leito käsitlusest ei peeta seega EÜRP programmis majanduslikku seotust Lääne institutsioonidega ohtlikuks. Küll aga deklareeritakse seal, et "NATO struktuuridega

ühinemine ei ole Eestile parim võimalik julgeolekupoliitiline valik. Kõige efektiivsem on aktiivse neutraliteedi poliitika ja heanaaberlikud suhted ümbritsevate riikidega" (Eestimaa Ühendatud Rahvapartei programm 1999). Seega loob EÜRP kujutluse Eesti võimalikust julgeolekupoliitilisest neutraalsusest, mida toetab tihe majanduslik koostöö välisjõududega.

Ehkki riigitegelased ja teoreetikud on ühel meelel Eesti identiteedi suhtes, on geopoliitiliste mõtestajate visioonid Eestist, tema asendist ja rahvusvahelisest rollist erinevad. Kultuuriliselt aluselt lähtuvad käsitlused jagavad veendumust, et Eesti kujutab endast Lääne tsivilisatsiooni osa ning selle piiririiki. Majanduslikelt alustelt lähtuvad mõtestamised väljendavad Lääne-suunalist integreerumist ja Eesti strateegilist asendit Ida ja Lääne vahendaja ja ühendajana. Kolmas võimalus Eesti geopoliitilise rolli seletamiseks lähtub julgeoleku kaalutlusest: olla Lääne sõjaliseks tugipunktiks vastu Venemaad. Uuritud tekstides käsitatakse piiri enamasti Eesti ruumi määratlejana, kusjuures Eesti ruumi mõistetakse Läänt Venemaast eraldava ruumi tähenduses. Geopoliitilises mõtestamises otsitakse Eestile ka võimalusi jääda kõrvale väljastpoolt tulenevatest mõjutustest. Sellise alternatiivi tõsiseltvõetavus jääb aga küsitavaks.

Eri arusaamad Eesti geopoliitilistest rollidest ei tarvitse olla konfliktsed, ent neid üheskoos ja samaaegselt kasutada ei ole siiski alati loogiline. Tundub, et aeg-ajalt valitseb Eesti välispoliitilistes sõnavõttudes arusaam "eesmärk pühitseb narratiivi" — välispoliitiliste ettevõtmiste õigustamiseks kasutatakse hetkel "kasulikumat" seletusviisi ning isegi ametlikest välispoliitilistest seisukohavõttudest võib leida täiesti erinevate rollikäsituste kasutamist ühes ja samas tekstis. Eesti ametlik välispoliitika kasutab kõige sagedamini visiooni Eestist kui Lääne ja Ida ühendajast. Ent vähem olulised pole ka kujutlused Eesti piirist ja Eesti riigi rollist kui julgeolekustrateegilisest vastuolude joonest Venemaa ja läänelike kaitsestruktuuride (eelkõige NATO) vahel.

GEOPOLIITIKUD JA KONTEKSTID

Eespool analüüsisime Eesti geopoliitilises mõtestamises käibivaid visioone ja nende aluseks olevaid identiteete. Geopoliitiliste avalduste põhjal tehtud järeldused näitasid, et üldjoontes jagavad riigitegelased ja teoreetikud sarnaseid Eestiga seonduvaid identi-

teete ning samuti on Eesti suhtelise asendi paikapanek maailma poliitilisel kaardil küllaltki ühelaadne. Erinevused ilmnesid aga geopoliitilistes visioonides, millega Eestit ja tema rahvusvahelist rolli kirjeldatakse.

Ühiskonnas toimivad mitmesugused arvamusgrupid ning praktilise geopoliitikaga seotud institutsioonid, mis kõigi oma erisuguste põhjendustega geopoliitilistele sammudele kujundavad ühiskonna mõttelise kaardi. Et eesmärkide ja vahendite koosmõjust kasvavad välja mitmesugused arusaamad, siis võib Eesti geopoliitilist argumentatsiooni kirjeldada ka praegu väljendiga "rolliotsinguil". Erinevused geopoliitilises mõtestamises on võimalik võrdlevalt välja tuua ning kirjeldada neid konkreetsete institutsiooniliste, ajaliste ja isiklike kontekstide mõjutuste raamistikus.

Eesti ametlikud välispoliitilised seisukohad

Selle liigituse alla kuuluvad valitsusliikmete ning välispoliitika kujundamisega tegelevate riigiametnike, sealhulgas riigi kaitsejõudude juhtide sõnavõtud. Samuti on siinkohal vaatluse all võimuparteide seisukohad, mida on väljendatud oma programmides ja mille elluviimist on tõotatud valijatele. Need on ennekõike ametlikud seisukohad, s.t ükski minister ega riigiametnik ei tohiks endale lubada riigi huvidele mittevastavaid arvamusavaldusi. Teisisõnu peab ametlikest pöördumistest puuduma kõneleja isiklik positsioon. Geopoliitiliste tekstide analüüsi põhjal võib tõdeda, et üldiselt neis esitatud seisukohad sellele nõudele ka vastavad. Sõltuvus konkreetsest isikust ei ole määrava tähtsusega. Et tänapäeval on Eesti riigi välispoliitilised huvid üsna ühemõtteliselt määratletud Euroopa Liiduga majandusliku integreerumise ning NATO julgeolekugarantiide taotlemisega, siis keskenduvad enamasti ka geopoliitilised arutlused eelkõige neile kahele teemale.

Ametlikku Eesti-pilti kujundades luuakse Eestist enamasti kujutlus kui Euroopasse kuuluvast, Euroopaga majanduslikult seotud, 80-aastase demokraatiakogemusega väikeriigist. Vabariigi Valitsus vastutab riigi arengu eest ja seetõttu rõhutataksegi geopoliitiliselt just riigi arengu seisukohalt olulisi aspekte. Eespool kirjeldatud rollivisioonidest kasutatakse kõige sagedamini "kontaktide maa" visiooni. Eesti kui soodsa asendiga vahendajariigi visioon sobib valitsusele hästi õigustamaks ja seletamaks

Euroopa-suunalisi välispoliitilisi ettevõtmisi. Ametlikes seisukohtades pole poliitikud omaks võtnud Huntingtoni ideed tsivilisatsioonide kokkupõrkest ja ega seda õieti kasutatagi.

Presidendi kõned — poliitiline kunst

Käesolevas artiklis kohtab praeguse Eesti Vabariigi presidendi Lennart Meri geopoliitilisi mõtteavaldusi kahes eri kontekstis: 1992. aastani tegutses ta välisministrina ja alates 1992. aastast presidendina. Rohkem kui ühegi teise vaatlusaluse "geopoliitiku" juures kehtib Lennart Meri kohta väide, et ta on Eesti identiteetide maailma viija. Ta loob maailmale pildi Eestist ja kujundab jõuliselt ka eestlaste identiteete. Presidendina ei ole ta surutud kitsalt pragmaatilisse välispoliitiliste eesmärkide raamistikku. Seda eelisseisundit kasutab ta võrdlemisi vabalt. Ametlike seisukohtade puhul ilmnes, et geopoliitiline mõtestamine ei sisalda olulisel määral konkreetseid isiklikke määratlusi, ent presidendi kõnede puhul loeb neist välja ennekõike tema isikliku missiooni. Eesti Vabariigi president saab endale lubada, et räägib Türgis Türgist kui Eesti parimast sõbrast ja kasutab Taanis sama määratlust Taani kohta. Üritades siduda presidendi sõnavõtte mingi konkreetse identiteedi ja Eesti asukohta kirjeldava määratlusega, ilmneb, et tegelikult on presidendi kõnedes kasutatud neid kõiki. Sedasama võib öelda ka kirjeldatud Eesti rollivisioonide kasutamise kohta presidendi kõnedes.

Suhtelisest asukohast rääkides kasutab president Meri sagedamini viidet Kesk-Euroopasse kuuluvusele, samas on sagedased ka viited sidemetele Läänemere piirkonnaga. Eri geopoliitiliste missioonide kasutamisel ei ole märgata mingit olulist seaduspära — nii tsivilisatsiooni väärtuste kaitsja kui ka geograafiliselt soodsa asendiga vahendajariigi ning NATO rajamaa visiooni kasutab Meri vastavalt olukorrale ja vajadusele; tunde järgi vahel ka mitmeid eri visioone koos. Näiteks 25. jaanuaril 1995 St. Galleni julgeolekupoliitilisel foorumil peetud kõnes kasutab ta Eestist rääkides väljendit "Lääne-Euroopa nahk" iseloomustamaks Eesti rolli võrdluses Šveitsi kui Lääne-Euroopa südamega ja viidates Eesti asendile Lääne-Euroopa servaalal ("tsivilisatsioonide eraldusjoonel"), ülejärgmisel leheküljel viitab ta NATO laienemise seostes "Eesti asumisele julgeolekuvaakumis" (võimalik "NATO rajamaa") ning järgneval leheküljel kirjeldab "Eesti—Vene piiri

kui kaubandusfiltrit" ("Kontaktide maa") (Meri 1996: 426–429). Selliseid tõlgendusvõimaluste kombinatsioone kohtab Meri sõnavõttudes veelgi. Kuigi Eesti "ametlik" geopoliitika püsib suhteliselt jäigalt oma eesmärkidele orienteeritud suunal ja teoreetiliste käsitluste kohta võib väita, et ka neis ei kalduta püstitatud eesmärkidest oluliselt kõrvale, annab presidendi institutsiooniline kontekst koos isiklike omadustega tulemuseks mitmesuguseid Eesti geopoliitiliste rollide kombinatsioone.

Mõtlejad ja uurijad

Kõige erinevamate eesmärkide ja tagapõhjadega on vaadeldavast materjalist kahtlemata teoreetilised käsitlused Eesti geopoliitilistest valikutest. Esiteks akadeemilist laadi analüüsivad tekstid. Neist on raske leida autori eesmärkide ja hinnanguliste määratluste mõju tekstile. Selline on vaadeldud tekstidest näiteks Toomas Karjahärmi uurimus, mille sisuks on esimese ärkamisaja ja sajandialguse eestlaste identiteetide ja geograafilise kohatunnetuse analüüs. Sama laadi on ka Ott Kursi käsitlused. Kursi eesmärgiks on kirjeldada Euroopa mõtteliste geograafiliste osiste piiritlemisega tekkivaid küsimusi. Teine käesolevas töös analüüsitud Kursi artikkel puudutab Eesti füüsiliste piiride problemaatikat Tartu rahu järgselt ja Euroopa piiride taustal. Kuigi kriitikud armastavad rõhutada, et igasuguse geopoliitilise käsitluse puhul peab arvestama ka konteksti ning autori mõju tekstile, ei ole nende autorite puhul tegemist retooriliste käsitlustega ja konteksti mõju ei ole primaarne.

Teiseks võiks välja tuua märkimisväärselt väärtushinnanguid ja ideoloogilisi tõekspidamisi sisaldavad teoreetilised tekstid. Kriitilise geopoliitika teoreetikute hinnangul ei saa moraalsed kaalutlused olla teadusliku käsitluse koostisosaks. Mitmed käesolevas töös analüüsitud tekstid sisaldavad aga ilmselgelt väärtushinnangutel põhinevaid seletusviise. Lisaks erilisele faktide interpreteerimisviisile kasutavad teoreetikud ka võimalust rõhutada fakte valikuliselt või neid välja jätta. Siinkohal võiks võrrelda näiteks Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma koostatud kogumiku *Return to the Western World* ning Eesti euroskeptikute vaatekohti esindava Vello Leito raamatu *Eesti geopoliitika* lähtepunkte, kus on juttu ka Eesti asendi ja rollide tõlgendustest. Ühelt poolt kiidab Lauristini ja Vihalemma käsitlus tingimusteta heaks Huntingtoni

globaalse ruumi tsiviliseerimise katsed ning siit edasi kultuuride "laamtektoonilise põrkumise" vältimatuse Eesti ja Venemaa vahelisel murrangujoonel. Teisalt kuulutavad autorid Eesti Põhjala riikide "orgaaniliseks" koostisosaks. Faktidega, et Eesti on osa Lääne tsivilisatsioonist ja Põhjala regioonist, naelutavad Lauristin ja Vihalemm kinni enam-vähem kõik Eesti ühiskonna arengud ja suundumised nii kaugemas ajaloos kui tänapäeval. Eestit kujutatakse Lauristini ja Vihalemma käsitluses Lääne tsivilisatsiooni kaugeima tugipostina. Eesti identiteete kirjeldatakse raamatus läbi tsivilisatsiooniliste vastandumiste. Kuuluvus Põhjalasse Eesti arenguid mõjutava tegurina leiab kasutamist kirjeldustes, mis iseloomustavad Eesti soodsat geopoliitilist asendit kaubanduslike ja kultuuriliste ühendusteede ristumispunktis. Siit ka vastuolu. Peeter Vihalemm leiab, et "Euroopa Liiduga ühinemine on Eesti jaoks oluline eelkõige selleks, et täielikult ära kasutada soodsat geopoliitilist positsiooni nii Euroopa põhja-lõunasuunalisel ühendamisel kui ka Euroopa ühendamisel Venemaaga" (Vihalemm 1997: 143). Seega kasutavad autorid Eesti rolli kirjeldamiseks nii tsivilisatsiooni piiririigi kui ka Euroopat ja Venemaad ühendava silla visioone. Kriitilise geopoliitika seisukohalt pole Lauristini ja Vihalemma käsitluse puhul oluline mitte niivõrd erineva loogikaga visioonide kasutamine paralleelselt, kuivõrd just see, kuidas autorid on konteksti valikuga paika pannud kogu järgneva argumentatsiooni tulemused.

Kõrvutades Lauristini ja Vihalemma käsitlusega Vello Leito "nägemust" Eesti geopoliitikast, on võimalik jõuda täpselt sama järelduseni. Nimelt määravad analüüsi lähtealuste valik ja autori eesmärgid paljuski oma koodide kasutamise ning teatud geopoliitiliste orientatsioonide eelistamise. Lisaks olulistele erinevustele Eesti geopoliitilistes visioonides leiab Lauristini ja Vihalemma ning Leito mõttekäike võrreldes, et ka geopoliitilised koodid, mida kumbki käsitlus kasutab, on erinevad. Lauristin ja Vihalemm lähtuvad Lääne mõjupiirkonda kuulumise positiivsetest aspektidest Eesti arengule ning näevad ka Euroopa Liiduga ühinemises positiivseid märke, Leito aga defineerib Lääne mõjude tähenduse Eestile kui majandusliku ja poliitilise okupatsiooni ning peab Eesti riigi välis- ja kaitsepoliitika esmaseks prioriteediks selle lõpetamist (Leito 1999: 79). Lauristini käsitluses on Eesti arengu puhul tegemist taaslääneestumise ja Vene militaarsete huvide mõjusfäärist väljapääsemisega, mille käimalükkavaks

jõuks olid tsivilisatsioonilised vastuolud. Leito näeb taasiseseisvumise põhjusena hoopis maailma suurvõimude, "Globaalsete Ruumide" kokkulepet Eesti üle. Lääne institutsioonidega liitumine tähendaks Lauristini ja Vihalemma käsitluses peaasjalikult oma Euroopa-kuuluvusele kinnituse saamist, Leito näeb selles Eesti huvide lõplikku allasurumist. Lauristin ja Vihalemm kirjeldavad Eestit suuresti läbi Läänega siduvate tegurite, Leito kuulutab aga Eesti erilist missiooni Euroopa, Venemaa ja USA mõjude neutraalse tasakaalupunktina. Lauristin ja Vihalemm kirjeldavad Eesti kuulumist Põhjalasse ja Eesti suhteid Põhja-Euroopa riikidega kui vastastikuseid ja positiivseid, Leito jaoks tähendavad aga Soome ja Rootsi Euroopa Liidu "okupeeriva poliitika" kandjaid.

Niisiis on autorid vabad valimima ja tõlgendama sobivaid fakte geopoliitiliste valikute mõtestamiseks.[12] Eestit, mida autorid kirjeldavad ja maailma kaardile paigutada/sobitada üritavad, on ju tegelikult üks. Seega lähtutakse ikkagi Eestist kui konkreetsest territooriumist, riigist ja rahvast, ehkki lõpptulemusena saadakse erinevad seletused, sest erinevad on ka autorite valitud lähtepunktid ja faktide tõlgendamised. Mõlemad arvamusgrupid on ühiskonnas olemas ja mõjutavad ühiskonna Eesti-tunnetust. Sellest ka olulisus nende käsitluste aluseid tunda. Siiski tuleks vahet teha nn "mõtlejate" ja analüüsijate käsitlustel. Leito käsitlus kuulub pigem esimesse kategooriasse.

Lisaks teoreetilist ja praktilist laadi rahvusvaheliste suhete ja Eesti rolli seletamisvõimalustele on käesolevas töös vaatluse all veel üks teoreetilise mõtestamise võimalus. Nimelt on Garri Raagmaa ja Erik Terki koostamisel ilmunud "Eesti 2010" — kogumik mitmesuguseid tulevikustsenaariume Eesti arenguvõimaluste seletamiseks. Need stsenaariumid üritavad Eesti hetke rahvusvahelisi positsioone arvestades teha prognoose enam kui kümne aasta pärast Eestis valitsevate suundumuste kohta. Erinevalt eelkirjeldatud teoreetilistest käsitlustest nauditakse neis stsenaariumides asjaolu, et nende mõtestamisi ei saa õigeks ega valeks pidada. Et tuleviku kohta ei saa keegi midagi kindlat väita, siis on mitmesuguseid Eesti-visioone esitatud sõltuvalt võimalike mõju-

[12]Lauristini ja Vihalemma käsitluse konteksti hindamisel võiks arvestada ka seda, et raamat on kirjutatud Eesti—Rootsi ühise uurimisprojekti andmetele tuginedes, Leito puhul pühitseb raamatu eesmärgid ja konteksti kuulumine nn euroskeptikute hulka.

tegurite arenguprognoosidest: " "Kuhu me võime ja saame võimalikes maailmades sattuda?" Stsenaariumid peaksid vähemalt mõttetegevust virgutava abivahendina olema kasutatavad enamiku Eesti ministeeriumide, riigiametite ja ka ettevõtete tulevikku suunatud arengustrateegiate koostamisel" ("Eesti 2010").

Tsitaadis peegeldub ka "Eesti 2010" eesmärk: jagada juhiseid Eesti asendi mõtestamiseks Eesti välispoliitika kujundajatele. Nii eesmärgipüstitusega kui ka nn tellija määratlemisega[13] on paika pandud ka Eesti kujutamiseks kasutatavate narratiivide iseloom. "Eesti 2010" tulevikustsenaariumid järgivad eelkõige Eesti kui kontaktide maa visiooni, mis, nagu eespool esitatud analüüsi käigus selgus, on suuresti tunnustust leidnud ka Eesti ametlikes ringkondades.

GEOPOLIITILISED VISIOONID AJALISES KONTEKSTIS

Eelnevates peatükkides esitatud analüüsi põhjal võib väita, et Eesti geopoliitilises mõtestamises käibel olevate visioonide kasutamine on tihti sõltuvuses konkreetsest institutsioonilisest kontekstist. Kõrvuti institutsioonilise tagapõhja arvestamisega tuleb geopoliitilistele sõnavõttudele hinnanguid andes pidada silmas ka ajalist konteksti. Kas ja kuidas muutub Eesti-pildi kujundamine ühes ajas toimuvate muutustega reaalses poliitilises olukorras?

1992. Eesti taastas iseseisvuse 1991. aastal ning sama aasta lõpuks kadus Nõukogude Liidu nimeline moodustis maailma poliitiliselt kaardilt üldse. Eesti sai Nõukogude Liidult pärandina kaasa võõra riigi sõjaväe, arvuka venekeelse vähemusrahvuse, ümberstruktureerimisega kaasnenud majandusraskused ja potentsiaalselt vägivaldse riigi teisel pool Eesti idapiiri.[14] Eesti vajas üheaegselt siseriiklikku ülesehitamist ja geopoliitiliselt aktiivset tegevust enese olemasolu kindlustamiseks. 1992. aasta Eesti geopoliitilises argumentatsioonis rõhutatakse kõige rohkem eesti rahvuse ja kultuuri ning teiselt poolt Eesti järjepidevuse narratiivi. See on ka loogiline, kuivõrd iseseisvuse saavu-

[13]"Siinesitatud stsenaariumide koostamine sai teoks eelkõige tänu projekti Eesti 2010 rahastamisele Eesti Keskkonnaministeeriumi poolt" ("Eesti 2010" sissejuhatusest).

[14]Idapiiri ei olnud reaalse piirilepingu näol olemas 1991. aastal ega ole ka 1999. aastal.

tamine toimus paljuski nende identiteetide toel. Järjepidevusele apelleerimisele leidus ühiskonnas ka vastasseis ja seda peamiselt seoses viitega Eesti muutunud rahvuslikule koosseisule.[15] Nii peab näiteks Juhan Telgmaa riikliku järjepidevuse idee kasutamist "nostalgiaks ja enesepiiramiseks" (Telgmaa 1992). Samas võib 1992. aasta Eesti geopoliitilist argumentatsiooni kahe teise vaatlusaluse aastaga (1995, 1998) võrreldes pidada märksa rahvuslikumaks. Väikeriigi identiteeti rõhutatakse sagedamini Eesti puudusena. Nii näiteks märgib Tiit Vähi peaministrina rahvuslikust julgeolekust rääkides, et väikeriigina ei suuda Eesti oma jõududega seda tagada (Vähi 1992). Peaaegu kogu geopoliitiline argumenteerimine on seotud Venemaaga ning Eesti "väljarabelemisega" Venemaa mõjutsoonist.

"Eesti hakkab väljuma Vene mõjusfäärist ja tal on potentsiaali saada iseseisvaks Euroopa riigiks, kelle poliitikat Venemaa ei saa otseselt mõjutada" (Luik 1992). See Jüri Luige määratlus kirjeldab hästi 1992. aasta Eesti geopoliitilist minapilti. Venemaaga ollakse (või vähemalt tuntakse end olevat) endiselt seotud ja näiteks enese suhtelise geograafilise asendi määratlemine ei ole kuigi päevakajaline. Eesti asukohta maailma poliitilisel kaardil ei kirjeldata mitte niivõrd geograafiliste kui poliitiliste terminitega. Sellest seaduspärasusest erineb Lennart Meri, tollase välisministri rõhuasetus, kes viitab oma kõnedes sageli Põhjalale ja Eesti tihedatele suhetele Põhjalaga (Meri 1996: 273). Balti riikide ühtsust peetakse 1992. aastal veel iseenesestmõistetavaks ja tihti viidatakse koostööle kui ainukesele võimalusele riigina püsima jääda (Raig 1992).

Eriliste geopoliitiliste rollivisioonide kujundamisega kuigivõrd ei tegelda. Põhjuseks on paljuski see, et Venemaa-poliitika võtab kogu energia. 1992. aasta kujutluspilt Eesti—Vene piirist sisaldab eelkõige märksõnu "Tartu rahu", "Vene armee Eesti territooriumil", "väikese riigi julgeolekuvõimalused suure naabri kõrval". Eesti seisukoht Eesti—Vene piiriläbirääkimistel oli sel ajal ühene: Eesti—Venemaa piir kulgeb sealt, kuhu see märgiti Tartu rahulepinguga.

"Alates 1.07.1992 on Venemaa piirivalvurid asunud tegelikult valvama Eesti ja Venemaa vahelist administratiivpiirjoont, mille

[15]Eelkõige olid sellised arusaamad seotud uue mitmerahvuselise riigi kujundiga ja kodakondsuse andmisega lihtsustatud tingimustel.

stalinlik Nõukogude Liit 1944. aastal Eesti sõjalise okupeerimise olukorras ühepoolselt kehtestas ja mis seetõttu on algusest peale ebaseaduslik. Eesti Vabariik väljendab Vene Föderatsioonile resoluutset protesti seoses Venemaa katsega põlistada piirivalve abil ebaseaduslik piir. Eesti teeb Venemaale ettepaneku nihutada oma piirivalve läbirääkimiste ajaks 1920. aasta Tartu rahulepinguga määratud Eesti—Vene seaduslikule piirijoonele. Eesti piirivalve seevastu jääks ajutiselt senisele joonele. Nimetatud meetmed aitaksid rajada püsiva aluse kahe riigi heanaaberlikele suhetele" (ETA. "Eesti protesteerib ebaseadusliku piiri põlistamise vastu", *Postimees*, 22. VII 1992).

Sellised on geopoliitiliste visoonide alused 1992. aastal. Eesti idapiiri käsitatakse lisaks rahvusliku järjepidevusega seotud atribuutikale ka stabiilsuse ja julgeoleku tagatisena, mis oleks eelduseks Eesti krooni kasutuselevõtuks, turumajandusele üleminekuks jne. Seega on piiride ülesandeks peale järjepidevuse rõhutamise ka mõttelise Eesti ruumi loomine, kusjuures "meie" ruumi kirjeldatakse otsesõnu kui edukat, turvalist ja positiivset ning "võõrast" ruumi kui kaost. Viited väikeriigile kaasnevad enamasti juhistega Eesti piiri taga asuvale võõrale ruumile eduka tasakaalu osutamisest, n-ö hoiduda järeleandmiste tegemisest Venemaale.

1995. aasta oli Eestis Riigikogu valimiste aasta, Euroopa Liiduga liitumise reaalseks sihiks võtmise ning läbirääkimiste alustamise aasta, vahetuvate välisministrite aasta (nagu ka 1992). Ka märgib 1995. aasta esimest aastat ilma Nõukogude sõjaväe kohalolekuta. Välispoliitiliste sammude aluseks olevas identiteedis on võrreldes 1992. aastaga toimunud märgatav nihe: 1992. aastal oli ühiskonnas geopoliitilise mõtestamise aluseks eelkõige Eesti järjepidevuse ja rahvusluse idee, aga 1995. aastal on väga tähtsaks muutunud viited euroopalikule kultuurile ja teiselt poolt ka Eesti territooriumile. Nimetatud identiteedid on aluseks ka arutlustele Euroopa geograafiliste ja mõtteliste piiride üle, mis on võrreldes 1992. aastaga märgatavalt hoogustunud. 1992. aastal oli Eesti rahvusvahelise seisundi kirjeldamisel tugevamateks põhjendusteks n-ö Venemaa eitamine, ent 1995. aastaks on riikluse stabiilsus kindlustatud ja ennast paigutatakse kindlalt Euroopasse.

Neljast domineerivast Eesti rollikäsitusest võistleb 1995. aastal eelkõige kaks. Esiteks toimib majanduses kujutlus Eestist Lääne ja Venemaa ühendajana/vahendajana. Selle eeldustena nä-

hakse Eesti ja Venemaa suhete paranemist. Eesti Euroopasse kuulumise põhjendamine on Eesti ametlikus poliitikas järjest rohkem seotud majanduslike ja organisatsiooniliste sidemete kujunemisega (Euroopa Liiduga peetavad assotsieerumisläbirääkimised annavad kindlust Euroopa-identiteedile). Teiseks valitseb julgeoleku terminites kujutlus Eestist kui ebakindlast maast Venemaa ja NATO vahel. NATO laienemise üle argumenteerides eelistatakse Venemaa ohtlik lähedus rõhutamata jätta. Apelleeritakse pigem üldisele rahvusvahelisele julgeolekule, et mitte seada NATOt ja Venemaad otse vastamisi.

"Eesti kaitsepoliitika ei otsi ega määratle vaenlast, Eesti vastaseks on eelkõige ebastabiilsus [---] alles rahvusvahelise kaitsepoliitilise koostöö kaudu omandab Eesti kaitsevõime oma tõelise mõõte" (Öövel 1995).

Selline lähenemine on vastuolus samal ajal endiselt toimuva diskussiooniga Eesti—Vene piiri ja Eesti reaalse julgeoleku küsimuste üle. Hoogsalt arutatakse ühiskonnas Eesti julgeolekukontseptsiooni põhiseisukohtade üle. Julgeolekukontseptsioon on samuti üks piiretõmbavaid fenomene.

"Arvestades Eesti geograafilist asendit, riigi suurust ja sõjalispoliitilist olukorda regioonis, on Eesti riigikaitse peamiseks ülesandeks ära hoida relvastatud agressioon ja kui see ei õnnestu, osutada agressorile relvastatud ja passiivset vastupanu kõigi vahenditega kogu territooriumi ulatuses" (Eesti Koonderakonna Programm 1994: 14).

Seega nähakse Venemaad ohu allikana Eesti iseseisvusele. Venemaa huve käsitletakse julgeolekukontseptsiooni koostamisel sageli viidetega traditsioonilise geopoliitika põhimõtetele.[16] Samal ajal hakkab Eesti—Vene piirilepingu suhtes ühiskondlikus

[16] Venemaa erilise huvi alustena Eestis käsitatakse muu hulgas Venemaa soovi hallata piki Läänemerd kulgevat riigipiiri kui eriti soodsat ja ohutust tagavat; võimalust vahetult ja efektiivselt ähvardada oma raketirelvade, mere- ja õhujõududega NATO põhjatiiba ja avaldada survet Skandinaaviamaadele; omada väljapääsu Läänemerest väinade kaudu Atlandi ookeani; välistada Baltikumi kui sillapea kasutamine NATO poolt sõjalise konflikti tekkel või puhkemisel Läänega; Eestis olemasolevad kaubavahetuseks sobivad sadamad ning kommunikatsioonid; Eestis elava vene kogukonna impeeriumimeelsete katsed lõhkuda vabariigi terviklikkust Kirde-Eesti eraldumise teel; jne (Laaneots 1995a).

arutelus tugevnema ka arvamusgrupp, kelle hinnangul Tartu rahu mainimisest võiks reaalse piiri kättevõitmise nimel loobuda. Edgar Mattisen (1993: 121) kirjutab raamatus "Eesti—Vene Piir": "Eesti pool peab selgelt deklareerima, et Tartu rahulepinguga kehtestatud piir, mis kehtib küll juriidiliselt praegugi, ei vastanud osaliselt juba sõlmimise hetkel ja ei vasta ka praegu täiel määral üldtunnustatud etnilistele põhimõtetele."

1998. Selleks ajaks on Eesti saavutanud rahvusvahelisel areenil stabiilse riigi maine. Ka Eesti riigitegelaste sõnavõtte jälgides võib täheldada geopoliitilise mõtte arengut stabiilsuse suunas. 1998. aastaks on ametlikult loobutud Tartu rahu mainimisest piirilepingus. Vahetegemine Eesti ja Venemaa ruumi vahel on kaotanud terava Vene-vastasuse. Välispoliitikas on Eesti geopoliitilise asukoha määratlemisel võrdselt tugevad nii Euroopa Liitu puudutav argumentatsioon kui ka tihedate Põhja-Euroopa sidemete väärtustamine. Võrreldes kahe teise vaatlusaluse aastaga on nii kuuluvus Põhjalasse kui ka Euroopa Liidu liikmeks saamine igapäevases poliitikas enesestmõistetevaks muutunud. Ametlikus geopoliitikas on ülekaalus visioon Eestist kui ühendavast riigist, kusjuures Eesti geopoliitilist asendit võetakse sageli kui majandustegurit.

"On aga selge, et gateway puhul on tegu tõsise rahvusvahelise ida-läänesuunalise äriga, mis tõmbab kaasa suuri investeeringuid nii meie naabermaadest kui ka kaugemalt, näiteks Saksamaalt ja USAst. Järelikult võimaldab see suuremat majandusmahtu ja kiiremat kasvu" (Mart Siimanni ettekanne "Eesti tulevik" Helsingi Ülikooli Teaduste majas 30. XI 1998).

Baltimaade hulka kuuluvusest rääkides kasutab näiteks välisminister Toomas Hendrik Ilves terminit *geopoliitilised naabrid* viitamaks geograafilisele reaalsusele. Samas tuletab Ilves meelde, et Läti—Eesti piirist saab Euroopa Liidu välispiir (Toomas Hendrik Ilvese ettekanne "Estonia on its way to an integrated Europe" 10. III 1998). See on ilmekaks näiteks Eesti Baltikumi kuuluvuse nõrkusest.

Piirilepingu sõlmimist Venemaaga käsitletakse peaasjalikult momendina, mil lõpevad piirivaidlused Eesti ja Venemaa vahel ja fikseeritakse lõplikult Eesti riigi territoorium. Samas võib ka väita, et leping ei lõpeta piirivaidlusi, sest piiri üle ei ole juba ammu vaieldud. Eesti—Vene piirist on kujundatud kahe eri ruumi

ühendus- ja eralduskoht ning Eesti geopoliitilises argumentatsioonis küsitavusi reaalse piiri asukoha suhtes ei tõstatata.

KOKKUVÕTTEKS

Käesolevas artiklis vaatlesime, kuidas kajastavad Eesti riigitegelased ja teadlased Eesti geopoliitilist tähendust maailma poliitilisel kaardil. Võib järeldada, et Eesti geopoliitilises praktikas toetutakse ühisele identiteedile. Sellega on seotud nii Eesti riikluse järjepidevuse rõhutamine kui ka keele-, kultuuri- ja rahvustunnustele tuginemine.

Eestit kujutatakse eranditult Euroopa osana niihästi ajaloolises, kultuurilises, geograafilises kui ka majanduslikus mõttes. Kitsamalt määratleb Eesti end eelkõige Põhja-Euroopa osana. Samas on tugevad ka Eesti mõttelised sidemed Kesk-Euroopa kultuuriruumiga.

Eesti mõtteline asend maailma suhtes on Eesti geopoliitilises mõtestamises kirjeldatud peamiselt kolme geopoliitilise visiooni kaudu. Need võistlevad omavahel ning nende kasutamine sõltub konkreetsetest välispoliitilistest eesmärkidest. Nendes nähakse Eestit nii ühendava kui ka eraldava tegurina maailma poliitilisel kaardil. Kõigi kolme ühisjooneks on seotus Lääne tsivilisatsiooniga, olenemata sellest, kas Eestit nähakse ühendavas või eraldavas tähenduses. Esimene visioon põhineb kultuurilistel ühendus- ja eraldusjoontel ja selle järgi on Eesti rolliks olla Lääne tsivilisatsiooni piiririik. See visioon kujutab Eestit kui eraldavat joont Lääne ja Ida, katoliiklik/protestantliku ning õigeuskliku kultuuri vahel. Selle järgi kuulub Eesti "siiapoole joont", s.o läänelikku kultuuriruumi ning tema osaks on Lääne kultuuri kaitsmine ja eraldamine Idast. Teine Eesti geopoliitilist sisu avav visioon tugineb peamiselt majanduslikele põhjendustele ja see kujutab Eestit ühendajana Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel. Eesti geograafilist asukohta iseloomustatakse kontaktide maana, kusjuures need kontaktid toimivad nii ida-lääne kui ka põhja-lõuna suunas. Eesti geopoliitiline roll on olla nii majandus- kui ka poliitiliseks ühenduslüliks. Kolmas Eesti geopoliitilise mõtestamise loodud Eesti-visioon on kujundatud julgeolekupoliitilistel alustel ja selle järgi on Eesti rolliks geostrateegilises vaakumis läheneda NATO-le, olla Venemaad ja Lääne institutsioone eraldavaks rajariigiks ja Euroopa tugipunktiks Venemaa vastu. Eesti strateegilise tä-

henduse osas on püütud ühiskonnas luua ka visiooni Eestist kui iseseisvast geopoliitilisest ruumist, aga sellel ei ole seni olnud märkimisväärselt kõlapinda.

Geopoliitiline argumentatsioon sõltub nii ajalisest kui ka institutsioonilisest kontekstist, kuid praktikas oleneb paljuski hetke poliitilistest eesmärkidest. Hästi on selline välispoliitiliste eesmärkide ja geopoliitiliste visioonide kasutamise omavaheline seotus jälgitav Euroopa Liiduga ühinemise üle peetava arutelu puhul. Arutelus apelleeritakse sageli Eestile kui majanduslikule ja poliitilisele kontaktpiirkonnale Lääne ja Ida vahel. Eesmärkide mõju geopoliitiliste koodide valikule on ilmekalt jälgitav ka president Meri kõnedes, kes Eestile tähelepanu võitmise nimel väga veenvalt erinevate ajalooliste ja geograafiliste faktidega opereerib.

Kirjandus

Agnew, John 1998. *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London: Routledge

Barnes, Trevor J., James S. Duncan (eds.) 1992. *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*. London: Routledge

Bruner, Jerome 1998. What is a Narrative Fact. — *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, vol. 560, pp. 17–27

Chaturvedi, Sanjay 1999. Common Pasts, Dividing Futures: Geopolitics of Indo-Pak Borderlands. Paper presented at the conference Transborder Cooperation and Sustainable Development in Comparative Context, San Diego, Jan 9–15

Dalby, Simon 1988. Geopolitical Discourse: The Soviet Union as Other. — *Alternatives*, 13, pp. 415–442

Dijkink, Gertjan 1996. *National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain*. London: Routledge

Dodds, Klaus-John 1993. Geopolitics, Cartography and the State in South America. — *Political Geography*, vol. 12, no. 4, pp. 361–381

Eesti 2010. www.e2010.ee (6. V 1999)

Eesti Koonderakonna programm. 1994. Tallinn: Eesti Koonderakond

Eesti Vabariigi peaministrite kõned, ettekanded, avaldused. www.gov.ee/peaminister (28. II 1999)

Eesti Vabariigi presidendi Lennart Meri kõned. www.president.ee/est/statemen (28. III 1999)

Eesti Vabariigi välisministrite ja Välisministeeriumi ametnike kõned, ettekanded, avaldused. www.vm.ee/eesti/index.html (11. V 1999)

Eestimaa Ühendatud Rahvapartei kodulehekülg. www.stv.ee/~eurp/ (11. V 1999)

Ericson, Richard V. 1998. How Journalists Visualize Fact. — *The Annals of The American Academy of Political and Social Science*, vol. 560, pp. 79–93

Forsberg, Tuomas 1996. Beyond Sovereignty, Within Territoriality: Mapping the Space of Late-Modern (Geo)Politics. — *Cooperation and Conflict*, vol. 31, no. 4, pp. 355–386

Fukuyama, Francis 1992. *The End of History and the Last Man*. London: Hamish Hamilton

Henderson, Mae G. 1995. *Borders, Boundaries, and Frames: Essays in Cultural Criticism and Cultural Studies*. London: Routledge

Hobsbawm, Erik J. 1994. The Nation as Invented Tradition. — *Nationalism*, New York: Oxford University Press, pp. 76–83

Huntington, Samuel 1993. The Clash of Civilizations. — *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, pp. 22–49

Jansen, Ea 1994. Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2243–2261

Jarne, Aivar 1992. Jüri Luik: Eestil on oma välispoliitiline doktriin. — *Postimees*, 13. V

Karjahärm, Toomas 1995. Eesti rahvusluse ideed. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2051–2077

Krause, Keith 1998. Critical Theory and Security Studies: Research Programme of "Critical Security Studies". — *Cooperation and Conflict*, vol. 33, no. 3, pp. 298–333

Kurs, Ott 1992. Euroopa ruumiline taassünd. — *Akadeemia*, nr 5, lk 899–914

Kurs, Ott 1993. Eesti piirid Euroopa riikide taustal. — *Akadeemia*, nr 3, lk 451–468

Laaneots, Ants 1995a. Eesti Vabariigi julgeoleku kontseptsiooni põhiseisukohad. — *Postimees*, 3.–6. V

Laaneots, Ants 1995b. Eesti Vabariigi rahvusliku julgeoleku kontseptsiooni alused. — *Postimees*, 5. III

Lagerspetz, Mikko 1999. Postsotsialism kui naasmine. Märkmeid ühest kõnestrateegiast. — *Vikerkaar*, nr 1, lk 36–52

Lauristin, Marju 1997. Contexts of Transition. — *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 25–40

L a u r i s t i n , Marju, Peeter V i h a l e m m 1997. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). — *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 73–126

L a u r i s t i n , Marju, Peeter V i h a l e m m , Karl Erik R o s e n g r e n, Lennart W e i b u l l (toim.) 1997. *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

L e i t o , Vello 1999. *Eesti geopoliitika: Olukord, võimalused, missioon*. Tallinn: Eesti Iseseisvuspartei, Liikumine EI Euroopa Liidule

L o r e n t s , Peeter 1995. Eesti Vabariigi idapoliitikast. Koonderakonna arhiiv.

L u i k , Jüri 1992. Mida teha Venemaaga? — *Postimees*, 29. VII

M a t t i s e n , Edgar 1993. *Eesti—Vene piir*. Tallinn: Ilo

M e r i , Lennart 1996. *Presidendikõned*. Tartu: Ilmamaa

Ó T u a t h a i l, Gearóid 1996. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. London: Routledge

Ó T u a t h a i l, Gearóid; John A g n e w 1992. Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. — *Political Geography*, vol. 11, pp. 190–204

Ó T u a t h a i l, Gearóid, Simon D a l b y (eds.) 1998. *Rethinking Geopolitics*. London: Routledge

Ó T u a t h a i l, Gearóid, Simon D a l b y , Paul R o u t l e d g e (eds.) 1998. *The Geopolitics Reader*. London: Routledge

P a a s i , Anssi 1995. Constructing Territories, Boundaries and Regional Identities. — *Contested Territory: Border Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*. Aldershot: Edward Elgar, pp. 42–63

P a r k e r , Geoffrey 1998. *Geopolitics: Past, Present and Future*. London: Printer

R a i g , Ivar 1992. Balti riikide koostöö — kas anakronism või vajadus. — *Postimees*, 16. III

R o k k a n , Stein, Derek U r w i n 1983. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. London: Sage

S e l a r t , Anti 1996. Narva jõgi — Virumaa idapiir keskajal. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2539–2556

S p y k m a n , Nicholas 1969. Heartland and Rimland. — *The Structure of Political Geography*, Chicago: Aldine, pp. 170–177

T a m m e r , Enno 1992. Valitsus tegi avalduse, pöördumise ja erandi ning sai dollareid. — *Postimees*, 7. IV

T e l g m a a , Juhan 1992. Piiridest. — *Postimees*, 28. IV

T h o m p s o n , Wayne J. 1998. Citizenship and Borders: Legacies of Soviet Empire in Estonia. — *Journal of Baltic Studies*, vol. 29, no. 2, pp. 109–134

T õ n i s s o n , Edgar 1990. Kuidas meist said läänemeresoomlased. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2243–2262

V i h a l e m m , Peeter 1997. Changing National Spaces in the Baltic Area. — *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–162

V ä h i , Tiit 1992. Eesti Vabariigi rahvuslik julgeolek ja rahvusvaheline koostöö. — *Postimees*, 11. VI

Ö ö v e l , Andrus 1995. Eesti kaitsepoliitika, NATO, ja Lääne-Euroopa Liit. Ettekanne konverentsil "Eesti ja EL" 19. X 1995. (Eesti Koonderakonna arhiiv.)

EIKI BERG (sünd. 1970) lõpetas Tartu Ülikooli geograafina 1993. aastal, geograafiamagister 1995, geograafiadoktor 1999. Praegu Tartu Ülikooli politoloogia osakonna juhataja. Varem on *Akadeemias* avaldanud artiklid "Geopoliitika suhtelisest asendist" (1993, nr 3, lk 469–475), "Etnosotsiaalsed protsessid" (1994, nr 1, lk 162–179), "Juudi asustuse iseärasusi Eestis" (1994, nr 4, lk 816–829), "Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis" (1995, nr 2, lk 260–275, koos Ott Kursiga), "Peipsivenelased: Rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid" (1996, nr 6, lk 1164–1183, koos Hill Kuluga) ja "Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias" (1998, nr 4, lk 702–722, koos Allan Sikuga) ning tõlkeid.

SAIMA ORAS (sünd. 1977) lõpetas Tartu Ülikooli politoloogina 1999. aastal. Praegu Tartu Ülikooli politoloogia osakonna magistrant.

ÕNN OLLA VÄIKE

Aleksander Aspel

Praegu, kus maid ja rahvaid jalaga segatakse, kus loogiliste argumentide aset täidab koefitsientide taha lükitud nullide hulk, kus õigus, vähemasti ajutiselt, näikse olevat sellel, kelle rusikas kõvemini mütsub, tundub nende ridade pealkiri küll paradoksaalsena. Ta on seda vähem, kui olukorrad esialgu õigustaksid, sest olud on muutlikud, need mõningad sisetõed, millele järgnevas on tahetud viidata, aga püsivad.

Rahvaste hindamisel tuleb küll kohe kõrvaldada võrdluse andmete seast maa-alaga arvestamine, või muidu peaksime Sahara kõrbete, Alaska tühimaa, Austraalia võsastiku ja Siberi taigade lahmakaid lugema suurusetegureiks, mis kaaluvad mängides üles selle Aasia mandri väikese maanina, nagu Paul Valéry nimetab Euroopat. Inimeste arvu tõeline kaal pole ses võrdluses kuigi palju olulisem. Viiskümmend miljonit paapuat, sada miljonit mongolit kaaluvad üles nii mõnegi eksalteeritud rahvaühtsuse. Ateena pisilinn näitas seevastu juba üle kahe aastatuhande eest, kui vähe luges arv ja kui palju iga üksuse individuaalne väärtus. Viimasel ajal on rahvaste vanadust ja noorust upitatud väärtusekriteeriumiks, unustades, et need inimrühmad on üldiselt kõik "samal ajal teele asunud", nagu on öelnud kord kuulus rahvajuttude ja eeposte uurija Joseph Bédier. Kõik on saanud osa ühisest kultuurist, sel määral kui nad selle piirkonda jõudsid. Tardunud ühiskondades on võidud küll tähele panna laostumise ja eluvärskuse nõrgenemise tunnuseid (asteegid, Hiina), kes söandaks aga kaine peaga väita sama praeguste Euroopa rahvaste kohta, kelle vaimne ja materiaalne looming reedab pigem ülekeeva nooruse mitmepalgelisust, uudishimutuhinat, katsetusrõõmu ja kohati liigagi rahutut

---

***Võim ja vaim: Album Eesti Üliõpilaste Selts "Veljesto" 20-ks aastapäevaks.* Tartu: EÜS "Veljesto" kirjastus, 1940, lk 75–81.**

uuenduspüüdu, mille taltsutamisega pärimustele ustavad korravalvurid näevad kõigil aladel kurja vaeva? Tasakaal, mis nende ristlevate tendentside heitlusest ikka jälle saavutatakse, on ise alati uus. Säärane on üldpilt, mida pakub "vanade" Lääne-Euroopa rahvaste tänapäevanegi eluaktiivsus. Kui vanadus oleviku suhtes vooruseks on, siis küll enne kõike õhutusena, mille mälestused pakuvad uutele põlvkondadele. "Noorte" nimele pretendeerijad erinevad aga "vanust" peamiselt selle poolest, et ainult üht tendentsi õigustades nad peavad oma tasakaalu alal hoidma mõningate karkude abil. Puu on vana, kui ta ei kanna enam või ei kanna üldse vilja. Rahvas on vana ainult siis, kui ta enam ei loo. Nii ei näi ei ühiskonna vanadus ega noorus pakkuvat usaldatavat hinnangukriteeriumi.

Mis jääb siis üle nende näiliselt kõige rabavamate, kuid just seepärast õõnsate andmete tühistamisest? Aga eks muidugi see, mis igaüks teeb, loob, on. Elu väärtus ja õigus elule on mõõdetav otsustavas instantsis selle aktiivsuse ja rikastusega, mida elule pretendeerija talle juurde toob. Võib-olla leitakse sest lausest mingi panslavistliku idealismi kajasid, ent miski ei keela meid seda inimlikumaisse, reaalsemaisse mõõteisse üle kanda. Siis tähendaks ta kriteeriumina lihtsalt inimelu soodustavate, rikastavate, ülendavate aktiivsuste määra ja haaraks oma alla kogu selle positiivse jõupingutuse, mis moodustab tegelikult iga inimelu. Selle tulemuste määr, enne kõike aga kvaliteet on ainsaks väärtusastmikuks. Usume pärast paljusid ja ühes paljudega, et rahvaste, nagu kõige inimliku tõeliseks ja ainsaks mõõdupuuks on inimene. Kõik, mis temast üle kipub, temani ei ulatu või teda aitab, on kas müstika, loitsimine, hullus või metslus.

Oleks meeletus katsuda loendada ja kirjeldada nende elusoodustavate väärtuste haaramatut mitmekesisust. Siinkohal puudutab meid ainult nende väärtuste loomise, omandamise talletamise üldine probleem. On saanud üldkäibeliseks tõeks, et iga looming eeldab materiaalseid rikkusi, tooraineid, teatud hüvangutaset, mille poolest väikesed ei suutvat võistelda suurtega, kelle kollektiivne jõud toodab rohkem, võimaldab ratsionaalsemat organisatsiooni, loob ülejääke, mille soodustusel vaimnegi eliit võib luua paremais tingimustes. Ilma et alahindaksime materiaalse toodangu ja kogu materiaalse tsivilisatsiooni põhilist tähtsust, võime eel-

toodud üldtõde pidada alles hüpoteesiks, mis on katsetusperioodil. Isegi paljudel tööstusaladel on väiketööstused tõestanud oma võistlusvõimet suurtööstuste kõrval, nad on kriisiaegadel osutunud koguni vastupidavamaiks, nende toodangu kvaliteet on olnud kõrgem. Käsitöö suhtes on Lääne-Euroopa mais levimas uuesti eelistus, mis pole seletatav ainult moevooluna. Kodukootud ülikond pole eelistatud mitte ainult seepärast, et see on haruldasem, vaid sellepärast, et ta on kestvam. Põllumajanduses on talupõllundus püsinud tänaseni elujõulisena, on näidanud arenguvõimet ja paindlikkust uuenduste kohandamisel antud oludega, mida suurpõllundus pole suutnud näidata samal määral. Ja kõik väikeriigid tõendavad oma kogemustega, et nad on olnud võimelised soetama arenemisvõimalusi vaimsele loomingule, võib-olla vähem hiilgavaid, kui on sajandite jooksul kogutud tagavarad suurte ja vanade rahvaste juures, kuid igatahes mitte vähem ergutavaid. Võib väita ühtlasi, et väikeste jõupingutus oma iseolemise õigustamiseks ja sisustamiseks on kõigil aladel proportsionaalselt olnud suurem ja teened suhteliselt kõrgemad suurte omist. Tarvitseb mõelda ainult Šveitsile, Belgiale, Hollandile, Norrale, Rootsile, Soomele ja meie omariikluse saavutustele.

See tõsiasi on nii ilmne, et ta isegi suurrahvaste seas leiab tunnustajaid kõigi nende juures, kes suudavad mõelda ilma suurusehulluseta. Kokku puutudes prantsuse haritlaste ja lihtrahvaga, on nende ridade kirjutaja korduvalt võinud tähele panna imetlusilmet kõigi nende silmis, kes meie iseolemisest üht-teist teades või teada saades lõpuks kuulevad, et seda rahvast pole arvuliselt palju üle ühe miljoni ja et me vana-vanaisad olid veel teoorjad. "Näete," hüüdis üks prantsuse kirjanik, "need põhjamaade talupojad loevad!" kuuldes mõningaid andmeid meie rahvaraamatukogude võrgust. See kõik on loonud väikerahvaste, eriti põhjamaiste, ümber oreooli, mille paistet praegused sündmused ehk mõnevõrra tumestavad, kuid mis ei vaja enam põhjendamist. Kui palju kordi pole kõnedes, raamatuis, ajaleheartikleis riikluse ja vaimse aktiivsuse eeskujuks seatud Šveitsi või Rootsit! Georges Duhamel, kes nii teravalt arvustas Ameerika mehhaniseerumist, on pühendanud ülistava essee Hollandile, nähes seal olevat täiuslikemalt saavutatud tsivilisatsiooni ja kultuuri tasakaalu, mis üksi võib tagada

inimväärilist elu. Kuuluvus ühte säärasesse väikeriiki on saanud soovituseks; õnn väike olla pole paradoks.

Saavutuste kvaliteet ja aktiivsuse viljakus käib neis mais käsikäes sisemise tasakaaluga, mis, mõningate kõikumistega üksikuis, on vastu pidanud isegi kõige raskemale välisele survele ja maailma majanduskriisi kõige valusamaile pigistustele. See on kahtlemata suurendanud kõige rohkem nende maade prestiiži maailmas. Aga millega seletada lähemalt seda sisemist tihedust? Duhamel oma essees Hollandi üle leiab seletuse, mis võiks maksta kõigi ja meiegi kohta. Ta näeb kogu selle tasakaalulise elujõu põhiprintsiipi sotsiaalse kooselu vajadustega eeskujulikult kohanenud individualismis. Kõikjal, kus arv ei lämmata isikut, on viimase eluaktiivsus suurem, ta vastutus kaaluvam, ta tegevus tõhusam ja üldtulemus väärtuslikum. Seal, kus teostusi ei saa põhjendada massilisele tööle, on üksiku ülesandeks osavuse, algatusvõime ja tähelepanuga tasa teha arvulist piisamatust. Anonüümse roboti asemel valitseb isikuline inimene. Mis loeb kaheksakümne või isegi neljakümne miljoni seas üks miljon? Anonüümne arv, millele statistika omistab teatava osa üldisest varade tootmis- ja jaotusprotsessi indeksist. Väikerahval peab aga see arv andma teatava hulga esmajärgulisi mehi, teatava hulga kvalifitseeritud tööjõude, loovaid vaime, juhte, esindajaid, organiseerijaid, algatusvõimelisi töötajaid, kelle asend on üldsuse suhtes seda vastutusrikkam ja kohustavam, et iga nende samm on näha, tulemused teada, mõju tunda. Võimalus anonüümsuse varju pugeda on mitmekordselt väiksem kui suurrahvaste juures. Samal ajal kui see seisukord nõuab tugevat individuaalsust, seob see ühtlasi isikut tihedamalt ühiskonnaga. Nii saavutatakse see sotsiaalne tasakaal, kus kollektiivsus põhineb indiviidide ühistahtelisel koostööl, mitte nende tampimisel inertseks massiks. Säärase ühiskonna arenemisprintsiibiks on enne kõike individuaalse kvaliteedi kultiveerimine, viljaka mitmekülgsuse soodustamine. Muidugi on neil kuldmüntidel oma vähem rõõmustav teine pale: väiklased kisklused, pisirühmituste jagelused, provintsliku silmakirjalikkuse õitseng jne., kuid need on väikesteks seedimisriketeks üldiselt terves kehas. Raske mineviku, püsiva pingutuse ja kallilt ostetud saavutuste kogemused peaksid meil eriti olema süvendanud isikuväärtuse ja samal ajal ühtekuuluvuse tunnet. Kõik vaatlejad on seda märkinud.

Püüdlejad, kes me arengut tahaksid suunata teiste, praegu küll ägedalt undavate tõmbtuulte järele, eksivad oma arvestustes põhilisima reaalsuse, rahva hingeelu vastu. Rohkem kui kunagi on praegushetkel õnn kuuluda väikerahva hulka.

Keele- ja riigipiiride kitsus tuletab väikerahva liikmele kõige piinlikumalt meelde ta väetisust. Tal on tunne, nagu satuks ta üle piiri astudes ebakindlale pinnale, kus ta ei saa end teistega võrdsena tunda. Mõned iseloomud kompenseerivad seda kangestunud üleoleku mängimise või suuresuulisusega, mis varjab halvasti sisemist alaväärsuskompleksi. Sellele puudusele on meil korduvalt tähelepanu juhitud, teda kuni orjahirmuni tagasi viies. Olgu kuidas on põhjustega, kuid vabanemisteeks on siin, nagu individuaalsetegi komplekside puhul, otsekohene ja julge vastuastumine ärritavale seigale. Kui võõrad paistavad kummitusena, astutagu ligi, kobatagu, ulatatagu käsi ja kangestus on kadunud, sest ta osutub samasuguseks inimeseks, kui oleme ise. Võib-olla teeb ta mõningaid veidraid liigutusi, häälitseb imelisi toone, kuid pärast mõningaid pingutusi mõistmiseks võite neid kõiki oma liigutustesse ja oma häälikuisse üle kanda. Teiste sõnadega, riigi ja keelegi piirid pole tõeliselt takistused. Kui me oma keelest, ta rikkusest hoolimata, ei jätku teistega läbikäimiseks ja maailma mõistmiseks, õppigem teisi keeli. See on veel kord pingutuseks, kuid sääraseks, millega võime osta uusi paremusi nendesamade suurrahvastega võrreldes, kellele me seda vastutulekut osutame. See, mis oli takistuseks, saab võrdlemisi väikese jõukulutuse järel uueks teeks, huvide äratuseks, uute vaateväljade avanguks. On paraku tõsiasi, et maailmas valitsevaist ei esinda ükski täielikult seda väärtustehulka, mida nimetame inimkonna tsivilisatsiooniks ja kultuuriks. Tasakaal nõuab, et kord üle piiri astudes me ei piirduks ühe teerajaga, vaid et püüaksime vähemasti üldjoonteski üle näha teistegi tähtsamate ühendusteede suunda, olulisemaid peatuskohti, avanevaid perspektiive. Kui õnnelik saatus on paigutanud väikerahva ühendusteede ristluskohale, kus tuuletõmbus on mõnikord küll ägedam ja püstiseis vaevalisem, kuid ülevaade seda hõlpsam, siis võib ta etendada seda vaimse vahemehe, mõjude sulataja ja ülekandja osa, mis on olnudki väikerahvaste üheks ajalooliseks kutsumuseks. Võrreldes naiivse eneserahuldusega oma keelepiirkonda tõmbunud suurrahva liikmega, võib väike tunda

mitmevõrra väärtuslikumat rahuldust oma avaramast silmaringist, mitmekesisemast ja tõele lähemale ulatuvast maailmatunnetusest. Ta võib suurtele anda veel kord kvalifitseerituma arukuse eeskuju. Pärast mööduvate suurusehullustuste õppetunde pöörduvad viimased meeleldi selle elu avardava eeskuju juurde tagasi. Meie areng on liikunudki ilmsesti ses rahvusvaheliste suhete süvendamise suunas. Võib-olla pole me alati küllaldaselt jõudnud silmas pidada üksteist täiendavate ja tasakaalustavate väärtuste probleemi, kuid kontaktid näikse kõigil aladel olevat sagenenud ligemate ja kaugemate võõrastega. Rahvuslik väiksuskompleks peaks küll kõige selle mõjul taanduma üha enam selgenägelikuma ja avarama pilgu ees. On veel kord õnneks kuuluda keskkonda, kus eeldused huvide terituseks, maailmapildi avarduseks ja selgituseks on paremad kui paljude nn. suurte juures.

Suurimaks õnneks on aga praegusel vahutusajal seista immuunsena väljaspool suurusemaania müütilisi raevutsusi. On õnn olla küllalt väike, et end mitte ausambaks pidada, on õnn küllalt väike olla, et mitte kohustust tunda reaalsuseta suuruseidee ohvriks heitma, on õnn olla vaba esinduskohustusest, mida paraku iga suurus peale sunnib, on õnn töötada ainult inimlikkude mõõdete kohaselt inimeste jaoks, kelle proportsioone ühiskondade tasemel esindavad esmajoones väikerahvad.

Ilmudes "Veljesto" juubelialbumis, need read täidaksid ühtlasi oma ülesande, kui nad üliõpilaselu piiratumas ringis parallelismina tuletaksid kohati meelde väärtusi, mille viljelemiseks väikekoondisel on parimaid eeldusi.

ALEKSANDER ASPEL (1908–1975) lõpetas 1938 Tartu ülikooli romaani filoloogia alal, oli 1938–1946 Pariisis eesti keele lektor, sai magistrikraadi 1938 Tartus, filosoofiadoktoriks 1946 Sorbonne'is. Siirdus 1946 USAsse, kus oli Iowa ülikooli prantsuse keele ja kirjanduse õppejõud (a-st 1956 professor). *Akadeemias* on tema kohta ilmunud Mart Orava ülevaade "Algus: Sissejuhatus Aleksander Aspelisse" (nr 8–11, 1992), "Eesti mõtteloo" sarjas on ilmumas tema tööde kogumik.

KAS VÄIKESED JÄÄVAD ELLU?

Lennart Meri

Härra Rektor, lugupeetavad akadeemilised kolleegid!

Üks mu sõpradest soovitas teie ees esineda eesti keeles. Põhjuseks on tänase loengu pealkiri. Kogu pikkuses kõlaks ta nõnda: "Kas väikestel keeltel ja kultuuridel on Euroopas võimalik ellu jääda?" Mu sõber arvas, et inglise keele eelistamine annaks iseenesest juba eitava vastuse püstitatud küsimusele. Mina olen vastupidisel seisukohal, ja selle tõestamiseks valisingi keele, milles ilmub umbes 95% maailmas avaldatavast elektroonika ja orgaanilise keemia alasest kirjandusest. Olen kindel, et elektroonika ja keemia ellujäämise põhjus pole muidugi mitte selles, et nende arengu tulemusi avaldatakse valdavalt inglise keeles. Samavõrd olen veendunud, et väikeste keelte ja väikeste kultuuride ellujäämise võimalused ei sõltu sellest, kas elektroonika või orgaanilise keemia või astronoomia valemeid kirjeldatakse eesti, soome, ungari, tšehhi, sloveenia, slovakkia, baski keeles või mitte, küll aga peab iga elujõuline keel suutma meie maailma muutumist kirjeldada. Kuid küsimuste küsimus, mida meil tuleb käsitleda selle pealkirja all, on hoopis lihtsam ja fataalsem: kas Euroopa demokraatia jääb ellu, kui rahvas kõneleb ühtviisi ja poliitiline juhtkond teistviisi ning lõhe kahe keelepruugi vahel ilmutab suurenemise tendentsi, mis võib viia eurosanskriti kujunemisele? Niisiis sisaldab tänane teema ajalise ja geograafilise mõõtme kõrval ennekõike poliitilist dimensiooni. Juba enne Teist maailmasõda kirjutas üks tuntud inglise kirjanik luuletuse, millele

---

Helsingi ülikoolis 21. oktoobril 1999. a sarjas "Studia Generalia" peetud akadeemiline loeng.

ta lisas: lugeda BBC häältusega. Ja kui ma öösiti vastan oma koduleheküljele saadetud e-kirjadele, mis on enamasti eesti- või ingliskeelsed, taban ennast sageli mõttelt: huvitav oleks kuulda tundmatu kirjavahetaja häält. Kas ma mõistaksin teda? Või tema mind? See kahtlus iseenesest on juba vastus küsimustele, mis tulenevad keeleimperialismist, millele väikerahvad reageerivad teistest tundlikumalt.

Euroopa väikekeeltest kõneldes olen sunnitud mõne sõnaga selgitama, mida ma Euroopa all mõistan. Euroopat nimetatakse maailmajaoks. Tegelikult on see Euraasia kontinendi väike poolsaar, vaene maapõuevarade poolest, ja tema geograafiline võrdsustamine Aasia, Aafrika või Ameerika iseseisvate kontinentidega tuleneb ennekõike ajaloolistest, majanduslikest ja kultuurilistest teguritest. Eurooplased ise arvavad, et Euroopa asub parasvöötmes. Selles peitub liigutav vastuoksus, sest inimese ellujäämiseks kulub Euroopas enam energiat kui subtroopikas, inimese sünnikodus. Minu silmis on Euroopa kõige olulisemaks tunnuseks tema erakordselt liigendatud rannajoon, arvukad sopistused, poolsaared ja saared, maailmas harva esinev tasakaal eraldatuse ja ühenduste, isolatsiooni ja kommunikatsiooni vahel. Eestlased näiteks tajuvad harva, et nad elavad poolsaarel, mida kolmest küljest ümbritseb vesi, kord kaitsjana, kord ühendusteena; ja ometi on see kogu Eesti ajaloo võti. Laiemalt võttes on Euroopa rannajoone määratu pikkuse ja tagamaa suhtelise väiksuse vahekord minu silmis peamine põhjus, miks sellele väheldasele pindalale on tekkinud ja mahtunud üllatavalt suur arv keeli ja kultuure ning moodsal ajal ka riike. Need on ammutuntud tõed ja just sellepärast vajavad nad ikka ja jälle ülekordamist. Siit, ülikooli kõnetoolist kõneldes söandan väita, et mis tahes laboratooriumi või õppetooli efektiivsus sõltub mõtteviiside erinevusest — tingimusel, et see mõtteviiside erinevus on suunatud ühisele eesmärgile (muidugi ei hakka ma avama ei efektiivsuse ega ka ühise eesmärgi tähendust). Akadeemilises maailmas kutsutakse seda koolkonnaks. Arvatavasti on see üle kantav ka Euroopale tervikuna: keelte, järelikult ka kultuuride erinevus ongi see sünergeetiline tegur, mis on meie loodusvarade poolest vaese maailmaosa muutnud euroopaliku kultuuri globaalseks veduriks.

See sunnib mind hetkeks mõtlema meie kultuuri üldisele olemusele, mida tuleks võib-olla nimetada Euroopa ideeks. Missugune jõud või põhimõte on ajendanud seda suhteliselt väikest maailma osa looma tsivilisatsiooni, mis on hakanud nüüdseks oma tehnoloogiliste saavutuste ja filosoofiliste ideedega, oma kultuuriga mõjutama ka kaugeimaid maailmanurki? Arvan, et seda põhimõtet võib kõige paremini määratleda ühtsusena mitmekesisuses või mitmekesisusena ühtsuses.

Tulevikust rääkimiseks peame vahel alustama mõtlemisega minevikule. Ja kui me vaatleme Euroopa tsivilisatsiooni pikka ajalugu, meenuvad kohe kaks aja ja kohaga määratud kultuurikeskkonda, kus on esinenud ebatavaliselt dünaamiline ja aktiivne ning uute ideede- ja edasiminekuterikas kultuur — lühidalt öeldes kultuuriimpulsid, millega loodi alus Euroopa hilisemale arengule. Need on Vana-Kreeka ja renessansiaja Itaalia.

Ei saa väita, nagu oleks kumbki neist aegadest eriliselt silma paistnud poliitilise stabiilsusega. Pigem vastupidi: mõlemal ajal esines sisemisi vastuolusid ja olid üheaegselt kasutusel põhimõtteliselt erinevad poliitilised süsteemid, ehkki kultuurikeskkond oli mõlemal juhul selles mõttes homogeenne, et kogu kõnealuses piirkonnas räägiti üht ja sama keelt ja inimesed võisid suhteliselt kergesti ühest kohast teise liikuda. Sinopest välja saadetud filosoof võis saada kergesti kuulsaks Ateenas ning Milano Sforzade poolt tagasi lükatud poeet võis pöörduda toetuse saamiseks Firenze haritud pankurite poole. Mõlemal juhul eksisteeris üldise kultuurilise ühtsuse vihmavarju all poliitiline mitmekesisus. Mõlemas paigas kasvasid ja õitsesid need keskused, mis respekteerisid rohkem mitmekesisust ja mõttevabadust. Isegi demokraatiat kritiseerivatele intellektuaalidele oli Ateena Spartast parem elukoht, sest Ateenas nende häält kuulati. Ja Itaalia rahvuslik eneseteadvus kerkis esile linnriikidest, mida vaevasid küll sisemised poliitilised võitlused, kuid mitte unistus hästi korrastatud tsentraliseeritud suurriigist.

Ent Euroopa põhimõte püsis isegi ajal, mida vahel nimetatakse pimedaks keskajaks. Ida-Rooma impeeriumis oli Konstantinoopoli valitsejate käes kõrgeim poliitiline ja vaimne võim ning olid ka kõige piinlikuma täpsusega kokku koondatud Bütsantsi seadused, kuid selle muutis kontseptuaalselt kehtetuks eeldus, et imperaatori tahe on igasugusest seadusest ülem. Läänes, nagu on hästi

teada, olid ilmaliku ja vaimse võimu vahelised pinged intriigide ja vastuolude allikaks, mis ühelt poolt viis Püha Rooma impeeriumi imperaatori Heinrich IV ja Inglise kuninga John Maata kirikuvande alla ja teiselt poolt viis Rooma paavstide vangipõlveni Avignonis. Nagu mäletame, lõid stabiilse, kuid ebaproduktiivse Bütsantsi süsteemi pärijad poliitilise korra, kus kõik võimud allusid vaid ühe partei kontrollile, seevastu Euroopa mitmekesisus sünnitas poliitilise pluralismi kultuuri, mida praegu peetakse tsiviliseeritud normiks. Poliitika ei ole erialakeel, nagu seda arstid või apteekrid harrastavad. Poliitika peab igas ühiskonnas olema kõige enam mõistetav keel, mis jõuaks iga kodaniku teadmiseni. Kui me seda silmas ei pea, tähendab see demokraatiale selja pööramist ja poliitikute kasti loomist, mis on vastuolus Euroopa fenomeniga. Ei ole midagi hirmsamat, kui lugeda endisi Kremli poliitbüroo protokolle: see salakeel koosnes sõnadest, mis midagi ei tähendanud, ja mõminast, mis sisaldas surmaotsuseid, lõpuks ka surmaotsust poliitbüroole endale.

Kui me võrdleme oma Euroopat Vana-Kreeka või renessansiaja Itaalia kultuurilise ühtsuse ja poliitilise mitmekesisusega, leiame, et meie ajal on ühtsuse ja mitmekesisuse vahekord vastupidiseks pöördunud. Praegu on kõigil, kellel on ühine Euroopa identiteet, ka teatav ühine poliitilise kultuuri standard — ettekujutus sotsiaalsetest normidest, millega on integreeritud traditsioonilised institutsioonid, näiteks monarhiad. Poliitiliste institutsioonide mitmekesisus ei mõjuta nende üldist mõtlemis- ja tegutsemisviisi ega meile kõigile ühiste põhiliste sotsiaalsete väärtushinnangute lahknemist. Tõeline mitmekesisus on muus: kõigi Euroopa rahvaste kultuuripärandis, keeles, traditsioonides ja (rahva)kunstis. See mitmekesisus on võimeline poliitilise ühtsuse raames looma kultuurilist dünaamilisust.

Vahel näib koguni, nagu poleks see mitmekesisus enam oluline — või isegi, et see on muutunud tülikaks, tüütuks minevikusäilmeks, mis peaks moderniseerimise ja ühtlustumise käigus raugema. Mitmekesisus ei ole ju ratsionaalne. Ja kui me ajaloolist arengut käsitame pideva tingimusteta ratsionaliseerumise protsessina, siis sel juhul ei tohiks me kindlasti pahaks panna ühtlustumist ja tasandumist ka kultuuriküsimustes, jättes need globaalsete turumehhanismide võimusesse. Inglise keel ongi juba omanda-

nud akadeemilises kirjanduses tänapäeva ladina keele staatuse ja meie aeg tunneb kümneid Joseph Conradeid, kes loobuvad oma emakeelest laiemalt levinud eneseväljendusvahendi kasuks, ehkki neil tavaliselt ei õnnestu saavutada oma poolakast eelkäija taset.

Samas võime juba näha, mida see on kaasa toonud. Üsna sageli võib kuulda või lugeda ingliskeelset teksti, mille kirjutaja on mõelnud mõnes teises keeles ning kirjutanud ingliskeelsetest sõnadest koosneva teksti, mil pole inglise keelega muud seost peale leksika. Sellise vigase inglise keele variantide erinevused võivad vabalt ületada kahe lähedase sugulaskeele, näiteks soome ja eesti keele erinevusi. Kui lisame veel aktsentidest ja hääldamise omapärast põhjustatud probleemid, kaob illusioon ühtsest suhtlemisvahendist täielikult. Nagu teada, nimetatakse niisuguseid keeli "pidžiniteks", kuid vahel unustatakse, kust see nimi on tulnud: nii hääldasid inglise keele algõpetust saanud hiinlased sõna "business" — seega tähendab "pidžin" algselt "inglise ärikeelt". Isegi niisugune kunstlikult konstrueeritud ja nii-öelda täiesti ratsionaalne keel nagu esperanto on eri riikides üsna erinev. Keerukama sisuga tekstide puhul suurenevad erinevused veelgi. See on täiesti ootuspärane — inimmeele toimimist ei saa kapseldada absoluutselt ratsionaalsesse süsteemi. Ja millal iganes inimmeelel on võimalus vabalt toimida, paneb end maksma mitmekesisus.

Kultuuriline mitmekesisus rikastab meid. Selles suhtes on huvitav vaadelda Nõukogude Liidu keelepoliitikat kahe maailmasõja vahel ja suurele hulgale rahvusvähemustele, sealhulgas meie soome-ugri sugulasrahvastele kirjakeelte konstrueerimist Venemaa territooriumil. Kas selles ettevõtmises avaldus nn leninlik rahvuspoliitika eesmärgiga assimileerida kõik need rahvad *homo sovieticus*'te massi — või oli see siiras katse anda elu enam ku sajale keelele, millest enamikku polnud varem kirjalikus vormis olemas olnud? Vastata võib, nagu ikka, jah ja ei. Enamikul selles ettevõtmises osalenud teadlastest oli muidugi aus huvi keelte ja kultuuride vastu ja nad olid ka veendunud, et uue kirjakeele loomisega tekkivad kultuurilised muutused tooksid neile väikerahvastele kasu. Teisest küljest näitab põgus pilk neile sõnaraamatutele ka selle ettevõtmise teist külge: kui keelemoodustajad ei leidnud nõutud poliitilise reaalsuse, näiteks "linna täitevkomitee"

väljendamiseks sobivat kohaliku keele sõna, otsisid nad abi vene keelest ja moodustasid mõnes siberi keeles, mille kõnelejatel polnud tavaliselt aimugi, mis on tegelikult linn, ammugi siis komitee, uue sõna *gorispolkom*.

Seega pidid need rahvad võtma oma keele õigeks tundmiseks üle rohkem venelikku, kui nad oleksid tahtnud. Nad pidid õppima ära terve hulga uusi sõnu ja väljendeid ja nendega kaasnevaid mõttemalle. Ja oma kultuurilise identiteedi tugevdamise asemel omandasid nad selle käigus uue identiteedi — mis ajalooliselt mitmekesisusele sugugi kaasa ei aidanud, selle asemel asuti pragmaatilise assimileerumise teele.

Maailma ajalugu võib viia eksliku järelduseni, nagu oleks suurus edu paratamatuks eelduseks. Selles seoses mõeldakse Briti impeeriumile või Vene impeeriumile, ükskõik siis, kas tsaristlikul või kommunistlikul kujul. Või ka, küll ekslikult, Ameerika Ühendriikidele. Ekslikult, sest tuntakse vaid Ameerika Ühendriikide tehnoloogiat ega teata üldse selle riigi sisemist mitmepalgelisust ja osariikide iseotsustamist, mis ulatub kuni ühekojalise parlamendini Nebraskas, kui teistes osariikides on kahekojaline, ja koodeksiõiguseni prantsuse traditsiooni kandvas Louisianas, kuigi üldiselt peetakse Ameerika Ühendriike pretsedendiõiguse nurgakiviks. Mis puutuvad siia keeled, küsite õigusega. Võib siiski oletada, et eri õigussüsteemide kooseksistents ühes riigis on tunduvalt keerulisem kui eri keelte kooseksistents ühes maailmajaos. Ka Euroopa ühinemisläbirääkimistel on põhiprobleemid juriidilist laadi. Siit ka järeldus: oht keeltele ja kultuuridele ei peitu ühendamises liitu, föderatsiooni või konföderatsiooni. Keelte ja kultuuride jaoks on ohtlik impeeriumide imperialism. Seni on keeled ja kultuurid selles võitluses kokkuvõttes peale jäänud — impeeriumid on varem või hiljem lagunenud, ja mitte niivõrd välisel survel, vaid hoopis valitsejarahva moraalse ja füüsilise allakäigu tõttu. Muidugi ei kompenseeri see maailmale impeeriumi hävitatud väikerahvaid, kuid võiks olla hoiatavaks kogemuseks, et pidev laienemine teiste allasurumise hinnaga hävitab lõpuks laieneja enda. Samas ei ole allasurutus ilmtingimata tähendanud allasurutu kultuurilist allakäiku — iiri ja juudi kultuur on selle veenvad kinnitused, ja siia ritta võib lisada ka Eesti, Läti ja Leedu kultuurid paguluses.

Mingi keele muutumises rahvusvahelise, nõukogulikus slängis rahvastevahelise suhtlemise keeleks peitub oht sellele keelele enesele. Rooma impeeriumi langemise eel Colonia Agrippinas kõneldud ladina keel oleks Cicero ilmselt ahastusse ajanud. Väga paljudel eesti meestel on veel täna kogemus väga erinevatest vene keeltest: selle keele kõnelemine, mida kasutati paljurahvuselises Nõukogude Armees, seadnuks kõneleja haritud seltskonnas vähemalt piinlikku olukorda. Paradoksaalsel moel hävitas vene keele saamine impeeriumi keeleks paljugi sellest vene keelest, milles kirjutasid Turgenev ja Tolstoi. Siit koorub veel üks oluline järeldus: väikestel keeltel on kahtlemata tulevikku, aga tulevikku ei ole imperiaalsetel keeltel, mis rahvusvahelistudes on saanud oma uued ja omanäolised murdetunnusjooned Siberis ja Kasahstanis, Birmas ja Marokos.

Impeeriumide-eelsel ajal eksisteerisid Euroopas eri keeled ja murded rahulikult üksteise kõrval. Näidet ei pea kaugelt otsima — Tallinnas kõneldi eesti, alamsaksa, rootsi ja soome keelt, selles ühiskonnas toimetulemiseks tuli osata lihtsalt mitut keelt. Vene keel, tõsi küll, oli sajandi alguseks juba impeeriumi poolt imporditud; kuid see ei kehti Peipsi-äärsete vanausuliste kogukondade kohta, mis kolmsada aastat on Eestist usulist varjupaika leidnud, sellegipoolest eestistumata. Vanausulised on ainus Eesti põline vähemuskultuur, mis nõukogude okupatsiooni üle elas ning järjepidevalt edasi elab.

Üherahvuslikest ja ükskeelsetest riikidest koosnev Euroopa on 20. sajandi saadus: selle algus oli Esimese maailmasõja järgses natsionalismis, kommunistliku ja natsliku impeeriumi verises tasalülitamispoliitikas, mis algas Ukraina talupoegade hävitamisega ja kulmineerus miljonite inimeste hukkumisega Teises maailmasõjas. See lõppes sõjast võitjana väljunud impeeriumi kompromissis ülejäänud Euroopaga, mille tulemusena riigipiirid sunduslikult paika pandi ja alustati Läänemere ja Musta mere vahel nõukogude rahva loomist rahvuskultuuride hävitamise teel.

Milliseks võib kujuneda Euroopa rahvaste ja kultuuride tulevik? Euroopa tulevane ühtsus ei tähenda ühte keelt või ühte kultuuri. Sellist hirmu levitavad nn euroskeptikud, kelle meelest ühinemine põhineb veendumusel, et vaid ekspansiivsed, teisi alla suruvad impeeriumid on edukad ja arenemisvõimelised, muud

ühendused aga lagunevad sisemiste nääkluste tõttu. Kuid see pole tõsi: oleme ajaloos näinud just nimelt kolonialistlike impeeriumide hääbumist ja teame, et hääbumise põhjuseks oli nivelleeritud vaimsuse ja tardunud majanduse pidev vajadus ekspansiooni järele. Euroopa ühendus on näide vastupidisest ühendusest. Euroopa tugevus peab olema Euroopa mitmekesisuses, kusjuures mitte konfliktses, vaid üksteist arvestavas ja täiendavas, taastootvas mitmekesisuses. Euroopa ühtsus ei ole keeleline ega religioosne ekspansiivne ühtsus, Euroopa on üksteist täiendav ühtsus, mille edu garanteerib erinevuste sünergia ja mille aluseks on iga indiviidi õigusi tagavad, kakskümmend sajandit vanad eraõiguslikud põhimõtted ning niisama vanad indiviidi õigusi garanteerivad lääne kristlikud põhimõtted.

Ma ei arva, et ühise, üha täiuslikuma Euroopa loomine tähendab ajaloo lõppemist ja edasist rahulikku oleskelu keelte ja kultuuride juriidilises ja materiaalses garanteerituses. Nii väikeste kui suurte keelte probleemid muutuvad hoopis teistsuguseks. Ühe probleemina siin näen mitme eri "keele" tekkimist ühe keele sees. Ühiskonna tehnilise arengu ja globaliseerumisega on kaasnenud üha kitsam spetsialiseerumine. Samal ajal kaasneb vajadusega kitsal alal tippu jõuda üha suurema, kitsalt erialase informatsiooni omandamise vajadus. See informatsioon koosneb nimetustest, väljenditest ja lausetest, mida tihti mõistavad vaid sama eriala spetsialistid. Sellest ei oleks ju midagi, kui erialakeel jääks vaid erialaspetsialistide omavahelise suhtlemise vahendiks, mille eesmärgiks on tööks vajaliku informatsiooni kiire vahetamine. Kuid viimasel ajal on märgata Eestis ja ka mujal maailmas tendentsi, et ühe või teise eriala keelt surutakse peale kogu ühiskonnale kui ainuõiget ja ainukehtivat. Pean silmas eriti seaduste keelt.

Seadused on iga ühiskonna normatiivseks aluseks ja peavad olema arusaadavad igale selle ühiskonna liikmele. Kuid üsna tihti see nii enam ei ole. Ka haritud inimesele on juriidilistest tekstidest arusaamine vaevanõudev ettevõtmine. Mõnikord tuleb ette ka olukordi, kus omavalitsus- või riigiametnik koostab keeleliselt korrektse ja arusaadava dokumendi, aga selle käikulaskmine on võimatu, sest seadust ei ole täpselt tsiteeritud.

Me oleme saavutanud vabaduse oma keelt ja kultuuri ise hoida ning arendada. See vabadus ei tähenda aga, et me oleme vabastatud kohustusest seda teha. Oht keelte ja kultuuride säilimisele lähtub üha rohkem ja rohkem meie enese lodevusest — meie päevi täitev erialakeel ja õhtuid koormav meelelahutuskeel võib kaasa tuua olukorra, kus enamik keelekasutajaid ei saa aru seadustest, ei suuda lugeda kauniskirjandust, filosoofiast kõnelemata, ega mõista enam teise ala spetsialistiga isegi tavaasjus mõtteid vahetada. Infoühiskond võib keelte erialastumise ja labastumise tõttu muutuda ühiskonnaks, kus info liigub kiiresti, kuid ei kanna ega ärata mõtet. Mis annab võimaluse uuele totalitarismile.

Niisiis, kehtib edasi Voltaire'i üleskutse "écrasez l'infâme!". Arvutikeel ja reklaamifraasid tungivad meie keeltesse nüüd samuti nagu nõukogulikud keelendid Siberi väikekeeltesse. Näib, et mida enam meie maailm tehnologiseerub, seda vähem on meie keeled võimelised sellest kõnelema. Sama kehtib muidugi ka turumehhanismidega tekitatud nähtuste kohta. Meie oma kultuuritööstusi kimbutab pidevalt nende turu väiksus, näiteks tõsise kirjanduse avaldamine ei saa Eesti-suurustes riikides kunagi tulus olla. Seega on täiesti põhjendatud küsimus, kas meie keeled polegi tegelikult liiga väikesed, et praeguses maailmakorras püsima jääda.

Euroopa kirjakeelte algusaegu meelde tuletades peame aga paratamatult järeldama, et kõik tänapäeva suured keeled olid kunagi tegelikult väikekeeled. Väikese Toscana dialekti tegid Itaalia kirjakeeleks Dante ja Petrarca suurteosed, ja kui Joachim de Bellay avaldas 1549. aastal oma "Prantsuse keele kaitse ja ülistuse", kasutas ta selles palju üht Sperone Speroni dialoogi, milles ülistati itaalia keelt, asendades pikkades lõikudes lihtsalt "toskaana keele" "prantsuse keelega". Hoolimata sellest võeti tema manifest vaimustusega vastu, sest selles kajastus teatav eneseteadvus, mille prantsuse kultuur oli selleks ajaks saavutanud.

Olen veendunud, et seda liiki eneseteadvus määrabki lõppkokkuvõttes kultuuri või keele saatuse. Kui me nüüd küsime, kas meie väikekeeltel võiks tulevikku olla, ei ole sellele kuigi keeruline vastata. Meie keeltel on tulevikku vaid siis, kui meie, nende kõnelejad, seda soovime. Kui 300 000 eestlast kogunes 1988. aastal Tallinna lauluväljakule süsteemi vastu meelt avalda-

ma, oli meie keele tulevik üks tähtsamaid kaalul olevaid küsimusi, ja oleks kuidagi mõeldamatu arvata, nagu oleks olukord vahepeal radikaalselt muutunud.

Euroopa kultuuriruumi idapiiril, sageli rüüstatud ristteel, kus seisab meie kodu, ei oska me oma iseseisvust tegelikult teistmoodi ette kujutadagi kui kultuurilise ja mitte ainult poliitilise mõistena. Aga me tunneme, et meie keele ja kultuuri säilitamine on meie kohus mitte ainult meie lastelaste, vaid ka oma Euroopa naabrite ees. See on meie panus Euroopa dünaamilisse mitmekesisusse, ilma milleta Euroopast ei saa kunagi Euroopat.

LENNART MERI (sünd. 1929) on 1992. aastast Eesti Vabariigi president. *Akadeemias* on temalt ilmunud essee "Genscher Eestis" (nr 7, 1997, lk 1450–1461).

NSVL INTRIIGID BALTI RIIKIDES (1920–1940)

Zenonas Butkus

Tõlkinud Mihkel Loodus

Kuidas saadakse presidendiks

K. Pätsi ja A. Renningu ühistel nõupidamistel N. Liidu diplomaatidega nimetati Eesti põhiseadust juba 1925. a alguses "idiootlikult demokraatlikuks" (VFVA, f 04, n 47, s 54303, k 295, l 122) ning hakati arutama, kuidas seda muuta, kuidas kehtestada presidendi instituuti. Nõupidamisel osalejad nägid ette ka presidendikandidaadi: selleks pidi mõistagi olema K. Päts. Nõukogude diplomaadid kehutasid teda lakkamatult riigijuhi ametit taotlema. 11. III 1928 aruandes VARKile kirjutas A. Petrovski: "Päts, kes oli kaua varjus konutanud, tõuseb taas [---] ja võib-olla söandab võimu oma kätte võtta. See oleks meile väga hea, sellepärast agiteerin ma Renningu kaudu Pätsi tugevasti selles suunas, hoiatades samal ajal, et riigitüüri taha tasub istuda ainult sel juhul, kui ilmnevad võimalused seda tüüri järsult (круто) meile lähenemise poole pöörata [---]. Päts arvab, et veel ei ole saabunud aeg otsustavateks tegudeks, seepärast talitab ta ka edaspidi tavatult ettevaatlikult [---]. Ma ei jäta tema mõjutamist" (VFVA, f 04, n 47, s 54291, k 295, l 45–46).

Seda, et võimuhaaramine on seotud prosovetliku hoiaku tugevnemisega, näitavad ka K. Pätsi plaanid luua uus partei. Nagu teada, juhtis ta Põllumeeste Kogusid, millel oli parlamendis pisut enam kui 20 kohta. Üks selle erakonna liidreid oli lääneliku

---

Algus eelmises numbris.

orientatsiooniga kindral Johan Laidoner, kes oli juhtinud Vabadussõja lahinguid ning maha surunud kommunistide 1. detsembri putši. Uude "linnakodanluse" parteisse üle minnes kavatses K. Päts temast lahti saada. A. Petrovski kirjutas 9. VIII 1928 aruandes VARKile, et "linnakodanluse" erakond oleks rohkem valmis N. Liidule lähenema kui sellest lähenemisest "mittehuvitatud talunikud" (VFVA, f 04, n 47, s 54291, k 295, l 104).

Uut parteid K. Päts siiski ei loonud, kuid tugevdas vana (Põllumeeste Kogusid), mis kaks korda, 1926. ja 1929. aastal (koos Rahvaerakonnaga), tegi Riigikogule ettepaneku muuta põhiseadust ja seada sisse laialdaste õigustega riigipea ametikoht. Ent alles Vabadussõjalaste Liidu algatusel võeti 1933. a 14. oktoobri referendumil vastu niisugune põhiseadus; see jõustus 24. jaanuaril 1934. Ajutiselt hakkas suurte volitustega riigivanema (presidendi) kohustusi täitma K. Päts, sest ta oli tollal peaminister, seistes oma viienda, 21. X 1933 moodustatud valitsuse eesotsas. See oli ajutine kohusetäitmine, alaline president tuli veel valida.

Algas kärarikas valimiskampaania. Esitati neli kandidaati: K. Päts, J. Laidoner, sotsiaaldemokraat August Rei ja vabadussõjalaste, s.t eelkõige Vabadussõja veteranide juht kindral Andres Larka. Reaalsed võiduvõimalused olid kahel esimesel kandidaadil. N. Liit mõistagi soovis, et peale jääks K. Päts, ning kandis eriti hoolt selle eest, et riigivanemaks ei saaks J. Laidoner, keda sovetid nimetasid koguni "Inglise agendiks" (VFVA, f 0154, n 27, s 2, k 38, l 13), pidades teda järeleandmatuks, mõjutamatuks lääneliku orientatsiooni pooldajaks. Arvati, et Lähis-Idas Rahvasteliidu missioonil osaledes täitis J. Laidoner Inglismaa tahet ja kahjustas tugevasti N. Liidu liitlase Türgi huve. Seda ei saanud sovetid unustada ega andestada, seepärast püüdsid nad teha kõik, et temast ei saaks riigi juhti.

Presidendivalimisi Eestis tõlgendas N. Liit kui tähtsat sündmust, mis võis kauaks määrata selle riigi rahvusvahelise hoiaku. Seepärast hakati palavikuliselt tegutsema, et toetada K. Pätsi ja läbi kukutada tema konkurendid. Selle eesmärgi saavutamiseks määras N. Liit Eestisse koguni uue saadiku, võimeka diplomaadi A. Ustinovi, kellel oli ajaloolase haridus ja kes oli õppinud Zürichis. Ta saabus Tallinna eriplaaniga, ulatusliku K. Pätsi toetamise progammiga, mille kohaselt Eestile anti 1934. a esimeses

kvartalis uusi täiendavaid tellimusi, peamiselt põllumajandustoodangu realiseerimiseks Venemaal. Et need tellimused olid antud tollasele K. Pätsi valitsusele, pidid nad kindlustama tema juhiautoriteeti ja mõistagi võimalusi võita valimised. VARKi kirjas 25. I 1934 N. Liidu Tallinna saatkonnale on märgitud, et majandussidemete tugevdamine Eestiga on toetus K. Pätsile ja peab ühtlasi suurendama N. Liidu mõju Eestis (VFVA, f 0154, n 27, s 2, k 38, l 12). Tuleb öelda, et seda toetust palus K. Päts Nõukogude saadikult ise ning olles selle saanud, tänas saadikut, lubades "seda kasutada nii nagu vaja".

Peale selle otsiti Venemaa arhiividest kiiruga välja dokumendid, mis andsid tunnistust K. Pätsi innukast tegevusest Eesti iseseisvuse saavutamisel. Nende dokumentide avaldamine pidi samuti tema prestiiži tõstma, seda enam et sovetid kogusid ja avaldasid "kompromiteerivat materjali" J. Laidoneri kohta. Taheti tõendada, nagu oleks ta 1919. aastal olnud Eesti iseseisvuse vastu, taotledes Eestile Inglismaa protektsiooni ja pakkudes Inglismaale mandaati Eesti valitsemiseks. J. Laidonerile ebasoodsat materjali koguti Moskvas, seda tegema kohustati ka N. Liidu Tallinna saatkonda. VARKi kirjas 5. I 1934 anti saatkonnale ülesanne: "Laidoneri valimine Eesti presidendiks oleks meile suur oht, seepärast peab saatkond koguma talle ebasoodsaid andmeid ja need õigeaegselt meile edastama šifreeritud telegrammidega, millest osa võib-olla avaldame meie ajakirjanduses [---]. Kui Eestis õnnestuks avalikult teatavaks teha, et 1919. a ei toetanud J. Laidoner iseseisvust, oleks tema kandidatuur lõplikult maha maetud" (VFVA, f 0154, n 27, s 2, k 38, l 5–6).

Seda plaani oli alles hakatud ellu viima, kui juba tuli muudatusi teha: valimiskampaanias asus kaht esimest ja olulisemat kandidaati edestama A. Larka, kes oli valimisteks vajalikke allkirju kogunud kaks korda rohkem kui J. Laidoner või K. Päts. Pealegi oli A. Larka juhitud Vabadussõjalaste Liit selge ülekaaluga võitnud omavalitsuste valimised, mis toimusid 1934. a algul. Kolme Eesti suurema linna — Tallinna, Tartu ja Narva — omavalitsustes sai see liit absoluutse enamuse (Rauch 1977: 146).

Need faktid ajasid sovetid ärevile. Suhtudes Vabadussõjalaste Liitu peaaegu kui fašistlikku organisatsiooni, püüdsid nad algul seda lõhestada. N. Liidu Tallinna saatkond kandis juba 5. I 1934

VARKile ette, et lõhestamispoliitikal on edu ning "veteranid" ei moodusta enam "ühtset, kompaktset jõudu" (VFVA, f 0154, n 27, s 2, k 38, l 1). Teisalt püüdsid N. Liidu diplomaadid vabadussõjalasi enda poole meelitada. VARK ergutas oma Tallinna saatkonda juba 16. VIII 1933: "Meil on vaja õigeaegselt sõlmida sidemed "veteranide liidu" juhtkonnaga, on vaja tähele panna nende meeleolu ja seda vastavalt mõjutada" (VFVA, f 0154, n 26, s 2, k 37, l 47). Need sidemed sõlmiti. Vabadussõjalaste juhid eesotsas A. Larkaga lubasid sovettidele, et pärast võimuhaaramist orienteeruvad nad N. Liidule, aga praegu ei tohi nad valimisvõitluse huvides sellest avalikult teatada. Pisut hiljem kinnitasid need juhid A. Ustinovile, et N. Liidu suhtes hoiavad nad vähemalt "heasoovlikku neutraliteeti" (VFVA, f 0154, n 27, s 3, k 38, l 23).

Neid lubadusi aga eriti ei usutud, mõned VARKi juhid nimetasid neid koguni provokatsiooniks. Üldiselt lootsid sovetid A. Larkaga kokku leppida, ta näis neile mõjutatavam kui J. Laidoner. Ent nad kartsid massilist vabadussõjalaste liikumist, mille aktsioone ja vaateid ei saanud N. Liit märkamata jätta. Nõukogude diplomaadid kahtlustasid koguni, et vabadussõjalasi finantseerib Saksamaa. Seepärast toetasid sovetid K. Pätsi otsust korraldada riigipööre ja purustada Vabadussõjalaste Liit. 12. märtsil 1934 keelustas K. Päts selle liidu, peatas presidendivalimiste kampaania ja määras sõjavägede ülemjuhatajaks J. Laidoneri.

Riigipööret heaks kiites ja seda toetades kahtlesid sovetid kaua vajaduses J. Laidoneri kaasa tõmmata. K. Päts pidi pikalt tõestama, et ta ei suuda A. Larkast ja J. Laidonerist ühekorraga lahti saada, et on tarvis valida üks kahest halvast. Bolševikud nõustusid sellega vastumeelselt, hambaid kokku pigistades. VARKi kirjas A. Ustinovile 25. märtsist 1934 on toonitatud: "Veteranide põrmustamine on positiivne fakt, kuid Laidoneri kannakinnitamine teeb rahutuks [---]. Jälgige tähelepanelikult tema ja meie vana sõbra Pätsi konkurentsi" (VFVA, f 0154, n 27, s 3, k 38, l 34). Moskva õhutas alatasa A. Ustinovit K. Pätsi abistama.

Niisiis aitasid sovettide aktsioonid Eestis tublisti kaasa K. Pätsi esiletõusmisele, võistlejatest jagusaamisele ja kauaaegsele võimul püsimisele.

Pideva surve ja tähelepanuga tõmbasid sovetid enese poole ka niisuguseid poliitikuid, kes pooldasid Balti riikide ühtsust ega kiit-

nud heaks nende maade prosovetlikku kurssi. Nõnda juhtus Leedu aukonsuliga Eestis Joakim Puhkiga. Ta oli Eesti Kaubandus-Tööstuskoja esimees, muretses tegusalt Baltimaade majandusliku koostöö eest, korraldas nende maade majanduskonverentse ja vastustas varjamatult K. Pätsi lähenemist N. Liidule, söandas koguni avalikult kritiseerida N. Liidu väliskaubandusmonopoli. Polnud juhus, et sovetid nimetasid J. Puhki oma kõige kurjemaks vaenlaseks, kes tekitab kahju nende liitlasele K. Pätsile ja üldse nende poliitikale Eestis. 14. V 1927 küsis A. Petrovski VARKilt peaaegu ahastades: "Mida ometi teha Puhkiga. Me ei suuda tal lõugu kinni panna [---]. Ta on Pätsi isiklik vihavaenlane (заклятый личный враг)" (VFVA, f 0154, n 18, s 7, k 20, l 132). Sama aasta 29. IX kurtis A. Petrovski VARKile taas: "Puhk on meile juba teinud ja teeb veelgi palju kahju [---] Ta võitleb meie vastu tavatult innukalt ja edukalt [---] Ta tuleks tõmmata meie kaubanduslike huvide sfääri" (VFVA, f 04, n 47, s 54283, k 294, l 55).

Seda nõuannet kuulda võttes sõlmisid N. Liidu diplomaadid A. Renningu kaudu J. Puhkiga sidemed ja pakkusid talle lepitust. J. Puhk nõustus, öeldes, et ta on ise sovettidega heitlemisest väsinud. Selle üle, kuidas temaga kokku leppida ja kuidas teda ära osta, pidasid aru N. Liidu kõrgemad võimuorganid. Nii on VARKi kirjas 2. XI 1927 väliskaubanduse rahvakomissarile Anastas Mikojanile öeldud: "Ülimalt tähtis on võita Puhk meie poolele [---] Seepärast paluksime teha kaubandusesindajale Tallinnas sm. Ossipovile salaja ülesandeks, et ta leiaks koos saadikuga mooduseid Puhkile lähenemiseks. Kõige tõenäolisemalt oleks seda võimalik teha, andes talle otseselt või kaudselt mingi tulutoova tellimuse" (VFVA, f 0154, n 20, s 1, k 23, l 2). Niisugune tellimus anti juunis 1928. J. Puhk sai õiguse kaubelda Eestis monopoolsetel alustel N. Liidust imporditava soolaga. Selleks sõlmis ta sovettidega eraldi lepingu (VFVA, f 04, n 47, s 54292, k 295, l 36–45). Seejärel J. Puhk rahunes, ei võidelnud enam aktiivselt K. Pätsiga ega N. Liidu poliitikaga. Ettekandes VARKile 20. IX 1928 rõhutas A. Petrovski: "Saanud soolamonopoli, muutis Puhk meisse suhtumist järsult" (VFVA, f 04, n 47, s 54291, k 295, l 130). Tema "neutraliseerimine" tugevdas K. Pätsi positsioone ja oli viimasele kaudseks toetuseks.

Majanduslike hoobade tegusust seletasid N. Liidu diplomaadid tihtipeale moraalsete aspektidega. Kirjas VARKile 21. II 1929 märkis A. Petrovski, et Baltimaade poliitikud "peaaegu ei juhindu oma maa riiklikest huvidest" — nende käitumise määrab peaaegu alati "isiklik kasu" (VFVA, f 04, n 47, s 54296, k 295, l 18). See kasu oli tavaliselt üsna suur. Käsutades hiigelriigi ressursse, murdsid sovetid sageli tõrksategi poliitikute kangekaelsuse. Neid, kellest jagu ei saadud, kompromiteeriti.

Tehing Läti sotsiaaldemokraatidega

Läti välis- ja sisepoliitika korrigeerimiseks kasutas N. Liit enamasti oma tihedaid sidemeid sealse sotsiaaldemokraatliku parteiga. Eriti aktiivselt toetasid sovette erakonna vasaku tiiva liidrid Fricis Menders ja A. Buševics, kes andsid N. Liidu Riia saatkonnale informatsiooni Läti parteide tegevusest, nende omavahelistest suhetest, parlamendi ja valitsuse tööst, poliitikute vaadetest, nende intriigidest. Nimetatud kaks sotsiaaldemokraati, olles Nõukogude diplomaatidega kokku leppinud ja tegutsedes nendega koos, püüdsid avaldada mõju Läti parteidele, poliitikutele, valitsusele ja välisministeeriumile. On huvitav, et F. Menders ja A. Buševics soovitasid Nõukogude saadikuil tihti tegutseda karmimalt, näiteks hirmutada Läti poliitikuid: kui te ei tee sovettidele järeleandmisi, jagavad nad koos Poolaga Balti riigid ära.

Tähtsa tehingu sovettidega sõlmis Läti sotsiaaldemokraatide juhtkond 1926. aasta lõpus. Sellal püüdis N. Liit Lätiga alla kirjutada kaubandus- ning eriti mittekallaletungi- ja neutraliteedilepingut, milles Läti, nii nagu äsja Leedu, pidi kohustuma, et ta ei loo liitu Poola ja teiste Baltimaadega, s.t ei aita õnnetusetunnil oma naabreid ja potentsiaalseid liitlasi. Et tollane Talunike Liidu valitsus ei andnud põhimõttelistes küsimustes järele, püüdsid sovetid valitsust vahetada, kannustades vastutulelikumaid sotsiaaldemokraate selle eest hoolitsema ja uut ministrite kabinetti moodustama. Juba 16. X 1926 tegi VARK oma Riia saatkonnale ülesandeks selgitada, kas Läti valitsust saab vahetada ja missugused on võimalused, et uue valitsuse moodustavad sotsiaaldemokraadid (VFVA, f 0150, n 18, s 11, k 25, l 13).

Uurinud põhjalikult olukorda, vastas N. Liidu Riia saatkond jaatavalt ja sõlmis sotsiaaldemokraatidega järgmise tehingu: ta lubas neid vastavalt oma võimalustele aidata võimule tõusta ja moodustada valitsuse, millega Moskva kirjutab alla Lätile soodsa kaubanduslepingu, sotsiaaldemokraadid aga kohustuvad pärast võimule tulemist sõlmima N. Liiduga mittekallaletungilepingu. Seda Läti valitsuse vahetamise aktsiooni koordineeris ja kontrollis Stalin ise, tehingu aga kinnitas poliitbüroo. Selle koosolekul 16. XII 1926 otsustati: "Lubada Lätile tellimusi igal aastal 6 miljoni rubla eest tingimusel, et kujundataks vasakkoalitsiooni valitsus, mis likvideeriks Nõukogude Liidule vaenuliku poliitika ja kirjutaks poliitilisele lepingule NSVLiga alla meie esitatud tingimustel" (VLDS, f 17, n 162, s 4, eraldi köide, l 28).

Sisuliselt see tehing teostati. 19. XII 1926 asus Lätis riigitüüri juurde sotsiaaldemokraatide juhitav valitsus (pangem tähele, et poliitbüroo otsus oli tehtud veel enne uue valitsuse moodustamist Lätis), mis 9. III 1927 parafeeris N. Liiduga mittekallaletungipakti ning 2. VI kirjutas alla kaubanduslepingule. See leping tugevdas üsna radikaalselt mõlema maa majandussidemeid ja lahutas Läti teistest Balti riikidest. N. Liit kohustus Lätile andma tellimusi igal aastal (5 aastat) 15 miljoni rubla eest. Soodustuste tegemise põhimõttest lähtudes alandasid mõlemad maad tunduvalt mõnede kaupade tolle. Läti kohustus N. Liidust naftat ja masuuti ilma tollimaksuta sisse laskma ning bensiini ja petrooleumi tolli vähendama 25% ja nisu tolli 20%. N. Liit omakorda lubas alandada tolle Lätist imporditavatel kalatoodetel 20%, raudteevagunitel 50% jne (VFVA, f 210, n 8, s 11, k 10, l 74–93).

2. juuni lepinguga aktiveerunud kaubavahetusest N. Liiduga sai Läti suurt majanduslikku kasu. Läti eksport N. Liitu kasvas kahe aastaga (1927–1929) enam kui 10 korda (*Latvijas...* 1930: 8–9). Peale selle sai Läti Nõukogude transiidist igal aastal umbes 10–12 miljonit latti tulu.

Teiselt poolt muutus intensiivistunud kaubavahetus N. Liiduga viimasele mugavaks vahendiks Lätile poliitilise surve avaldamiseks ja tema välispoliitika korrigeerimiseks. Ähvardades tellimusi vähendada, kaubanduslepingut ennast suspendeerida või transiiti katkestada, sundisid sovetid Lätit loobuma läänesuunalisest ja Poolale orienteeritud poliitikast.

Läti ja N. Liidu 1927. a kaubandusleping komplitseeris tublisti Balti riikide majanduslikke ja osalt ka poliitilisi sidemeid. Läti ei teinud tollisoodustusi Leedule ega Eestile, vaid N. Liidule. Leedul oli pärast seda raskem Lätisse nisu eksportida, sest seal tõrjus seda välja tollisoodustustega N. Liidust imporditud nisu. Läti ja Eesti majandussuhetele ning mõlema maa plaanitsetud tolliunioonile oli see leping lausa surmahoop. A. Petrovski teatas Moskvale rõõmuga, et 2. juuni lepinguga on see unioon "lõplikult maha maetud" (VFVA, f 04, n 47, s 54284, k 294, l 68). Sedasama arvasid ka teiste maade diplomaadid. Nii ütles B. K. Balutis N. Liidu Kaunase saadikule A. Arossevile, et N. Liidu ja Läti kaubandusleping mitte ainult "ei ässitanud poliitiliselt Eestit ja Lätit teineteise vastu, vaid kahjustas tugevasti ka Eesti majanduslikke huve" (VFVA, f 04, n 47, s 131, k 187, l 42).

Eestlaste pahameelt on raske kirjeldadagi. Olid nad ju mitu aastat lätlastega tollilepingu üle kannatlikult nõu pidanud, need aga, ilma et oleks eestlasi sellest teavitanudki, sõlmisid järsku samalaadse lepingu N. Liiduga. 31. VIII 1927 ütles K. Päts Nõukogude saadikule Tallinnas, et N. Liidu ja Läti kaubandusleping "püstitas Läti ja Eesti unioonile ületamatu takistuse" (VFVA, f 04, n 47, s 54283, k 294, l 38). Otsekui püüdes mõista, mida eestlased tunnevad, otsekui tahtes nende nahka pugeda, kirjutas üks N. Liidu diplomaat: "Kujutlegem, mis tunne meil oleks, kui saaksime teada, et meie liitlane kirjutaks pärast meiega peetud pikki läbirääkimisi äkki alla separaatlepingu teise partneriga" (VFVA, f 04, n 47, s 54284, k 294, l 68). Edasi on selles dokumendis öeldud, et eestlased, olles kogenud ebaedu suhetes lätlastega, on N. Liidu suhtes samuti järeleandlikumaks muutunud (VFVA, f 04, n 47, s 54284, k 294, l 69).

Majanduslike hoobadega nõrgestas N. Liit Balti riikide konsolidatsiooni, tekitas neis lahkhelisid, deformeeris nende rahvusvahelist orientatsiooni ja sisepoliitilisi protsesse.

SOVETISEERIMISEKS VALMISTUMINE

Peale selle, et sovetid püüdsid Balti riikide rahvusvahelist orientatsiooni enda kasuks mõjutada, neid maid iseseisvast, sovettide sõnutsi suurest poliitikast eemal hoida, hakkasid nad neid ka

N. Liiduga ühendamiseks ette valmistama. Väljapaistvaid, mõjukaid poliitikuid ei olnud selleks peaaegu võimalik kasutada. Nii A. Voldemaras, A. Smetona kui ka K. Päts jäid oma riigile lojaalseks, kuigi nad poliitilistel või majanduslikel põhjustel toetasid N. Liidule soodsat poliitikat. Suutelised riiki sovetiseerimiseks ette valmistama polnud ka nõrgad kommunistid. Seepärast leiti kolmas vahelüli, milleks olid enamasti autoritaarsete režiimidega rahulolematud "progressiivsed" intelligendid või kommunistidele kaasa tundvad isikud. Sellesse kolmandasse lülisse värbamise eest hoolitsesid samuti N. Liidu saatkonnad Baltimaades, ainult et selles töös osalesid peale diplomaatide aktiivselt ka saatkondade katte all tegutsevad ehtsad luurajad.

N. Liidu saatkond nii Tallinnas, Riias kui ka Kaunases koondas enda ümber küllalt arvuka grupi intelligente. Neist said ustavad abilised, kes aitasid 1940. aastal instseneerida "antifašistlikke rahvarevolutsioone". Tuleb kohe öelda, et Balti riikide "rahvavalitsustesse" ei kaasanud sovetid juhuslikke inimesi, vaid sovetliku režiimi hästi läbiproovitud ning kontrollitud pooldajaid.

Kui Punaarmee oli Läti okupeerinud, alustas siin 20. juunil ametlikult tegevust uus ministrite kabinet. Seda juhtis prof. dr Augusts Kirhenšteins, kes oli enne seda üle kahe aasta olnud tihedates sidemetes N. Liidu Riia saatkonnaga, tegutsenud Läti ja NSV Liidu Kultuurisidemete Seltsi asepresidendina. A. Kirhenšteins suhtles enamasti saatkonna esimese sekretäri Vetroviga, kes teda õieti selles suunas mõjutaski. Peale selle oli Vetrov NKVD agent. (*Baltijos*... 1997: 283–285.)

Samasugusest keskkonnast ilmus välja ka Eesti "rahvavalitsuse" juht Johannes Vares. Ta oli arst ja luuletaja, kirjandusringkondades tunti teda Barbaruse varjunime all. Sageli väidetakse, nagu oleksid sovetid Eesti omariikluse matusele tõmmanud J. Varese kaasa sellepärast, et ta olnud "nõrga iseloomuga" (*Baltijos*... 1997: 245). Ent arhiividokumendid, eelkõige J. Varese ja Eesti N. Liiduga ühendamise lavastaja Andrei Ždanovi vestluse üleskirjutus, näitavad, et otsustavaks ei saanud mitte tahtepuudus, vaid võimuiha. Nimetatud vestlus leidis aset kohe pärast Punaarmee Eestisse sissemarssimist ning selle käigus pakkus A. Ždanov J. Varesele peaministri kohta. Ettepanekut kuuldes ilmutas J. Vares algul tagasihoidlikkust, kaheldes, kas ta nii tähtsa ülesandega hakkama

saab, pealegi on ta intelligent, intelligendid aga on kõige kehvemat sorti rahvas. Nende sõnadega püüdis ta muidugi sovetliku mentaliteediga kaasa minna.

Samas ütles J. Vares küllaltki söakalt, et ta on rõõmus, kui saab ellu viia ideid, mille eest on "22 aastat võidelnud", ning toonitas lõpuks kategooriliselt: "Kui tarvis, siis mu käsi ei värise (рука не дрогнет, если нужно будет)" (VLDS, f 77 (A. Ždanovi fond), n 3, s 124, l 1–2). Nähtavasti otsustas see viimane lause J. Varese määramise peaministriks, ühtlasi annab see tunnistust, et ta polnud mingi naiivik, vaid taipas hästi, kui kohutava töö enda peale võtab.

Samasuguse truudusvande — oma rahva vastu tõstetud käsi ei värise — andis sovettidele ka Justas Paleckis. Leedu "rahvavalitsuse" juhiks ei saanud ta mitte ainult sellepärast, et oli A. Smetonaga opositsioonis, vaid peamiselt sellepärast, et tal olid tihedad sidemed N. Liidu Kaunase saatkonnaga, millele ta oli väärtuslikku informatsiooni andnud juba 1920. aastate lõpust peale. N. Liidu saatkonnaga oli J. Paleckis sõlminud järgmise kokkuleppe: saatkond lubas talle anda ja andis operatiivselt teateid (mis edastati ekstra temale Moskvast koguni telegraafi ja telefoni teel) sündmustest maailmas ja muidugi N. Liidus, N. Liidu majanduslikust ja poliitilisest olukorrast ning kultuurisituatsioonist, tema aga kandis saatkonnale ette Leedu poliitikute meeleoludest, omavahelistest suhetest ja sidemetest välismaa diplomaatidega.

Kokkulepe oli kasulik mõlemale poolele. Saades otse Moskvast operatiivset teavet, võis J. Paleckis kui ajakirjanik teisi korrespondente ennetada. Peale selle sai ta kirjastamiseks ka raha (VFVA, f 0151, n 19, s 9, k 40, l 120). Moskvale antavad teated näisid samuti väärtuslikud. VARKi kirjas N. Liidu Kaunase saatkonnale 18. VII 1928 on märgitud, et J. Paleckiselt saab "väga väärtuslikke andmeid", sellepärast on tingimata vaja temaga ka edaspidi suhteid säilitada ja neid tugevdada (VFVA, f 0151, n 16, s 2, k 32, l 104). N. Liidu diplomaatilistes dokumentides nimetatakse J. Paleckist juba 1930. aastast alates otseselt informaatoriks — usaldusväärseks, äraproovitud ja kontrollitud informaatoriks. Niiviisi väidetakse näiteks N. Liidu Kaunase saatkonna esimese sekretäri A. Fechneri aruandes VARKi 1. Lääne osakonnale 22. VII 1932 (VFVA, f 0151, n 21, s 5, k 45, l 75). Seesama

A. Fechner rõhutas 15. VII 1930 kirjas VARKi ajakirjandusosakonnale, et "Paleckis on meie poolt kontrollitud" (VFVA, f 0151, n 19, s 9, k 40, l 5).

Missugust informatsiooni J. Paleckis sovettidele andis? Üldiselt oli informaatoreid palju ning mõni ajas tihtipeale tühja loba: "A. Smetona pidi Palangas peaaegu uppuma"; "A. Hitleril on kurguvähk" ning et ta viskab peagi vedru välja jne. Ent J. Paleckis mõistis suurepäraselt, et eelkõige tahavad sovetid teada, kas Leedu poliitikud ei püüa salaja poolakatega läbi rääkida, ja kui püüavad, siis see tähendab, et soovivad Poolale läheneda ja N. Liidu mõju alt vabaneda. Tuntud ajakirjaniku, ühiskonna- ja kultuuritegelasena osales J. Paleckis mitmesugustel kohtumistel, vestlustel, olengutel, kasutas laialdasi sidemeid ja rohkeid tutvusi nii Leedus kui ka Lätis ja Saksamaal ning sai teada, kes Leedu poliitikuist missuguste välismaa diplomaatide kaudu püüavad poolakatega nõu pidada, ja kandis sellest ette N. Liidu saatkonnale. Toome arvukate faktide hulgast vaid ühe. 9. V 1932 teatas J. Paleckis N. Liidu saadikule M. Karskile, et oli USA asekonsulilt kuulnud: Leedu esindaja Pariisis P. Klimas pidas sinna akrediteeritud Poola saadikuga nõu diplomaatiliste suhete sõlmimise üle (VFVA, f 0151, n 21, s 8, k 45, l 27).

J. Paleckis püüdis välja uurida, milleks tulevad Leedusse lääneriikide, eelkõige Prantsuse ja Inglise diplomaadid ja poliitikud ning kas nad ei ürita Leedut ja Poolat lepitada. Tihti kandis ta ette lihtsalt seda, mida Leedu poliitikud N. Liidust avalikult ja mitteavalikult räägivad. Niisuguste andmete põhjal võisid sovetid otsustada, kas need poliitikud ütlevad nendega vesteldes seda, mida mõtlevad. Mõnikord J. Paleckis lausa kaebas poliitikute peale, kandes ette nende nõukogudevastastest ütlustest. Näiteks 22. I 1934, kohe pärast Riiast saabumist, teatas ta M. Karskile, et tuntud Läti diplomaat J. Seskis oli N. Liitu nimetanud ebausaldatavaks partneriks (VFVA, f 0151, n 24, s 7, k 48, l 20).

J. Paleckis andis sovettidele informatsiooni kuni saatusliku 1940. a juunini. Veel 21. V 1940 kandis ta N. Liidu saadikule Leedus N. Pozdnjakovile ette, et Saksamaa oli äsja Leedusse läkitanud oma luurajad, kes on koondunud Raseiniaisse. Seal olevat neid üksteist. J. Paleckis olevat nad ära tundnud selle järgi,

et "nad oskavad leedu keelt, aga Leedu ajaloost ei taipa midagi" (VFVA, f 012 (V. Dekanozovi fond), n 2, s 215, k 21, l 113).

Sovetid hakkasid J. Paleckisesse eriti soosivalt suhtuma siis, kui ta pärast Teise maailmasõja algust asus neile peale käima, et nad hõivaksid Leedu. 18. IX 1939, kui Punaarmee oli tunginud Poolasse ja marssis tollal Poolale kuulunud Vilniuse piirkonda, läks J. Paleckis koos prof. Vincas Kreve-Mickevičiusega N. Liidu Kaunase saadiku N. Pozdnjakovi juurde. Mõlemad külalised teatasid kohe, et nad kiidavad heaks niihästi sovettide lähenemise kui ka nende "otsese sissetungi" Leedusse (VFVA, f 012, n 1, s 52, k 4, l 41). Nad küsisid, kas Punaarmee läheb ainult Vilniusse või ka "edasi — Leedusse", ning palusid tungivalt, et N. Pozdnjakov "orienteeriks" neid, mida sellisel otsustaval hetkel teha. Nii J. Paleckis kui ka V. Kreve-Mickevičius rõhutasid N. Liidu saadikuga rääkides, et nad on otsusele jõudnud ja tahaksid kohe hakata pinda ette valmistama Punaarmee sisenemiseks Leedusse (VFVA, f 012, n 1, s 52, k 4, l 41).

Et N. Pozdnjakovil polnud Moskvast instruktsioone, ei saanud ta külalistele midagi konkreetset öelda. Ent J. Paleckis ei jäänud sellega rahule ning esitas N. Pozdnjakovile needsamad küsimused uuesti 22. septembril, väites seekord veel lisaks, et N. Liit ei tohiks Vilniust Leedule anda, sest see oleks vastuolus "Nõukogude riigi peamiste huvidega" (VFVA, f 012, n 1, s 52, k 4, l 44). "Omandatud territooriume võiksite kasutada kui baasi oma mõju tugevdamiseks Baltimaades ja üldse Läänes," õpetas J. Paleckis N. Pozdnjakovi.

Teine väljapaistev Leedu intelligent, luuletaja ja Leedu Kirjanike Ühingu esimees Liudas Gira ütles 22. septembril 1939 N. Pozdnjakovile samuti kategooriliselt, et Vilniust pole vaja Leedule anda. "Mida lähemal on NSVLi piir Leedule, seda parem Leedu rahvale," väitis L. Gira (VFVA, f 012, n 1, s 52, k 4, l 41–42).

Siin tsiteeritud ja teised arhiividokumendid ei kinnita J. Paleckise ega V. Kreve-Mickevičiuse selgitusi nende tegutsemismotiivide kohta 1940. aastal. Need dokumendid sunnivad ka kahtlema, kas V. Kreve-Mickevičius püüdis "säilitada Leedu iseseisvust" (*Kultūros barai*, 1998, nr 2/3). Ta oli ju alates 1924. aastast (varem kui J. Paleckis) teinud koostööd N. Liidu Kaunase saatkon-

naga. Saatkonna kaudu muretses ta Moskvast finantsabi Leedu rahvuslaste ajakirjandusele. Vähe sellest, juba 1924. aastal väitis V. Kreve-Mickevičius Nõukogude saadikule mitu korda (2. II, 17. ja 28. III), et Leedule oleks kõige parem "ühineda Nõukogude Liiduga", kus leedu rahvas saaks kultuurautonoomia ja kus teda miski ei ähvardaks (*Kultūros barai*, 1995, nr 8/9: 81). Peale selle andis ta N. Liidu diplomaatidele nõu, et need Balti riikide poliitikutega karmimalt räägiksid. 28. III 1924 soovitas ta Nõukogude saadikule A. Plitšele, et neid maid tuleb lihtsalt hirmutada, ning nad alluvad N. Liidu tahtele (VFVA, f 0151, n 11, s 5, k 11, l 218).

Nii nagu Paleckis, andis ka V. Kreve-Mickevičius N. Liidu saatkonnale informatsiooni, ainult et tema "eriala" oli mõneti teistsugune: enamasti kandis ta ette parteidevahelistest sidemetest ja võitlusest parteide sees. Külastades 1935. aasta suvel Moskvat, seletas V. Kreve-Mickevičius 22. VI VARKi esindajatele väga detailselt, millised jõud ja missugused poliitikud püüavad Leedut pöörata N. Liidule orienteerumiselt leppimisele Poolaga (VFVA, f 0151, n 26, s 4, k 49, l 40–47).

V. Kreve-Mickevičiuse informatsioonist huvitus väga VARKi juhtkond ja rahvakomissar M. Litvinov ise, kes käskis N. Liidu saadikul Leedus M. Karskil kõigepealt seda kontrollida. M. Karski teatas 9. juulil M. Litvinovile, et andmed on usaldatavad ja vastavad tegelikkusele (VFVA, f 0151, n 26, s 3, k 49, l 103). VARKi kolleegiumi liige Boris Stomonjakov, kes juhtis otseselt Nõukogude poliitikat Baltimaades, ärgitas omakorda M. Karskit pöörama ülimat tähelepanu vestlusele V. Kreve-Mickevičiusega Moskvas ja eriti ütlustele, mis kinnitavad olemasolevaid andmeid S. Lozoraitise Poola-orientatsioonist: "Et A. Smetona ja J. Tūbelis on nõrga iseloomuga, võib S. Lozoraitis üksi Poolaga kokku leppida ja seada kõik juba sündinud fakti ette" (VFVA, f 0151, n 26, s 2, k 49, l 47). Sovetid võtsid tarvitusele mitmesuguseid abinõusid, et selliseid kokkuleppeid ei tuleks.

Ajakirjas *Kultūros barai* avaldatud artiklis (1998, nr 2/3: 68) V. Kreve-Mickevičiuse kohta väidetakse, et ta 1940. aastal ministrite kabineti juhina "jätkas Mironase, Černiuse, Merkyse valitsuste naabritele järeleandmise poliitikat, lootes soosingut". Niisugune kõrvutamine ei ole ilmselt põhjendatud. Küllap tuleks "rahvavalitsuse" juhtide ja varasemate peaministrite vahel selget

vahet teha. Need juhid olid oma kohale pandud võõraste poolt, keda nad ennegi olid teeninud.

Nii J. Paleckise kui ka V. Kreve-Mickevičiuse minek "rahvavalitsusse" polnud niivõrd Leedu iseseisvuse päästmise aktsioon, kuivõrd mõlema varem N. Liiduga tehtud koostöö tulemus.

JÄRELDUSED

Baltimaade rahvusvahelist orientatsiooni ja poliitilisi protsesse sõdadevahelisel perioodil mõjutas aktiivselt Nõukogude Liit, sekkudes nende siseasjadesse. See mõju lõhestas Leedu, Läti ja Eesti ühiskonna kolmeks kihiks.

Esimene. Moskvast finantseeritavad ja juhitavad kommunistid häirisid nende maade sotsiaalset rahu, nõrgestasid nende kaitsevõimet ja olid potentsiaalsed sovetiseerimise instrumendid. See kiht ei tekitanud erilist ohtu, sest kommuniste teati ja jälitati ning nad jäid nõrgaks 1940. aasta okupatsioonini. **Teine**. Sovetid saavutasid rohkem, mõjutades poliitiliste ja majanduslike hoobadega Baltikumi riiklusele lojaalseid erakondi ning lojaalseid poliitikuid, sest mõjutamismehhanism jäi varjatuks, julgeoleku- ja politseiasutuste poolt avastamata. Sovetid peilisid välja nendele kõige ohtlikumad ja kõige vastutulelikumad parteid, kõige vaenulikumad ja kõige sõbralikumad poliitilised liidrid. Esimesi nad kompromiteerisid ja ruineerisid, teisi aga toetasid. Sellest põhimõttest juhindudes toetas N. Liit Leedus rahvuslasi ja ruineeris kristlikke demokraate. N. Liidu edukaim diplomaatiline ja luureaktsioon Baltimaades oli K. Pätsile osutatud toetus, mis aitas tal saada riigi juhiks. **Kolmas**. N. Liidu saatkonnad Tallinnas, Riias ja Kaunases koondasid enda ümber prosovetliku orientatsiooniga või kommunistidele kaasatundvaid intelligente, keda nad 1940. aastal kasutasid kui "rahva esindajaid" Balti riikide okupeerimise ja annekteerimise maskeerimiseks.

Nõukogude saatkonnad Balti riikides pühendasid oma tegevusest kolm neljandikku sisepoliitika reguleerimisele ja ainult ühe neljandiku otsesele diplomaatilisele tööle. See väljast tulev hiiglasuur surve pärssis nende maade kodanikuühiskonna arengut, moonutas parteidevahelisi suhteid. Välistegurid tugevdasid üh-

tesid poliitilisi jõude ja nõrgestasid teisi, seepärast ei suutnudki sageli oma võimu kindlustada see jõud, mis oli kogunud kõige rohkem sisemist, s.t ühiskondlikku toetust.

Välise mõju analüüs sunnib kahtlema üldlevinud vaates, et Balti riigid ajasid kogu sõdadevahelise aja täiesti iseseisvat poliitikat, neil olid üsna sõbralikud ja korrektsed suhted N. Liiduga ning alles 1940. aastal okupeeris Nõukogude Liit nad järsku, täiesti ootamatult. Juba varem oli sovettidel nendele maadele suur mõju, mis nõrgestas nende omavahelisi sidemeid ja orienteerumist Läänele. Ka nende iseseisvust oli see mõju juba varemgi kahjustanud ning piiranud. Võib-olla olid Baltimaad kahe sõja vahel koguni N. Liidust sõltuvad? Millal see sõltuvus tekkis ja kui suur see oli, selle peaksime põhjalikumate uurimustega veel kindlaks tegema.

Kas mitte iseseisva poliitika nõrkus polnud selle põhjuseks, et Balti riigid ei hakanud 1940. aastal N. Liidu agressioonile vastu, ei tõstnud protestigi ega moodustanud emigratsioonis valitsusi?

Ka tänapäeval on väliseid tegureid raske kindlaks teha. Jätkub salajane välis- ja koguni sisepoliitika, salatalitused tegutsevad endiselt piiranguteta. Politoloogeja ajaloolasi sunnitakse mäletsema ametlikku propagandat. Sestap kerkib küsimus, kas poliitika on tunnetatav. Kui palju piike on murtud ja murtakse olemise tunnetatavuse pärast! Ent kõigile kodanikele on sajakordselt tähtsam lahti mõtestada, tunnetada, hinnata poliitikat. Ei tea miks, aga selle pärast ei muretse keegi.

Kirjandus

Baltijos valstybiŭ užgrobimo byla. 1997. Vilnius

Kasparavičius, A. 1996. *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje.* Vilnius

Klimas, P. 1991. *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje.* Vilnius

Latvijas ārējā tirdzniecība un tranzits 1930. 1930. Rīga

Lieven, Anatol 1995. *Pabaltijo revoliucija.* Vilnius

Rauch, Georg v. 1977. Geschichte der baltischen Staaten. München

Vilniuse ülikooli ajalooteaduskonna dotsendi ja prodekaani *dr. phil.* Zenonas Butkuse eelnev uurimus oli tõlgitud ja toimetatud ning *Akadeemia* novembrinumbrisse planeeritud, kui septembris puhkes meie kollasevõitu ajakirjanduses ühele Z. Butkuse artiklis käsitletud teemale pühendatud meediakära, mis oma räpakusega jättis koguni mulje, nagu oleks meid püütud ennetada. *Akadeemia* pole kunagi olnud sensatsioonide tekitaja ega nende jahil, meie eesmärgiks on olnud esitada võimalust mööda põhjalikult ja mitmekülgselt maailma ja Eesti teadlaste uurimistööde tulemusi, kaasa arvatud Eesti ajaloo valulised aspektid. Ent oma ajaloost kirjutades peame alati meeles, et see on **meie** ajalugu, mille tulemuseks oleme praegu meie ise, ning ei luba endale iialgi kaotada pieteeti selle ajaloo suurkujude vastu. Samal ajal anname endale aru, et need mööda niku mõtte-, teo- ja vaimuhiiglased olid ka ainult inimesed ega kujuta neid ette ilmeksimatute jumalustena, nagu see oli kombeks totalitarismi aegadel. Seetõttu ei tekkinudki tõrget Z. Butkuse artikli tõlke puhul, mille sisu raskuspunkt on välja öeldud juba pealkirjas. Nõukogude Venemaa jätkas rahulepingute allakirjutamise hetkest peale salajast sõda Balti riikide vastu, mida ajutiselt ei peetud enam sõjaliste vahenditega. Puhuti ei peljatud ka viimaseid (1. detsembri mässukatse, poliitilised mõrvad jne), kuid peamiseks laskemoonaks selles sõjas oli raha. Ühtede riikide rahaline mõjutamine teiste ja rikkamate poolt on poliitilise ajaloo üks triviaalsemaid asju, kuid kunagi pole ühelgi riigil olnud kasutada säärase orjapidamisimpeeriumi kõiki ressursse nagu N. Liidul. Kokkuröövitud kulda kasutati sovettide võimu esimesest aastast peale (Saksamaa revolutsiooni ettevalmistamine) kuni kõige viimasteni (Moskva-meelsete kommunistlike parteide ja kõikvõimalike vasakpoolsete liikumiste ülalpidamine kogu maailmas). Suurem osa N. Liidu rahast läkski välja kolme liini pidi: nõukogude riigisüsteemi osana rajatud Kominterni sektsioonidele ehk kohalikele kommunistlikele parteidele, poliitilise luure (GB) agentuurile ja sõjaväeluure (GRU) agentuurile. Lisaks kasutati iga võimalust meelitada kohalikke poliitikuid, et nad kasvõi suhtleksidki saatkondade "diplomaatidega erariides". Suurelt osalt seda puudutabki Z. Butkuse artikkel. Natuke ümberpööratult võiks resümeerida ka nii: N. Liidu diplomaatidele oli antud korraldus maksta ja leida isikud, kellele maksta. See, mille eest maksti, polnudki nii oluline ning iga aruandja püüdis oma töö tulemusi võimalikult ilusamana näidata, sest Stalini ajal ei oodanud neid, kellega rahul poldud, mitte teisele töökohale ümberpaigutamine, vaid kuul kuklasse Lubjanka keldris. Praeguseks avastatud "paljastavate dokumentide" ümber lärmi löömise juures on igatahes unustatud üks ajaloolise uurimistöö põhireegleid: iga leitud dokumenti kontrolli võimalikult suurema hulga teiste dokumentide kaudu, mis ei pärine samast

allikast. Kui Moskva arhiividest lagedale toodud pabereid on võrreldud Balti riikide välisministeeriumide, poliitilise politsei ja sõjaväeluure arhiivides leiduvaga, kui on viidatud analoogilistele uurimustele Soomes ja teistes Ida-Euroopa maades, siis võib seda nimetada ajaloo uurimiseks. Septembris Eesti ajakirjanduses üllitatu on alles kirvetöö.

Jõudes nüüd Konstantin Pätsi isiku juurde, kelle ümber kogu see kisa käis, võib öelda, et tema kohta ja tähtsust Eesti ajaloos ei kõiguta see karvavõrdki. Kus on teda kompromiteerivad omakäelised kirjutused, kus on tema allkirjad maksedokumentidel, kus on lõpuks tõendid Moskva huvide teenimise kohta ajast, mil tal oli tõepoolest võimalik Eesti poliitikat sealt soovitud suunas muuta? Kui talle makstigi 333 dollarit kuus naftasündikaadi juriidilise konsulteerimise eest, siis polnud see tema positsiooniga isikule mingi palk või altkäemaks. Hea tahtmise juures võiks seda pidada hoopis talle Moskva poolt makstavaks andamiks, mille maksmise häbiväärset asjaolu ilustasid saatkonnatöötajate üldsõnalised kinnitused, et "Päts on meie poolt". Postsovetismi paranoia aga on järjekindlalt püüdnud kõiki, kelle kohta nõukogude allikais midagigi leidub, kohe agentideks tembeldada. Olukorras, mil isegi haritud inimesed ei suuda vahet teha GB agentide, informaatorite või usaldusisikute vahel ega neid eristada sellesama GB ohvreist, on see kõik pigem kurb kui naljakas. Jääb üle üksnes mõistatada, kellele ja milleks oli praegu seda "sensatsiooni" tarvis. Hapukurgihooaeg ajakirjanduses peaks sel aastal ju läbi olema.

Jaan Isotamm

MÄRTSIKÜÜDITAMINE KUI TŠEKISTLIK EBAÕNNESTUMINE

Enn Sarv

1. MÄRTSIKÜÜDITAMISE KOHT N. LIIDU JA EESTI AJALOOS

1949. aastaks oli elanikkonna suurte osade ja tervete rahvaste küüditamine, klassigenotsiid ja süstemaatiline terror jõudnud N. Liidus kujuneda tavategevuseks ja riikliku poliitika koostisosaks. Deporteerimisele kui poliitiliste probleemide lahendamise viisile pani aluse Lenin: 1920. a sai teoks Doni ja Kubani kasakate massilise mõrvamise ja nende perekondade küüditamise suuraktsioon. Aastail 1930–1932 korraldati N. Liidus küüditamise meetodil "kulakute kui klassi likvideerimine" (umbes 2 miljonit ohvrit). Aastail 1939–1941 järgnes värskelt okupeeritud aladelt poola, ukraina, eesti, läti, leedu ja bessaraabia sovetivaenulike ja sotsiaalselt võõraste elementide küüditamine (umbes 0,5 miljonit ohvrit). Töö sai selgeks ning sõja ajal hakati toime panema juba tervete rahvaste massilise deporteerimise genotsiidikuritegusid: 1941–1942 volgasakslased (1,2 miljonit inimest), 1943–1944 tšetšeenid, ingušid, krimmitatarlased, karatšaid, balkaarid ja kalmõkid, lõpuks pealekauba veel Krimmi kreeklased, bulgaarlased ja armeenlased (1,1 miljonit) ning 1944. a lõpus Kaukaasia meshetitürklased, kurdid ja khemtšiinid, keda tuli küüditada "eriti rasketes tingimustes" (100 000) (Courtois *et al.* 1997: 17–20, 232, 236–237, 247–249). Käsikäes praktikaga viimistleti kogu aeg küüditamiskuriteo planeerimise ja ettevalmistamise ning — NKVD raportite sõnul — operatsioonide üha "kiirema", "ökonoomsema" ja "tõhusama" teostamise meetodeid. Näiteks pool miljonit tšetšeeni ja ingušši õnnestus küüditada kuue päevaga. Selleks tuli igatahes

küll "isamaasõjast" päris tükiks ajaks välja tõmmata 119 000 erivägede sõdurit ning 194 rongi kokku 12 610 vaguniga (Courtois *et al.* 1997: 245–246).

Balti rahvaste kallale mindi teistkordselt kohe pärast Eesti, Läti ja Leedu taasokupeerimist. Küüditamised jõuti teoks teha Lääne-Ukrainas, Lääne-Valgevenes ja Leedus. Ent see tekitas kõikjal metsavendluse tohutu ägenemise: ainuüksi Leedus tuli 1945. a esimese kolme kuu jooksul läbi viia 2257 "puhastusoperatsiooni" (Courtois *et al.* 1997: 254–255). Balti riikide vabadusvõitlus kestis tollal juba 1941. aastast saadik. Aasta 1945 oli siin üks haripunkt. Siis võttis Leedus relvastatud vastupanust osa (Hough 1985: 473–474) üle 30 000 aktiivse võitleja, Eestis 10 000 (teistel andmetel (Kross 1998) 15 000–20 000) ja Lätis 10 000–15 000. Ligi kümme aastat kestnud metsasõjas arvatakse leedulasi osalenud olevat üldse kuni 100 000 ning eestlasi, nagu ka lätlasi, 30 000–40 000.

Eesti taasokupeerimise järel ei julgenud N. Liidu okupatsioonivõimud asuda kohe küüditama, vaid otsustasid esmalt likvideerida rahva relvastatud vastupanu. Samal ajal üritati rahva lõhestamist "klassivõitluse" esilekutsumise meetoditega. Uusmaasaajad, komsomoli meelitatud lihtsameelsed noored, vangistatute ja pagulaste kodudesse elama asunud inimesed, Punaarmee veteranid ja N. Liidu tagalas olnud — neist kõigist asuti formeerima uut valitsevat klassi, mille tegelikuks kandejõuks jäid küll Eestisse asustatud venelased ja Venemaa eestlased. Oma poolele kaasatõmmatuid püüti veretegude abil endaga siduda, et neil poleks tagasiteed (Isotamm 1994: XIV).

Julgeolekuminister Boris Kummi sõnavõtt EK(b)P V kongressil jõulupühal 1948 näitab, et N. Liidul oli selge arusaam metsavendade võitluse poliitilisest iseloomust. Võimud nägid selles jätku aastate 1941–1944 püüetele Eesti iseseisvust taastada ning suhtusid kogu asjasse väga tõsiselt. Aastail 1944–1953 oli võitlus relvastatud vastupanuga maakondades julgeolekuorganite põhitegevus. Nii metsavennad kui ka julgeolekuorganid käsitasid toimuvat sõjana või vähemalt võitlusena sovetivõimu ja okupatsiooni kinnistamise poolt või vastu, teiste sõnadega öeldult: eesti rahva vabadusvõitlusena. Kuid B. Kumm kirjeldas oma sõnavõtus ka julgeolekuorganite saavutusi metsavendluse ja põrandaaluste

organisatsioonide likvideerimisel ning andis mõista, et see sõda hakkab lõppema. Väärib tähelepanu, et suurküüditamise otsus tuli alles siis, kui hulk relvastatud vastupanu rühmi ja keskne organisatsioon RVL olid hävitatud, palju rühmi hajutatud ning side nende vahel katkestatud (Kross 1998: 5–6, 7–17). Võimsa metsavendluse olemasoluga on ehk seletatav ka Karotamme ja Veimeri esialgne plaan lõhestada rahvas ning kaotada kolhoseerimist takistav talupidamine ainuüksi maa ümberjagamise ja maksupoliitika abil (vt allpool) ning küüditamise asemel asustada kulakud põlevkivirajooni[1]. Plaani muudeti kohe, kui MGB oli metsas ülekaalu saavutanud.

2. MÄRTSIKÜÜDITAMISE KUI KURITEO ÜLDISELOOMUSTUS

1949. a märtsiküüditamine on inimkonnavastane kuritegu, mille Nõukogude koloniaalimpeerium pani toime oma 1940. ja 1944. a vägivaldse agressiooni tulemusel okupeeritud demokraatliku Eesti riigi ja selle elanikkonna vastu. Okupatsioonivõimu esindas ning kuriteost võttis Eestis ja Venes kollektiivselt osa ligi 25 000 kommunistliku partei töötajat ja liiget, okupatsioonivõimu riigiametnikku, julgeoleku-, sise- ja regulaarvägede ohvitseri ja sõdurit, kuid ka süstemaatilise kihutustööga hullutatud alama taseme kollaboranti ja kasutaotlejat kohaliku maarahva hulgast. Kuriteo otsesed ohvrid olid 22 000 Eesti päriselanikku, ligikaudu 3/4 neist naised, lapsed ja vanurid.

Küüditamise kuritegelikkust näitab eelkõige etteplaneeritud kollektiivse karistamise põhimõte. Plaanitäitmise mõõtühik polnud algusest peale mitte üksikisik, vaid perekond. Ei karistatud selle eest, mida inimesed olid teinud, vaid selle eest, kes nad olid. Lastele tähendas see lihtsalt karistust nende sündimise eest. *Kommunismi must raamat* väidab, et iga Varssavi getos nälga surnud juudilaps "võrdub" iga N. Liidus hukkunud kulakulapsega. Natside juudivastase rassigenotsiidi ja nõukoguliku klassigenotsiidi

[1]Selle kohta on olemas Karotamme ja Veimeri ühine kiri ÜK(b)P KKle 21. X 1948 (vt Pool 1992: III), mille kasutamiseks pole käesoleva kirjutise autoril võimalust olnud.

vahele pannakse seega õigustatult võrdusmärk (Courtois *et al.* 1997: 19).

1949. a kuriteo eesmärgid olid **esiteks** eesti talumajanduse lõplik likvideerimine peremeestekihi ja selle järglaskonna käest nende omandi vägivaldse äravõtmisega ning nende endi deporteerimisega, **teiseks** okupatsioonivastase massilise relvastatud ja igasuguse muu vastupanu lämmatamine vabadusvõitlejate perekondade ja arvatavate toetajate deporteerimisega, **kolmandaks** kogu alistatud rahva viimine terrori abil tahtejõuetu kuulekuse ja abituse seisundisse. Edasine sündmuste kulg näitas, et esimene eesmärk saavutati, kuid teine ja kolmas jäidki saavutamata. Eesti rahva aktiivne ja passiivne vastupanu jätkus mitmesugustes põrandaalustes ja avalikes vormides katkematult kuni 1980. aastate lõpuni (Niitsoo 1997: 7–12; *Eesti koolinoored...* 1993: 3–60), siis aga lahvatas üldrahvalikeks massiliikumisteks (Vahtre 1996: 17–100), mis kõikvõimalikke seaduslikke ja demokraatlikke võimalusi kasutades ja rahvusvahelise avalikkuse toel saavutasid 1991. a Eesti riigi taastamise ja 1994. a okupatsiooni lõpetamise.

Sündmuste edasine areng pärast 1949. aastat näitas, et märtsiküüditamist tuleb vaadelda laiemal, järjekindla "etnilise puhastuse" ja nõukoguliku apartheidi taustal. Eesti rahvusest isikute massilist vangistamist mitmesuguste ebakuritegude ettekäändel ja kaugetesse Venemaa äärealade surmalaagritesse vedamist või hukkamist oli alustatud juba aastail 1940–1941. Pärast kordusokupatsiooni jätkus see üha kasvaval määral, kuid rööbiti käis ka nõukogude natsiooni hulka kuuluvate isikute massiline ümberasustamine Venemaalt Eesti territooriumile. Puhtakujuline rahvusriik (95% eestlasi 1944. a üheks nädalaks taastatud riigis) õnnestus muuta segaasustusega territooriumiks (61,5% eestlasi ja 38,5% muulasi 1989. a). Paralleelselt viljeles sovetlik okupatsioonivõim Eestis territoriaalset ja ametkondlikku segregatsiooni ehk rahvuste lahutamist. Selle äärmuslikem vorm oli Eestis puhtvene asualade, asulate ja tegevusalade tekitamine, veidi (kuid ainult veidi!) vabameelsem suund ilmnes eestlaste järkjärgulises väljatõrjumises paljudest rajoonidest, linnadest, linnaosadest ja asulatest ning paljudelt töö- ja elualadelt ja seal riigivõimu tõhusal kaasabil venekeelsete ülekaalu tekitamises. Ühtlasi toimus

põliselanikkonna järjekindel diskrimineerimine ehk nõukogulastele suuremate õiguste andmine.

See kõik tähendas seadustatud süsteemi loomist, mille eesmärk oli väiksema elanikerühma (nõukogude natsiooni hulka kuuluvate isikute ja ennast nendega samastavate kollaborantide ja lömitajate) ülemvõimu kehtestamine suurema elanikerühma, põlisrahva hulka kuuluvate ning oma rahvuslikku identiteeti ja iseolemist säilitada püüdvate isikute üle, ühtlasi selle ülemvõimu järjekindel laiendamine ja kindlustamine. Rahvusvahelises õiguses antud mõistemäärangu järgi just niisugune süsteem ongi apartheid (Sarv 1997: 108–110, 124–128; *Manual...* 1991: 143–152).

3. MÄRTSIKÜÜDITAMISE EELLOOD

Kulakute küüditamisega on Eestis vahetult seotud 1941. a alustatud ja 1944. aastast taastatud ning jätkatud "maareform" (Rahi 1998: 25–33; Kross 1998: 15). Selle kõige olulisem osa oli kulakluse piiramise ja väljatõrjumise poliitika, kaasa arvatud Saksa käsilaste ja kulakute maade ja vara osaline või täielik võõrandamine (neile jäeti enamasti 5–7 hektarit), millele varsti lisandus talumajanduse väljasuretamine maksudega. Algul loodeti, et kehvemad talupojad ja sulased hakkavad jõukamate käest maid ära võtma ja tekib midagi klassisõja taolist. Hiljem loodeti, et ülejõu käivad maksud sunnivad peremehi ise oma taludest loobuma. Kumbki lootus ei täitunud. Ometi oli 1947. aastaks umbes 25 000 uusmaasaajale jagatud kokku umbes 362 000 hektarit suuremate talude maad. Tegelikult tuli paljudele anda maad lausa sunniviisil. Kuid mingil määral siiski õnnestus tekitada talurahva hulgas vastastikuse vihkamise vaimu (Rahi 1998: 32).

Edaspidine kogemus näitas, et eriti tähtis oli ENSV Ministrite Nõukogu (MN) 1947. a 30. VIII määrus nr 654 talude maksustamise kohta. Selles määratleti kulaku mõiste ning kohustati vallakomiteesid pidevalt maakondadesse esitama kulaklike majapidamiste nimestikke ja maakondi neid igaks aastavahetuseks täiendama (Rahi 1998: 132). Nagu polekski olemas talude kaotamise poliitikat, tõotasid kommunistid esmalt, et kolhoose Eestis üldse looma ei hakata, ja alates 1947. aastast, et kulakute küüditamist ei tule (Isotamm 1998: 2658; *Märtsivapustused.* 1995: 59,

61; Kross 1998: 16). Ent sisuliselt oli juba toimunud küüditamiste ettevalmistamine: aegsasti olid koostatud kulakute nimestikud, mille alusel sai 1949. aastal kohe küüditama hakata.

Teise küüditatavate liigi moodustasid poliitiliselt karistatud või kahtlaseks peetavate isikute perekonnad. Nende kuritegelik kollektiivne represseerimine oli ammune nõukogulik tava. Seda reguleerisid ilmselt ikka veel NKVD ja NSVL prokuratuuri salajased direktiivid nr 215/51c ja 252 (vastavalt 30. V ja 27. VI 1942), mida tõendavad sellekohased templijäljendid perekonnapeade toimikuil ("meetmed perekonnaliikmete represseerimiseks on rakendatud"). Solženitsõn kirjeldab, kuidas iseäranis vangide abikaasasid massiliselt represseeriti lihtsalt valemiga "perekonna liige" (член семьи ehk TšS), mis siis asendas KrK paragrahvi (Solženitsõn 1990: 67). Ja KGB spetsialist Vladimir Pool väidab (1992: III), et oli olemas veel NSVL ÜN Presiidiumi 1948. a 26. XI seadlus, mis pani täitevvõimule vaenuliku elemendi deporteerimise kohustuse, mis nägi küüdituskohast lahkumise eest ette 20 aastat sunnitööd ja mis anti küüditatuile allkirja vastu teada. On viidatud veel NSVL riikliku julgeoleku ministri küüdituseelsele käskkirjale, milles pearõhk oli asetatud ideoloogiliste vaenlaste perekondade ja vaid möödaminnes kulakuperekondade küüditamisele (Tõnismägi 1998: 147).

Vahetud ettevalmistused küüditamiseks algasid EK(b)P eestvõttel maakondades ja mitmes ametkonnas juba jaanuaris 1949, tükk aega enne Moskva küüditamismäärust (Rahi 1998: 35–44). Täpsem info Moskva näpunäidete kohta veel puudus, aga peeti juba vajalikuks püüdlikkust üles näidata. Parteiaktiivile hakati korraldama klassivõitluse arendamise nõupidamisi. 14. jaanuarist on pärit ENSV julgeolekuministri, siseministri ja prokuröri korraldus 3/2cc/96cc (cc = совершенно секретно), millega kästakse Omakaitses ja Saksa sõjaväes teenimise, antisovetliku laimu ja agitatsiooni, maksukohustuste eiramises avalduva sabotaaži jms eest asuda ette valmistama arreteerimismaterjale. Rahvakohtunike 17. I vabariiklikul nõupidamisel algatati maksuvõlglastest kulakute kohtuliku väljasaatmise küsimus. 23. I ilmus MVD salajane direktiiv nr 3cc passirežiimi tugevdamiseks, et takistada kulakutel ja rahvavaenlastel elukohti vahetada ning lihtsustada illegaalide avastamist. Jaanuaris said ka vallakomiteed ja partor-

gid käsu iga-aastase kulakute ja Saksa käsilaste majapidamiste nimestiku ülekontrollimiseks ja sinna kulaklike talundite rohkemaks lisamiseks.

EK(b)P KK VIII pleenumil aasta aega hiljem märkis minister Kumm seda üritustega ülepingutamist ühe põhjusena, miks rahvas asjast enneaegselt aimu sai (Pleenum 1999: 2042).

4. KÜÜDITAMISE KÄIVITAMINE

Küüditamise algatas ÜK(b)P Eestimaa osakonna juhi N. Karotamme kiri Stalinile (*Märtsivapustused*. 1995: 9–10, 64–65), milles ta palus likvideerida Eesti NSVs kulakluse kui klassi ja ühtlasi saata ENSV piiridest välja ka Saksa okupantide käsilaste perekonnad. Küüditamise palus ta läbi viia veel enne 1949. a kevadkülvi ning Eestis, Lätis ja Leedus üheaegselt. Kiri on kirjutatud Moskvas 17. I 1949. Järgnes N. Liidu MN määrus 29. jaanuarist nr 390-138cc, millega N. Liidu julgeolekuministeerium (MGB) ja siseministeerium (MVD) said ülesande "igaveseks ajaks" Leedust, Lätist ja Eestist välja saata "kulakud koos perekondadega, bandiitide ja illegaalses olukorras asuvate natsionalistide, relvastatud kokkupõrgetes tapetute ja karistuste kandjate perekonnad, legaliseerunud ja vaenulikku tegevust jätkavad bandiidid koos perekondadega, samuti represseeritud bandiidiabiliste perekonnad". Määrust ennast pole õnnestunud leida, kuid seda tsiteerib pikalt N. Liidu siseministri Kruglovi käskkiri nr 00225 12. märtsist 1949 (*Dokumente...* 1999: 625–629).

MGB pidi tagama küüditatavate nimestikud, inimeste kinnivõtmise, raudtee laadimispunktidesse toimetamise ja üleandmise ning kogu operatsiooni julgestamise kohapeal. MVD pidi tagama küüditatavate veo raud- ja veeteid kaudu Siberisse ja ešelonide konvoeerimise, küüditatute jaotamise asustuspaikade vahel ja laialiveo ning lõpuks majutamise ja tööhõive koos spetskomandantuurides arvele võtmisega ja edasise valvamisega. Küüditusrongide ettevalmistamise ja liikumise pidi korraldama Teedeministeerium (MPS). Moskva MGB ja MVD jäidki küüditamist tagama, s.o relvastatud jõududega ja muude ressurssidega varustama, ning aastakümnete jooksul kogutud küüditamiskogemusi üle

andma. Konkreetne "töö" usaldati oma allasutustele okupeeritud Eestis, Lätis ja Leedus.

Eestis tehti kuriteo edasine planeerimine ja põhjalik ettevalmistamine ülesandeks kohalikule julgeolekuministrile B. Kummile ja siseministrile Aleksander Resevile. Kummagi juurde määrati abiks kindrali aukraadiga kogenud küüditusspetsialist vastavast Moskva ministeeriumist. Plaan nägi ette küüditada Eestist 7500 perekonda. N. Karotamme väitel tuli algatus ÜK(b)P Eestimaa KK büroolt, kes esitas selle arvu MGBle. Sel moel see kinnitati ja esitati Moskva direktiivorganeile ilma midagi muutmata (*Märtsivapustused*. 1995: 61–62).

5. KÜÜDITATAVATE NIMEKIRJA KOOSTAMINE — FAKTID

Kuriteo, ametlikus kõnepruugis operatsiooni "põhjaliku ettevalmistamise" käigus oli esimene ja kõige töömahukam etapp küüditatavate nimekirja koostamine. See kestis vähemalt seitse nädalat. Ohvrite ligikaudne arv selgus veidi enne märtsi keskpaika, ja alles siis sai hakata tegelema kuriteo täpsema planeerimisega. Ohvrite arvu teadmata ei saanud määrata küüditamistööjõu ja transpordivahendite vajadust ei maakondades ega okupeeritud territooriumil tervikuna.

Nõukogude süsteem oli loonud enda jaoks tööreeglid ja ametkondadevahelise täpse tööjaotuse, kus partei ja nõukogude organeil ning väga hästi väljaarendatud repressiivaparaadi eri lülidel oli kõigil täita oma kindel roll (Rahi 1998: 35). Ent küüditamiskuriteo täpse tööjaotuse selgitamine nüüd, pool sajandit hiljem, on küllaltki keeruline. Esiteks, repressiivorganite struktuur ja tegevus olid rangelt salastatud, pealegi toimus (osalt konspiratsiooni huvides) nende rakingu ja tööjaotuse pidev muutmine (*Lubjanka* 1997). Salastatuse üks oluline põhjus oli tegevuse kuritegelikkus ja jälgede peitmise vajadus, kuid tugevasti tuleb arvesse ka soov sisendada salapära kaudu rahvasse hirmuängi ja õudustunnet ning luua ja kinnitada kunstmuinasjuttu kõikjal viibivaist ja kõike teadvaist organeist (Courtois *et al.* 1997: 815). Teiseks, meil Eestis on iseseisvuse taastamise perioodil lisandunud enamiku KGB

arhiividokumentide äravedamine või hävitamine, osalt nähtavasti ka vargus. Ometi on tänaseks küllaltki palju fakte selgunud. Nende ja süsteemi enda loogika alusel on võimalik täita paljusid meie teadmistes ilmnenud lünki[2]. Kõige parema tervikpildi annaks Eestis, Lätis ja Leedus säilinud dokumentide ühisuuring, kuid seda tööd pole õieti veel alustatudki.

Kulakute ja rahvavaenlaste nimekirjade vormistamine küüditamiseks oli julgeolekuorganite ülesanne. Sellega kaasnes tohutu bürokraatlik paberitöö. Töö sisu erines vastavalt sellele, kumma küüditatavate põhiliigiga oli tegemist.

Iga rahvavaenlaste perekonna kohta pidi MGB operatiivvolinik kirjutama 2–3-leheküljelise salajase tuvastusõiendi (справка-установка). Kogu töö tuli teha käsitsi, teksti lisamisega täidetavaid standardseid trükivorme polnud. Tuvastusõiendis tuli kõigepealt näidata kontrollitava majapidamise andmed ja perekonna küüditamist tingiva okupatsioonivõimu ees süüdioleva perekonnapea (või perekonnaliikme) iseloomustus, tõenäoliselt õiendi sidumiseks tema toimikuga. Sellele järgnesid täielikud isikuandmed iga perekonnaliikme kohta eraldi (sugulussuhe süüdlasega, eesnimi, isanimi, perekonnanimi, sünnikoht, rahvus, parteilisus, sotsiaalne päritolu, tegevusala ja töövõimelisus) ja tema täielikud elukohaandmed (talu, küla, vald ja maakond). Siis veel tuvastusõiendis mainitud töövõimeliste isikute üldarv, andmed majapidamise kohta (liik, suurus, hoonete loetelu, hobuste, lehmade, sigade, lammaste ja kanade arv) ja üldsõnaline teade, et õiendis loetletud isikutest või perekonnapea või tema abikaasa lähisugulastest ei teeni keegi ega ole teeninud Nõukogude Armees ega osalenud partisanisalkades ega saanud N. Liidu autasusid ega oma N. Liidu ees teeneid. Lõpuks teade, kellega vesteldes on andmed kogutud, õiendi täitja ametikoht, asutus, aukraad, nimi ja kuupäev. Andmete andjana esines sageli valla partorg või täitevkomitee esimees.

Kulakliku majapidamise puhul oli operatiivvoliniku tööhulk väiksem. Suuremat osa loetletud andmeist asendas maakonna

[2] Autor kasutab ka materjale Läänemaa küüditaja Johannes Klaassepa kohtutoimikust, millega tal tuli tutvuda maakohtu palvel protsessis spetsialistina osaledes.

täitevkomitee kulakukstegemise otsuse kinnitatud koopia (Rahi 1998: 39–40). Need dokumendid olid trükitud kirjutusmasinal kolmes eksemplaris ja MGB eksemplarid saadi maakondade täitevkomiteedest (kokku umbes 8000 lehekülge). Seal olid kirjeldatud asjaolud, mis eelmainitud MN määruse nr 654 alusel põhjustasid majapidamise tunnistamise kulaklikuks, ning esitatud perekonnaliikmete loetelu ja nende isikuandmed. MGB operatiivvolinik pidi omalt poolt lisama ainult käsitsi kirjutatud tõendi, et perekonnast pole keegi teeninud Nõukogude Armees ega olnud partisan ega saanud autasusid ega oma N. Liidu ees teeneid. Lisandus veel teine, samasisuline tõend maakonna MGB osakonna ülemalt: et operatiivvolinik on omapoolse tõendi tõepoolest esitanud ja ülemus on andmeid kontrollinud.

Kulakuperekondade toimikud koguti maakondade täitevkomiteedesse, kus neist koostati nähtavasti kolm eksemplari maakonna kulakute nimekirja. 11.–12. märtsil need allkirjastati, kinnitati maakondlike julgeolekuülemate poolt ja saadeti Tallinna. MGB operatiivvolinike tööst annab ülevaate 13. III esialgne koondaruanne. Selle järgi olid üle-eestiliselt kokku tulnud andmed 3976 kulakliku ja 10 030 muudesse vaenlaskategooriatesse kuuluva perekonna kohta (Rahi 1998: 41). 14 000 perekonna kohta võis olla operatiivvolinike käega kirjutatud materjali 24 000 kuni 34 000 lehekülge, lisaks täitevkomiteede 8000 lehekülge.

Veel enne, kui MGB hakkas laekunud materjaliga põhjalikumalt töötama, avaldas ENSV MN 1949. a 14. III salajase määruse nr 014, mis annab käsu saata kulakuperekonnad "igaveseks ajaks" N. Liidu kaugetesse paikadesse (Sabbo 1996: 851–852). Määrusele on lisatud 12 kulakute nimekirja (11 maakonda ja Tallinna linn), milles on kokku 3824 perekonda. Ajaloolased märgivad tavaliselt, et MN määrusega toimus ühtlasi nende nimekirjade kinnitamine. See pole õige: määrus ei kinnita midagi, vaid väljasaatmist põhjendatakse asjaoluga, et maakondade ja linnade täitevkomiteed on perekonnad oma nimestikesse võtmise teel juba kulakuiks tunnistanud ja ise need nimestikud ka kinnitanud. Väljasaatmine tehakse ülesandeks ENSV MGBle. Hiljem andis MN esimees A. Veimer 1949. a 22. III salajase määrusega nr 015 käsu täiendavalt veel 128 kulakupere väljasaatmiseks (Sabbo 1996:

853). MN kahe määruse alusel kuulus niisiis küüditamisele kokku 3952 perekonda[3].

Maakondadest ja linnadest saabunud materjali põhjal koostasid MGB keskaparaadi töötajad iga väljasaatmisele kuuluva perekonna kohta lõpliku arvestustoimiku, kuhu kõige olulisema osana lisati mittesalajane dokument, mis kandis nime заключение. Kasutusel olid kaheleheküljelised ettetrükitud tekstiga vormid, mida täideti masinakirjas. Pealkiri on vormi etteotsa trükitud eriti suurelt ja rasvaselt. Seda pealkirja võiks tõlkida järelduseks või otsuseks, kuid jätame tõlkimise edaspidiseks, kuni oleme kirjeldanud vormi sisu. Kasutusel oli kaks trükivormi, üks rahvavaenlaste, teine kulakute jaoks. Tegemist on dokumendiga, mida tuli küüditamistoimingu ajal perekonnapeale näidata ja ette lugeda (kuid mida ei tohtinud talle pihku anda; vt Rahi 1998: 44). Muljet avaldav on allkirjade rohkus: lisaks dokumendi koostaja allkirjale on ette nähtud ENSV MGB 5. osakonna ülema nõustumisallkiri ja pealdisena B. Kummi allkiri koos tekstiga "Kinnitan". Rahvavaenlaste puhul lisandub teise pealdisena ENSV prokuröri K. Paasi allkiri koos tekstiga "Sanktsioneerin".

Rahvavaenlase perekonna puhul sisaldab dokument küllaltki põhjalikku kokkuvõtet juba varem arreteeritud, vangis viibiva või vangis hukkunud, metsavennana tapetud või ehk veel metsas või vabaduses viibiva perekonnaliikme isiklikust "süüst". Mitte millegi enamaga perekonna küüditamist ei põhjendata. Kulakute vormis viidatakse põhjendusena ENSV MN määrusele nr 014 või 015 ja arvestustoimiku korrektsele vormistusele. Prokuröri sanktsiooni ei ole kulakutele ette nähtud. Mittesalajases dokumendis leiduv viide salajasele määrusele oli muidugi ränk eeskirjade rikkumine, aga ilmselt sooviti veeretada vastutus kulakute küüditamise eest Ministrite Nõukogule, mis oli omakorda jõudnud juba vastutuse veeretada maakondade ja linnade täitevkomiteedele.

Sellele tuvastavale osale järgneb dokumendi kõige tähtsam lause, mis on valmis kujul ette trükitud ja milles allakirjutanud ütlevad: "arvaksin, et perekond [---] tuleb välja saata eriasumisele". Sõnale "perekond" järgneb kõigi perekonnaliikmete loetlemi-

[3] Julgeolekuministri asetäitja Mihhailov on 16. aprillil neid arve liites kuidagiviisi saanud tulemuse 3962. Vt *Märtsivapustused*. 1995: 15–16.

ne. Rahvavaenlaste dokumendi lõpetab väikeste tähtedega trükitud märkus, et arvestustoimik tuleb saata läbivaatamiseks NSVL MGB Erinõupidamisele (OSO). Kulakutel see märkus puudub. Öeldust selgub, et dokumendi mõlemat varianti tuleb eesti keeles nimetada lihtsalt MGB juhtkonna järelduseks, õigemini koguni arvamuseks. Trükipildis silmapaistvalt rõhutatud kahemõtteline pealkiri koos paljude allkirjade ja pitsatitega näitab küll, et okupeeritud Eestis töötanud MGB kohaliku keskaparaadi kõrgametnike ja prokuröri arvamusele on püütud anda tähtsa juriidilise otsuse iseloom. Sellel sisuga vastuolus oleval maskeeringul pole aga mingit juriidilist kaalu, dokumendi õiguslik tähtsus on nullilähedane.

Et заключение ei olnud küüditamise otsus, see nähtub veel asjaolust, et kui perekonda või mõnda perekonnaliiget ei õnnestunud kätte saada, siis — nagu näitas 1949. a praktika — jäigi ta sedapuhku küüditamata. Samuti asjaolust, et küüditamisele määratud perekondade kõrval olid igaks juhuks vormistatud täpselt samasugused järeldused ehk arvamused veel reservi jäetud perede kohta (*Märtsivapustused.* 1995: 11–14). See tähendas, et kui MGB alumisel tasemel õnnestub deporteerimise riiklik plaan täita, siis ülemuste arvamustest hoolimata neid reservperesid ei küüditata. Juriidilisel otsusel oleks aga tingimata olnud kohustav iseloom. MGB ei pidanud sealjuures sugugi lugu MN esimehe määrusest: ülesanne oli küüditada 3952 kulakuperekonda, kuid plaaniliseks arvuks määras ministeerium 3077. Ülejäänud perekondadest sai peaasjalikult reserv ning 174 perekonda kustutati "mitmesugustel põhjustel" hoopiski (*Märtsivapustused.* 1995: 15–16).

Järelduste ehk arvamuste vormistamine MGB Tallinna aparaadis oli järjekordne bürokraatlik suursaavutus. Küüditamiseks vormistatud perekondi koos reserviga kogunes lõpuks 9714, neist rahvavaenlasi 5926[4]. Rahvavaenlaste kohta toimikuisse lisatud dokumentide kogumaht oli ligi 12 000 masinakirjalehekülge, milleks tuli läbi töötada vähemalt 6000 juurdlus- või jälitustoimikut.

[4]Need arvud on pärit aastast 1952, kui uus julgeolekuminister Moskalenko püüdis hakata selgitama tegelikult küüditatute arvu (vt Rahi 1998: 62–63, lisaks SM f 17/2, n 1, s 306, lk 3–5.

Alates 14. märtsist täideti kirjutusmasinal umbes nädalaga veel peaaegu 8000 lehekülge kulakuperekondade kohta tehtud järeldusi. Trükkimistöödele pidi lõpuks järgnema ligi 10 000 toimiku kokkuõmblemine koos sisukordade, dokumentide liikumise teadete ja muude igasse korralikku toimikusse kuuluvate paberite lisamisega. Ja kui palju sorteerimis- ja transporditööd 16 000 toimikuga, millest 10 000 tuli lõpuks ju veel maakondadesse ja linnadesse laiali saata! Ainuüksi uusi riiuleid läks vaja ligi 100 meetrit. Aga kui kogu materjal tuli teha koguni kahes või kolmes eksemplaris? Ja ilmselt tuli, sest kuidas muidu oleks saanud Moskva Erinõupidamine materjali hiljem läbi vaadata ja tagantjärele otsust teha?

Näeme, et 13. III loendati 10 000 rahvavaenlaste toimikut, kuid vormistamise käigus oli nende arv 4000 võrra vähenenud. Selle taga seisis kahtlemata mingi suur töö, mille kohta püüame oletusi teha järgmises osas.

On jäänud kirjeldada, kuidas kulges küüditatavate nimekirja koostamine ajaliselt. Kulakutega on asi selge: nendega olid tegelnud põhiliselt valdade ja maakondade täitevkomiteed ja maakorralduskomisjonid, nimestikud said valmis 12.–13. märtsiks, küpsesid päev-paar MN kabinettides ja saabusid MGB käsutusse kõik korraga 14. III. Siis tehti järeldused. Rahvavaenlaste esimesed tuvastusõiendid ja järeldused on dateeritud kuupäevadega alates veebruari algupoolest. Maakondade MGB osakonnad saatsid niisiis oma paberitoodangu keskaparaadile järk-järgult, sedamööda kuidas laekusid õiendid operatiivvolinike käest. Ent tähelepanuväärne on see, et veebruaris vormistatud rahvavaenlaste toimikuid on vähe, valdav enamik on tehtud ajavahemikus 27. II–14. III. Pärast seda kestis perekondade lisamine veel kuni 27. märtsini, niisiis küüditamise kolmanda päevani (Rahi 1998: 43). Seda seaduspära kinnitavad ka Läänemaa küüditusprotsessile esitatud tuvastusõiendite allkirjastamise kuupäevad: esimesed olid kirjutatud 23. II ja viimased 17. III, kusjuures 3/4 õiendeist on täidetud ajavahemikus 27. II–11. III.

Suure töö tegijad MGB aparaadis tegelesid tuvastusõiendite ja järelduste koostamisega ning küüditustoimikute kokkupanekuga niisiis peaasjalikult märtsis: kaks nädalat rahvavaenlaste ja üks nädal kulakute dokumentatsiooniga.

6. KÜÜDITATAVATE NIMEKIRJA KOOSTAMINE — JÄRELDUSI JA OLETUSI

Järeldused

Seni kirjeldatu võimaldab teha mitu tähtsat juriidilist järeldust. **Esiteks**, küüditamise algataja ja kohalik üldjuhtija, kellele kõigest aru anti, oli ÜK(b)P siinse filiaali EK(b)P sekretär N. Karotamm koos keskkomitee bürooga. **Teiseks**, kulakute kui nimetu inimhulga juriidiline väljasaatja oli ENSV MN esimees A. Veimer (määrusele 014 on küll alla kirjutanud tema asetäitja N. Puusepp). MGB jättis enese teadlikult kõrvale kulakute saatuse otsustamisest ja esines kuuleka alluvana, kes vaid täidab MN määrusi nr 014 ja 015 ning arvab, et kõik on vormistatud seaduspäraselt. **Kolmandaks**, küüditamise alusdokumentideks olid kulakuks tegemise otsused, mis koostati maakondade ja linnade täitevkomiteedes, ning rahvavaenlaste tuvastusõiendid ja lisatõendid kulakute kohta, mis kõik koostati MGB maakonnaosakondades ja peamiselt operatiivvolinike poolt. Neljandaks, MGB Tallinna keskusel õnnestus ennast taandada igasugusest konkreetsete küüditamisotsuste tegemisest, kui selleks mitte pidada küüditatavate perede jaotamist plaaniliseks osaks ja reserviks. MGB avaldas üksnes oma arvamust ning jättis juriidiliste otsuste tegemise Moskva MGB Erinõupidamise hooleks.

Erinõupidamise otsused järgnesidki, aga alles siis, kui inimesed olid juba kahest kuust kuni mitme aastani eriasumisel olnud (Must, Rahi 1992). Kes selle aja jooksul jõudis surra, oli sunnitud seda isegi nõukogude seaduse järgi tegema süütuna. Osa küüditatuid ei saanudki otsust: ühes hilisemas siseministeeriumi arhiividokumendis tõdetakse, et tegelikult on väljasaadetuid ja asumisel viibivaid isikuid rohkem, kui neid nimekirjadesse on kantud või eri viisidel arvele võetud (Rahi 1998: 62–63). Aga Erinõupidamine oli kohtuväline organ, nii et ta otsus oli niikuinii õigustühine.

Näeme, et kuritegelikus riigis käis kogu menetlus kuritegelikult: olid olemas üldsisulised küüditamise määrused, aga menetlust juriidiliselt sätestama ei vaevunud ei direktiivsed ega kesk-

organid. Otsene isikuvastane (õigemini kollektiivne perekonnavastane) kuritegu jäi alama taseme hooleks. Vägisi sunnib ennast peale järeldus, et niimoodi tehti meelega. Eesti märtsiküüditamise juhid olid õpetust võtnud Nürnbergi protsessist ja hitlerlaste kurbadest kogemustest. Saksa täpsusega antud juhtnöörid ja käsud võimaldasid seal alama tasandi kurjategijail vabandada ennast käsutäitmisega ja hakata pealekaebajaiks. Seetõttu püüti N. Liidus vägivallaaparaadi alumist tasandit kuriteoga kindlamalt siduda, nii et keegi ei saaks edaspidi viidata ülemuste ainusüüle. Võeti kasutusele organiseeritud kuritegevuse ehk maffia tööjaotuse kaks põhireeglit: esiteks, et kuritegeliku ühenduse iga liige peab olema seotud nii ilmse isikliku süüga, et ta ei julge mõeldagi millegi ülestunnistamisest või juhtkonna reetmisest, ja teiseks kurikuulus *omertá* põhimõte, et reetjat peab tabama surm kõikjal maailmas. Esimese põhireegli kohaselt volitati just alumist tasandit küüditatavaid välja valima, nii et iga konkreetse perekonna küüditamise konkreetne süü lasuks algusest peale väikestel tegijatel. Nad tehti juriidiliselt kuriteo kaasosaliseks, kes tegutsesid küll ülemuste üldsisulise käsu ja väärtuslike näpunäidete alusel, kuid juhindusid lõppkokkuvõttes iseenda klassiteadvusest ja tšekistlikust printsipiaalsusest, nii nagu need olid igaühe ajju loputusmeetodil sisestatud. Teise põhireegli järgimist on kirjeldanud paljud KGB kohta kirjutanud autorid kogu maailmas, kuid seda ei maksa liiga tõsiselt võtta. Neid juhtumeid pole palju, ilmselt on tegemist pigem näitlike õppetundidega argadele. Aga kättemaksumüüdi mõju ei saa siiski salata, Eesti tänapäeva kohtupraktikas kinnitab seda oma tegevuse mõistusevastaselt kangekaelne eitamine eranditult kõigi küüditamisprotsesside süüaluste poolt[5].

Uurimuste praeguse seisu juures pole leitud mingeid andmeid ülaltpoolt etteantud küüditusnimestikest ja ka kohtualused pole enesekaitseks sellistele viidanud. Näiteks rahvavaenlase perekonna viis nimestikku harilikult kellegi operatiivvoliniku tuvastusõiend, mille järgi perekond, kaasa arvatud rinnalapsed, koosnes rahvavaenlastest, sellepärast et nende isa või abikaasa või vend

[5]Johannes Klaassepp jäigi protsessil eitama oma osalust küüditamises, kõiki oma allkirju ja kõiki tema poolt kirjutatud küüditamisdokumente, koguni vene keele oskust, ehkki ekspertiisid, asitõendid ja kohtulik uurimine paljastasid enam-vähem kõiges tema valetamise.

oli rahvavaenlane. Tallinna keskaparaadi järeldus oli sisuliselt vaid mittekohustav arvamus, et perekond tuleks küüditada. Võiks küll püstitada hüpoteesi, et arvamuse maskeerimine otsuseks oligi mõeldud selleks, et täidesaatjate südametunnistust uinutada ja muljet tekitada, et nad täidavad käsku. Ent arvamus saab olla ainult soovitus, mitte mingil juhul käsk. Nii langeb küüditajate puhul formaalselt ära ka kergendav asjaolu, et kuriteoplaani täideviijad tegutsesid käsu täitmise korras. Selleks olid neil liiga avarad omaalgatuse õigused niihästi ettevalmistavas nimestike koostamises kui ka hiljem, tegelikul küüditamisel, kus inimeste ärasaatmine sõltus üsna suurel määral nende suvast.

On üldiselt teada, et niihästi küüditamise enda kui ka kohtuvälise Erinõupidamise kogu tegevuse jõudis 1950. aastate keskel ebaseaduslikuks ja kehtetuks tunnistada veel okupatsioonivõim ise. Tuhanded küüdituses hukkunud surmaohvrid jäid ühelt poolt parteilise, nõukoguliku ja tšekistliku juhtkonna, teisalt aga küüditamise ettevalmistajate ja täideviijate südametunnistusele. Ent küüditamine ise lihtsalt tühistati. MGB ja kommunistliku partei tohutu töö tunnistati tagantjärele ilmaasjata tehtuks. See osutus vaid suureks ebaõnnestumiseks.

Oletused

Rahvavaenlaste nimestike koostamise töökorralduse asjus on seni lahendamata üks oluline küsimus. Me ei tea veel, miks veebruaris 1949 kirjutati nii vähe tuvastusõiendeid ja järeldusi ja miks see töö sai hoo sisse alles veebruari viimastel päevadel. Millega MGB aparaat kogu veebruari jooksul õigupoolest tegeles? Pärast okupeeritud Baltikumis suurküüditamiste algatamist andis NSVL MGB ju **otsekohe** omapoolse käskkirja ning asus **viivitamatult** "praktilisi meetmeid rakendama" (Pool 1992: I). Millest tekkis siis viivitus Tallinnas?

NSVL MN 1949. a 29. I salajases määruses mainitud rahvavaenlaste perede otsimiseks vajalikud lähteandmed jagunesid MGB Tallinna keskuses mitme eraldi arhiivi ja hoidla vahel. Kuidas selgitati nende alusel perekondade oletatavad aadressid linnade, maakondade ja valdade kaupa? See oli väga suur töö, sest toimikuid oli kümneid tuhandeid. Suurim oli karistatud isikute

juurdlustoimikute arhiiv. Ainüüksi kahes esimeses tänaseks ilmunud poliitiliste arreteerimiste registri raamatus on aastani 1948 karistuse saanud rahvavaenlasi kirjas 22 826 (*PAE*... 1996, 1998). Lisandusid mitut liiki operatiivtoimikud tollal veel vangistamata rahvavaenlaste kohta, kelle arv pole teada, kuid ulatus küllap kümnetesse tuhandetesse. Sealhulgas oli tõenäoselt ka hulk vangistatute lähisugulasi. Arvestades nende represseerimise direktiive, eritempleid ja seadlusi, on mõeldav, et MGB pidas nende kohta mingeid eritoimikuid või vähemalt kartoteeke, kuid jälgi sellistest pole avastatud.

Operatiivtoimikud asusid laiali mitmes osakonnas (*Lubjanka* 1997: 35–37; *Aruanne*... 1997: 3–13), mis kõik pidid üksteise eest oma saladusi kiivalt kaitsma. Tulevad arvesse eelkõige osakond 2-N (tegeles metsavendadega ja natsionalistidega), vastuluure osakond nr 2 (tegeles välismaal võimalikke sidemeid omavate isikutega) ning otsimise ja jälitamise (розыск) osakond nr 4. Oli veel küüditatavate nimestike koostamise eest vastutav osakond nr 5, kus samuti pidi olema toimikute kollektsioon (nr 5 oli 1949. a alguses veel operatiivtöö osakond). Pealekauba olid omad toimikud veel MGB igal maakondlikul osakonnal (*Aruanne*... 1997: 45–47). Küüditatavate perekondade väljavalimise tegi keeruliseks asjaolu, et iga osakond ja maakond pidi küüditamise eest kaitsma oma agente, kelle nimed olid eriti suur saladus. Agendid olid aga küllaltki sageli sunniviisil värvatud just rahvavaenlaste perekondadest.

Tuvastusõiendite koostamine (sisuliselt perekondade koosseisu ja asukoha selgitamine) sai alata alles siis, kui oli teada, keda küüditada. Millal see ettevalmistustöö ära tehti? Kes seda tegi? Kas linnad ja maakonnad saatsid keskusele appi oma operatiivvolinikke kui kohalikke olusid tundvat abijõudu? Arvata võib, et koha peal olid olemas mingid "kahtlaste isikute" kartoteegid juba enne küüditamiskorraldust. Aga vaevalt et neist piisas, sest vangistatud või jälitatava või metsas hukkunud isiku elukohaandmete ja tema perekonna elukoha vahel ei pruukinud ju olla mingit otsest seost. Kust sai maakonna operatiivvolinik vajalikud andmed selle seose tuvastamiseks? **Kogu** Eesti tapetute, represseeritute ja jälitatavate andmeid tal ju polnud?

Paistab, et veebruarikuu näiline tegevusetus oli tingitud sellest, et MGB püüdis kõiki äsjakirjeldatud probleeme esmalt tavakorras lahendada, niisiis perekondade otsimisteateid koostades, neid osakondade vahel kooskõlastades ja maale laiali saates. Tolle aja tingimustes, kui polnud üldse veel olemas kopeerimisaparaate ega tänapäevaseid operatiivside võimalusi, oli ületamatu probleem isegi vähegi suurema arvu kaartide paljundamine. See seletab, miks tuvastusõiendid nii pikkamööda laekusid, isegi kui oletada, et mingisuguse osa tööd sai iga maakond teha omaenda toimikute ja kartoteekide alusel keskusest sõltumatult. Tähtajad pressisid ilmselt peale ning keskusel polnud muud võimalust, kui kõigi sobivate rahvavaenlaste toimikud (või kartoteegikaardid) mitmelt poolt ühte massiivi ühendada ja Tallinnasse neid sorima tuua maakondade operatiivvolinikud, kes siis igaüks talle tuttavad kohalikud nimed välja valis ja koju nende perekondi tuvastama läks. Ainult nii sai töö käima minna. See seletab ka, miks väljasaadetud rahvavaenlaste perekondade valik kujunes täiesti süsteemituks: valimist ju polnudki, vaid iga operatiivvolinik võttis nimed, mida ta parajasti tundma juhtus.

Küüditusnimestike koostamise metoodika kohta on olemas kellegi KGB nimetu asjatundja kirjeldus (*Sõnumileht*, 26. V 1998). See on küll tendentslik (püüab tõestada alama tasandi küüditajate süütust), kuid pole äsjapakutud oletustega vastuolus. Bandiidid olevat kirjas olnud osakonna 2-N operatiivtoimikuis ja väljasaatmise eel olevat osakond ette valmistanud õiendid ka nende perekondade kohta. Natsionalistide perekondade küüditamisel olevat aluseks olnud MGB arhiivist saadetud kohtuotsuste koopiad (see ei tundu usutav, sest oleks nõudnud tollal ülejõu käivaid kopeerimistöid). Samas rõhutab ka anonüümne autor perekondade valiku süsteemitust. Kõige rohkem pakub huvi ta arvamus, et ettevalmistustöödest võttis osa peaaegu kogu MGB operatiivkoosseis, kokku umbes 1000 meest (isegi kui maakondade kõik operatiivvolinikud kaasa haarati, tundub see arv liialdatuna). Operatiivkoosseisule kehtestati tööpäev kella kümnest päeval kuni kella kolmeni öösel, niisiis 17 tundi, kaasa arvatud kolmetunnine lõunavaheaeg. Vormistamisgrupis, mis koostas järeldusi ja pani kokku toimikuid, olevat peaaegu eranditult töötanud Venemaa oblastitest appi saadetud mehed.

Esitatud oletuste kontrollimiseks oleks vist kasulik uurida, miks 13. märtsiks kogunenud 10 000 rahvavaenlaste perekonna hulgast jäi tervelt 4000 kõrvale. Vastus, et see umbes 30 000 isikuga nimestik oli esmane või vigane (Rahi 1998: 41), on vaid sama küsimuse teistsugune sõnastus. Pealegi on seal inimeste üldarv ju sama, mis 1952. aasta kontrolliga arvutatud plaanis (Rahi 1998: 63, 133). Kui 13. III nimestik haaras tõesti 30 000 isikut, siis on kõige tõenäosem seletus, et palju perekondi oli esindatud kahe või enama tuvastusõiendiga, järelikult elas lahus ja tuvastati eri kohtades erinevate operatiivvolinike poolt. Selle väite kontrollimine peaks selgitama töökorralduse. Oleks mõtet lähemalt tutvuda ka NSVL julgeolekuministri 1949. a 28. II käskkirjaga nr 0068 (Tõnismägi 1998: 147), mida siin pole kasutatud.

(Järgneb)

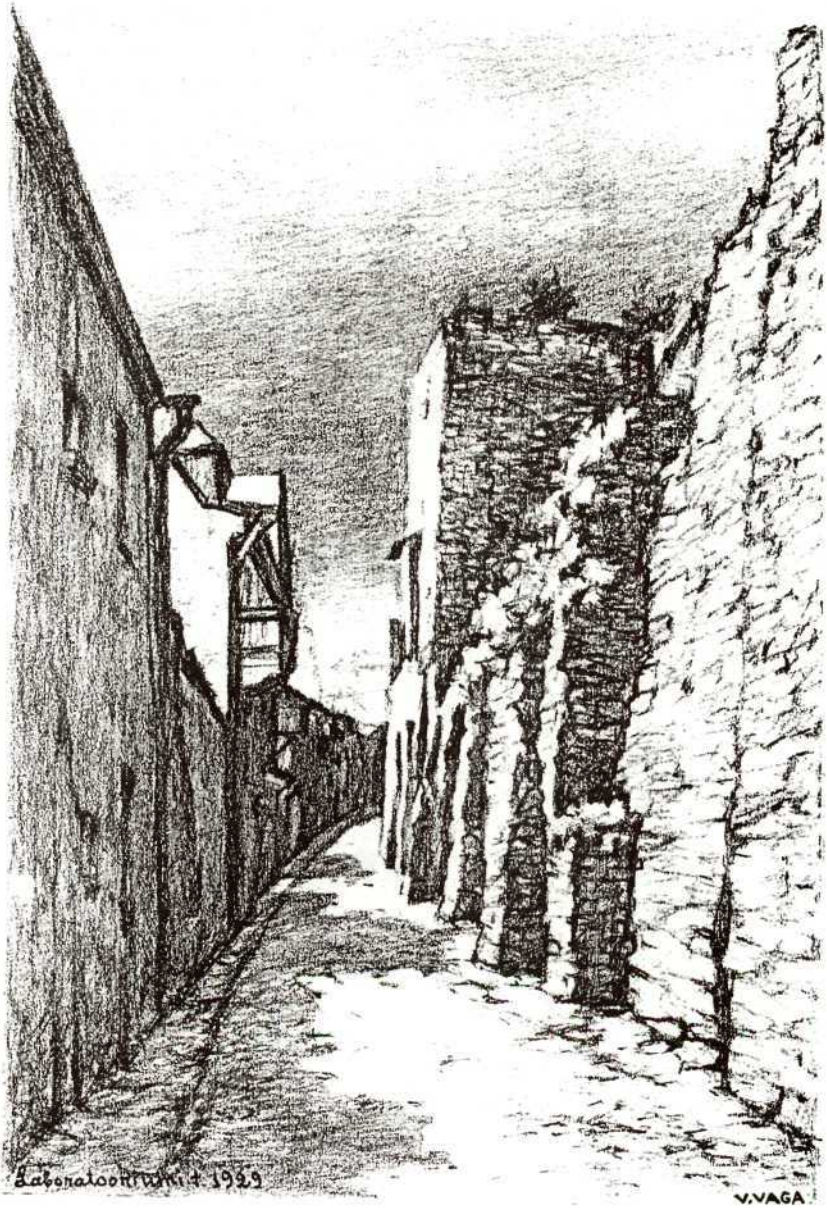

VOLDEMAR VAGA. Laboratooriumi t. (1929)

EESTI ÜLIKOOLI SAAMISLOOST

Johan Kõpp

Kolmesaja aasta eest põhjendatud, esialgu aegade ebasoodsuse tõttu perioodiliselt töötanud, pikema vahemiku järele 1802. a uuesti ellu kutsutud ning siis pidevalt töös paljude ustavate teadusemeeste kandel teaduseilmas hea kuulsuse omandanud Tartu ülikooli elus algas 1918. aastal uus ajajärk, mis väliselt järsult erineb endisest, ometi orgaaniliselt liitub sellega.

1. detsembril 1918. a andis Saksa okupatsioonivõim Tartu ülikooli üle Eesti Ajutise Valitsuse esindajaile ning järgmisel päeval nimetatakse direktor Peeter Põld ülikooli kuraatoriks. Otsekohe algasid eeltööd ülikooli tegevuse jatkamiseks.

Kuigi on käimas päev-päevalt raskemaks muutuv võitlus maale tunginud enamlike väehulkade vastu, kuigi nõuab palavikulist jõupingutust riigi keskasutiste ning kohapealsete korralduste loomine — ometi on ka iseenesestmõistetav, et Eesti iseseisvus ja Eesti ülikool kuuluvad orgaaniliselt ühte. Ei tõuse tõsisemalt küsimustki, kas on aeg küllalt kohane asuda kõrgema teadusliku õppeasutise avamisele, ei kuuldu nõudmist, et selle ülesande lahendamine lükataks edasi maa ja rahva tuleviku lõpliku kindlustamiseni. Küsimused ja kaalutlused puudutavad ainult avatava ülikooli põhilaadi, ulatust ning korraldust.

Asjale ligemale astudes tuli küsida: milline peab olema Tartu ülikool edaspidi? Üks asi oli algusest peale selge, nagu rõhutas peaminister K. Päts ülikooli kuraatorile: Tartu ülikoolist pidi saama Eesti ülikool. Mis see tegelikult tähendas ja kuidas seda teostada, see jäi ülikooli korraldajaiks kutsutud isikute lahendada.

Postimees, **30. juuni 1932. Taastrükis on tehtud mõningaid parandusi.**

Ülikooli tegelikule ülevõtmisele järgnenud korraldustega kindlustati kõigepealt võimaluste piirides kliinikute ja teiste asutiste tegevus ja hoolitseti ülikooli varanduste alalhoiu eest. Hooned olid osalt sõjaväe kasutada, õppe- ja teadusliku töö vahendid aga ilmasõja ajal Venemaale laiali veetud ning osalt hävinudki. Suurest ülikooli raamatukogust, üle 420 000 köitest oli järel kõigest 6000–7000, väikese lisandiga okupatsiooniajast, ülikooli kassas leidus natuke üle 300 Smk [Saksa marga].

Tartu vallutamise läbi enamlike sõjajõudude poolt katkestatud ülikooli avamise ettevalmistustööd jatkusid umbes ühe kuu järel kuraatori juhatusel loodud komisjonis, kuhu kuulusid haridusministeeriumi, Tartu linna ja hariduslikkude organisatsioonide asemikud. Asutatava ülikooli ülesandeks seati arendada ja edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust rahva keskel ning anda noorsoole kõrgemat teaduslikku haridust, ning valmistada Eesti riigi- ja rahvatööle eriteadmistega varustatud asjatundjaid. Eesti rahvusliku ülikooli ideaali seisukohalt jäeti kõrvale kohalikkudest Saksa ringkondadest tulnud algatus luua mingi rahvusvaheline teaduslik asutis eestlaste, lätlaste, baltisakslaste ja venelaste osavõtul, nagu ka omaks ei võetud samalt poolt püstitatud väidet, et iseseisva Eesti ülikooli loomine tähendaks ülikoolist loobumist üldse.

Kuigi oldi teadlik suurtest raskustest omaksvõetud põhivaadete teostamisel, oli ometi ka selge, millise tee kategooriliselt kirjutab ette Eesti rahva ja riigi tulevik. Arusaadavalt ei võinud ülikooli põhilaadi määramisel vähemusrahvuste erihuvid olla mõõduandvad suuremas ulatuses juba selle väikese osa tõttu, mis need rahvad moodustavad Eesti Vabariigi elanikest. Siin esitatud seisukohti pooldati ka väljaspool üksikute erapooletute teadlaste poolt.

Ülikooli avamise korraldustöid jatkavas "Ajutises Nõukogus", kuhu kuulusid kuraatori juhatusel teaduskondade korraldajaiks nimetatud "ajutised dekaanid", kujunes ülikooli üldkuju õige ruttu kindlaks.

Teaduskondadest jäeti alles senised teaduskonnad mõne tarvilikuks osutunud muudatusega: kaotati mõned õppekohad, mis olid tingitud Vene riigi tarvidustest, ning loodi juurde rida uusi, arvestades Eesti olude nõudeid. Viimasest seisukohast täiendati

ajaloo-filosoofia teaduskonda, mis ümber nimetati filosoofiateaduskonnaks, eesti keele, läänemeresoome keelte, uurali keeleteaduse, Eesti ja Põhjamaade ajaloo, eesti ja üldise kirjanduse, eesti ja võrdleva rahvaluule, Eesti ja naabermaade muinasteaduse professuuridega ning samadel aladel mõnede dotsentuuridega, samuti eesti, soome, ungari keele lektoraatidega. Ka teistes teaduskondades tuli juurde mõningaid professuure ning dotsentuure. Edasi liideti senine loomaarstiinstituut iseseisva teaduskonnana ülikooli külge ning kutsuti ellu täiesti uuena põllumajandusteaduskond metsateaduse osakonnaga, hiljem ka majandusteaduse osakond õigusteaduskonnas.

Õppejõududena koondati ülikooli juurde esimeses joones Eesti teadlased nii kodu- kui Venemaalt, peale nende kutsuti ka rida balti- ning riigisakslasi, venelasi, rootslasi õppetoolidele, iseäranis aga soome teadlasi suuremal arvul. Selle juures astuti juba alguses samme oma teadlastele õppetegevusele valmistumise võimaluste loomiseks, määrates 1919. a suvel suurem krediit teaduslikkudeks stipendiumideks, milliseid ka otsekohe kasutati töötamiseks kodu- ja välismail.

Ettevalmistustööde jõudsa edenemise tõttu võidi juba suvel korraldada ülikoolis suvekursused keskkooliõpetajaile ning pärast seda kui 4. oktoobril esimesed üliõpilased, arvult 69, pidulikult immatrikuleeritud, algas õppetegevus üksikuis teaduskonnis. 1. detsembril 1919. a, mil Narva rindel olid käimas ägedamad võitlused iseseisva Eesti olemasolu pärast, toimus ülikooli pidulik avamine vabariigi juhtivate tegelaste ning asutiste, seltskondlikkude organisatsioonide ja välismaade ülikoolide osavõtul, viimaste poolt peamiselt kirjalikkude tervituste näol. Omavalitsuse asutised ning eraisikudki määrasid ülikoolile sel puhul suuremaid toetusi, peamiselt stipendiumidena üliõpilastele.

Avamisele järgnev tegevus ülikoolis kujunes kindlaksmääratud alustel ning raamides edasiehitamiseks, misjuures töö jatkus 1920. a veebruarikuul ülikooli rektoriks nimetatud professor H. Koppeli juhatusel, kuna kuraator vabariigi valitsuse asemikuna kuni 1. dets. 1925. a kõigist korraldustöist tegelikult osa võttis. Üliõpilaste arvu kasvamine ning ülikooli tegevuse hoogne laienemine põhjustas 1923. a alul prorektori ameti asutamise

ning 1925. a veel teise prorektorikoha loomise, misjuures ühele prorektorile kuulusid peamiselt üliõpilas-, teisele majandusasjad.

Pikemate ettevalmistustööde järel fikseeriti viimaks 1925. a 18. juunil riigikogu poolt vastu võetud ning formaalselt 1. dets. k.a lõplikult maksmapandud ülikooli seaduses ülikooli ülesanded, korraldus, tegevuse alused ning kuju.

Ülikooli edukat arenemist soodustas igapidi Eesti Vabariigi juhtivate isikute ning määravate võimude alati heatahtlik suhtumine ülikooli ülesannetesse ja tarvidustesse, mis väljendus peale muu ka vajalikkude krediitide lubamises. Õppe- ja teadusliku töö kohta omandas eriti suure tähtsuse ülikooli varanduste tagasisaamine Eesti-Vene rahulepingu põhjal. Nii toodi 1920. a Venemaalt ülikooli raamatukogu ära peaaegu tervena, samuti osa teistele õppeasutustele kuuluvaid aparaate ja õppevahendeid.

Eesti ajal on raamatukogu peale muu täiendatud uue eriosakonna "Estika" juurdeloomisega, kuhu kogutakse kõik eestikeelsed raamatud ja kõik kirjatööd, kus käsitletakse Eestisse puutuvaid aineid. Edasi on asutatud eriraamatukogud teaduskondades ning üksikute instituutide juures.

Õppetegevuse kujundamisel langeb loengute kõrval suur rõhk seminariharjutustele ja praktilistele töödele, mis üliõpilastele sunduslikud.

Õppejõudude koosseisu edasiarendamisel on teaduslikkude stipendiumide abil ligi 70 noort teadlast saanud võimaluse teadmiste täiendamiseks kodu- ja välismail: neist on umbes pooled juba ülikoolis töötamas kas määralistel kohtadel või abiõppejõududena. Rahvuselt on õppejõudude kogu, millesse 1919. a kuulus 74, 1931. a aga 185 isikut, järkjärgult kujunenud ühtlasemaks eesti rahvuse ülekaalu suunas. Sellega on üldiselt sammu pidanud ka õppekeele küsimuse lahenemine, nii et eestikeelsed loengud ja harjutused, mida 1920. a oli 49,8%, 1931. a moodustasid 85% kõigist, misjuures ka muulasist õppejõude on üle läinud eesti õppekeelele. Eesti keele kasutamine õppekeelena tõi kaasa erilised ülesanded keele edasiarendamiseks teadusliku töö vahendina. Põhjapaneva ja süstemaatilise tööga oskussõnade loomisel on jõutud nii kaugele, et praegu võib võtta tõsiasjana üldiselt täp-

salt piiritletud teadusliku terminoloogia olemasolu peaaegu kõigil teadusaladel, kuigi siin kõik raskused ei ole veel võidetud.

Seistes praegu meie ees üldiselt valmina on Eesti ülikool oma saamiskäigus elavaks tõenduseks sihikindlast tööst, mis kantud Eesti rahva tõsisest tahtest saavutada kultuurielu kõrgusi ning juhitud Eesti riigi ja rahva elulistest tarvidustest.

On ainult soovida, et alati edukalt jatkuks ning täieneks akadeemilise pere ühine püüd tegevuse alguses püstitatud ja aastate kestel ikka selgemalt silmapaistvate kõrgemate tähiste suunas.

JOHAN KÕPP (9. nov. 1874 – 21. okt. 1970) sai teoloogilise hariduse aastail 1896–1906 Tartu ülikoolis, lõpetades *cand. theol.* kraadiga, oli Laiuse kirikuõpetajaks 1909–1922, selle kõrval Tartu ülikooli tegeliku usuteaduse professoriks 1916. a-st. Ta oli Asutava Kogu liige (kristliku rahvaerakonna rajajaid), Tartu ülikooli prorektor 1923–1928 ja rektor 1928–1937. 1939. a valiti ta EELK piiskopiks, paguluses kandis 1957. a-st peapiiskopi tiitlit. Oli Tartu, Riia, Szegedi ja Debreceni ülikooli audoktor. Tema teostest on tähtsamad *Laiuse kihelkonna ajalugu* (Tartu, 1937) ja *Mälestuste radadel* (Lund, 1953, 1954, 1969, 1987, [2]Tallinn, 1991).

Akadeemias (1995, nr 12) ilmunud: "Eesti kiriku tee paguluses", "Palve rahvuslikul tähtpäeval".

KARL SCHLOSSMANN — EESTI ARSTITEADUSE SUURKUJU

Akivo Lenzner

Eestikeelse Tartu Ülikooli 10. aastapäeval, 1. detsembril 1929 ülikooli aulas toimunud pidulikul koosolekul esines kõnega Karl Schlossmann, kes ütles: "Tõsine teadus nõuab, et me loobuksime oma otsuseist ja veendumusist, kui seda sunnivad eksaktsete katsete tulemused, ja astuksime uut ehitama, hoidudes varemalt tehtud vigade kordumisest" (Schlossmann 1930). Nüüd, seoses eestikeelse ülikooli 80. aastapäevaga, tahangi meenutada Eesti mikrobioloogia rajajat Karl Schlossmanni, ülikooli arstiteaduskonna dekaani (1934–1937) ning Eesti Teaduste Akadeemia esimest presidenti. Schlossmanni panust emakeelse kõrgkooli arengusse on võimatu üle hinnata.

Karl Schlossmann (19. II 1885–17. XII 1969) sündis Puurmani vallas Tartumaal talupidaja pojana. Keskkooliharidusе omandas ta Tartu Reaalkoolis, mille põhikursuse lõpetas 1904. aastal ja täiendava klassi aasta hiljem. Tema tee kõrgharidusele algas Riia Polütehnilise Instituudi inseneriteaduskonnas, kus ta õppis 1. septembrist 1905 12. jaanuarini 1906. 3. augustil 1906 esitas Schlossmann avalduse Tartu Ülikooli rektori nimele palvega end vastu võtta arstiteaduskonna I kursusele või kui seal pole vakantsi, siis õigusteaduskonda. Algne otsus oli küll õigusteaduskond, kuid juba 5. septembril 1906 esitatud palvekirja alusel sai tema teaduskonnaks siiski arstiteaduskond. Võimeka inimese intensiivset tööd kroonis *cum laude* diplom aastal 1911 (EAA, f 402, n 1, s 29703; Lenzner 1989).

Üliõpilasena kuulus Karl Schlossmann väga lühikest aega (6. II–21. IX 1906) Eesti Üliõpilaste Seltsi (EAA, f 1767, n 1,

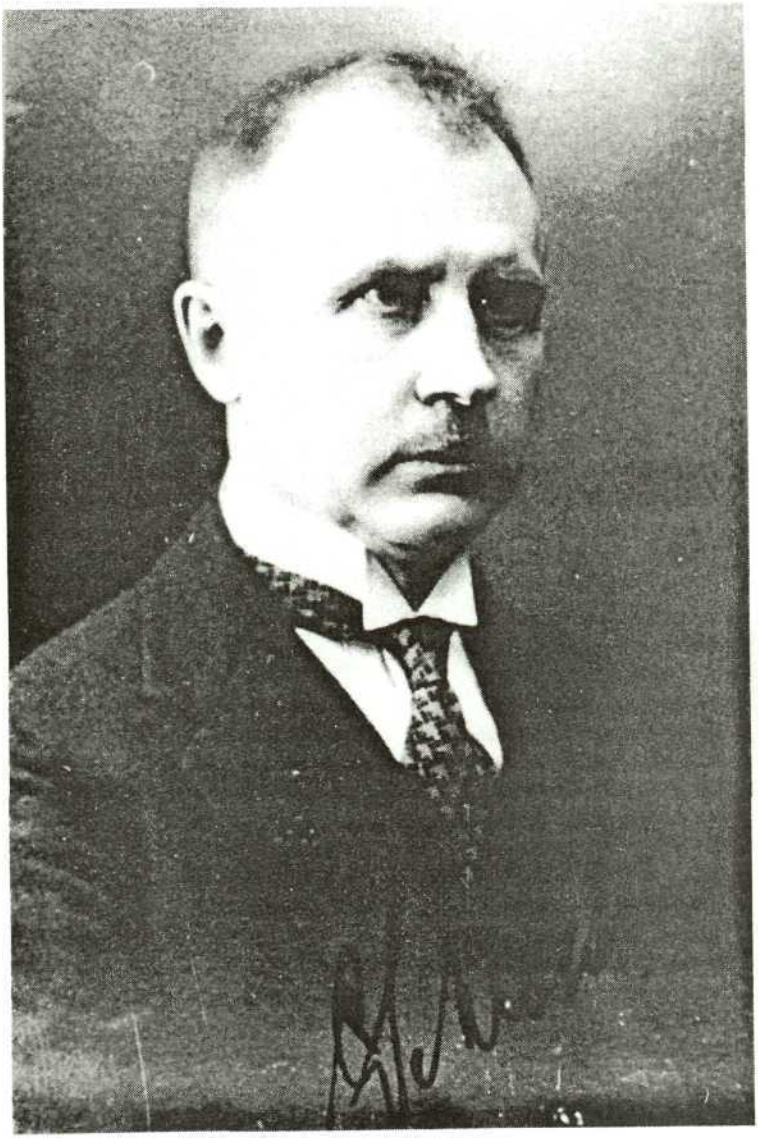

KARL SCHLOSSMANN

2569

s 1706). Tegevam oli ta korporatsioonis Sakala (eriti aastail 1908–1909), olles selle asutajaliige ning 1909. õppeaasta teisel semestril ka revisjonikomisjoni liige (EAA, f 1760, n 1, s 895). Muide, palju-palju aastaid hiljem paguluses Rootsis astus ta ka Sakala vilistlaskogusse (Lindström 1994).

Karl Schlossmanni üliõpilaspõlves oli ülikooli bakterioloogiaalase õppe- ja teadustöö keskuseks hügieeni instituut. Aastail 1904–1918 juhatas seda professor Jevgeni Šepilevski, väga hea mikrobioloogiaalase ettevalmistuse saanud õpetlane. Oli ta ju töötanud selliste korüfeede käe all nagu professorid Richard Pfeiffer ja August von Wassermann Berliinis Robert Kochi instituudis ning Émile Roux ja Ilja Metšnikov Pariisis Louis Pasteuri instituudis. Jevgeni Šepilevski hakkas 1908. aasta kevadsemestrist alates arstiteaduskonna üliõpilastele regulaarselt lugema bakterioloogia teoreetilist kursust, hiljem hakkas ta juhendama ka praktikume sanitaar- ja kliiniliste bakterioloogiliste uuringute metoodika alal. Mis puutub teadustöösse, siis on Šepilevski uurinud kooleratekitajate muutlikkust, difteeriatekitajate samastamise võimalusi, mitmesuguste tõvestavate bakterite säilivust vees ning algloomade tähtsust selles protsessis, botulismi- ja difteeriatekitajate antitoksiine. Just bakterioloogiakursus hügieeniinstituudis oli Karl Schlossmanni kui üliõpilase esimene samm mikrobioloogia suunas (Lenzner 1982, 1995; Käbin 1986).

Veel üliõpilasena — aastail 1910–1911 — töötas Schlossmann professor Aleksander Paldroki juhendamisel alamassistendina naha- ja suguhaiguste ambulatooriumis. Pärast ülikooli lõpetamist oli ta lühemat aega assistendiks professor Karl Dehio juures, keda peetakse Paldroki kõrval üheks parimaks leepraspetsialistiks Baltimail. Ning seejärel oli Schlossmann aastani 1914 Paides maakonnaarst.

Tema kui mikrobioloogi tegevus algas Esimeses maailmasõjas (EAA, f 2100, n 2b, s 75[1]). Schlossmanni enda koostatud *curriculum vitae*'st kuupäevaga 14. september 1920 selgub, et ta ühe aasta juhatas 94. hospidali bakterioloogialaboratooriumi. 1915. aasta lõpul nimetati ta 2. Siberi korpuse tervishoiusalga bakterioloo-

[1]See Eesti Ajalooarhiivi säilik on käesolevas kirjutises kasutatud faktimaterjali üheks põhiallikaks.

gialaboratooriumi juhatajaks. Aastal 1917 töötas ta 4 kuud ühe Vene juhtiva mikrobioloogi ning epidemioloogi professor Danõlo Zabolotnõi laboris Petrogradis, põhiliselt tegeldes vaktsiinide valmistamisega. Sel perioodil omandatud praktilisi kogemusi rakendas ta oskuslikult edaspidises nakkushaiguste epidemioloogiale ja mikrobioloogilisele diagnostikale pühendatud teadustöös.

Tartusse naasis Schlossmann 1918. aasta alguses, avas siin oma bakterioloogia laboratooriumi ja valiti ülikooli naha- ja suguhaiguste ambulatooriumi ordinaatoriks. Paldroki ja Šepilevski kaasabil hakkas ta uurima leepra tekitajat, sooritas ülikooli juures doktorandieksamid. Seejärel töötas ta Voroneži ülikooli naha- ja suguhaiguste kateedri assistendina. Voronežis valmis ka väitekiri, mille teemaks oli süüfilise ravi autoseerumiga. 1920. aasta septembris oli Karl Schlossmann taas Tartus, ja seekord juba 24 aastaks. Just neisse aastaisse mahub põhiosa Karl Schlossmanni elutööst.

25. septembril 1920 valis arstiteaduskonna koosolek ja mõni päev hiljem ülikooli nõukogu Karl Schlossmanni bakterioloogia dotsendiks hügieeni õppetooli juures. Oma esimese loengu pidas värske dotsent ülikooli aulas 27. oktoobril 1920 teemal "Tiisikus uuema aja teaduse valguses". Tema initsiatiivil loodi ülikooli bakterioloogiakabinet, mis sai bakterioloogia õppetooli aluseks. 13. oktoobril 1924 valiti Karl Schlossmann arstiteaduskonnas ja seejärel ülikooli nõukogus juba bakterioloogia õppetooli korraliseks professoriks. Mõni aeg hiljem, aastal 1929, nimetati bakterioloogiakabinet ümber bakterioloogia instituudiks ning Schlossmann jäi selle juhatajaks 1944. aastani.

Eesti meditsiinilise oskuskeele loomine, teadustöö ja selle baasi arendamine, rahvusliku haritlaskonna ja õpetlaspere kujundamine, argipäeva tervishoiukorralduse, muu hulgas epideemiatõrje organiseerimine — need olid noore vabariigi ees seisvad tähtsad ülesanded, mille lahendamises oli väga tähtis osa Karl Schlossmannil. Oma teadmiste avardamiseks ja kogemuste omandamiseks viibis ta korduvalt Euroopa juhtivates õppe- ja teaduskeskustes Prantsusmaal, Saksamaal, Inglismaal, Itaalias, Šveitsis, Rootsis, Soomes jm.

Tänu oma võimekusele, energiale ja töökusele kujunes Karl Schlossmann üheks Eesti teaduse tippjuhiks. Korduvalt valiti ta

arstiteaduskonna sekretäriks, 4. detsembril 1933 dekaaniks. Sellesse ametisse kinnitas Schlossmanni haridus- ja sotsiaalminister kolmeks aastaks. 13. aprillil 1938 nimetas riigihoidja Päts oma otsusega Schlossmanni Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks ning viieks aastaks ka esimeseks presidendiks. Paraku sai ta Eesti Vabariigi teadusjuhina tegutseda väga lühikest aega, sest aastal 1940 Eesti Teaduste Akadeemia likvideeriti. 1944. aastal emigreerus Schlossmann Rootsi. Seal jätkas ta teadustööd Kuningas Gustav V Uurimisinstituudis Stockholmis.

Karl Schlossmann suri 17. detsembril 1969.

Olles aktuaalsete tervishoiuküsimuste keskmes ja täites sotsiaalset tellimust pööras Karl Schlossmann oma teadustöös suurt tähelepanu nakkushaiguste levikule ja profülaktikale Eestis, arendas mikrobioloogilist diagnostikat, tegeles innukalt Eesti ravimudade probleemiga. Tema teeneks on kava koostamine tuberkuloosi vastu võitlemiseks Eestis. Ta oli Tartu Tiisikuse Vastu Võitlemise Seltsi esimees, Tuberkuloosi Vastu Võitlemise Liidu asutajaliige. Oma epidemioloogia- ja mikrobioloogiaalastes uurimustes on Schlossmann käsitlenud leeprat ning düsenteeriat, botulismi, hulgikoldeskleroosi, Bangi tõbe ja difteeriat. Tema huviringi mahtusid ka algloomad, pahaloomuliste kasvajate etioloogia, mikroorganismid kui bioloogilised reaktiivid, neeruvaagnapõletik, marutõve profülaktika, seerumite ning vaktsiinide tootmine. Stockholmi-perioodi teadustöö põhiliseks saavutuseks on nn Svartz—Schlossmanni reaktsioon reumatoidartriidi diagnoosimiseks. Oma teadustöö tulemusi on Karl Schlossmann publitseerinud paljudes maades ning esinenud korduvalt mitmesugustel esinduslikel teadusfoorumitel (Lenzner 1989). Tema uurimistulemused Eesti ravimudade kohta on avaldatud Londonis omaette monograafiana (Schlossmann 1939).

Kahtlemata pälvivad erilist tähelepanu kaks Karl Schlossmanni teost: Tartus kirjastuses Loodus välja antud *Üldine mikrobioloogia ja seroloogia ühes mikrobioloogilise tehnikaga* (1925) ning *Üldine mikrobioloogia ja immuunsusõpetus* (1940). Need on esimesed eestikeelsed mikrobioloogia käsiraamatud, mida palju aastaid on kasutatud küll õpikutena, küll laboratoorsete teatmeteostena, küll eesti mikrobioloogilise oskuskeele algallikana. Häm-

mastav on nendes raamatutes esitatud seisukohtade aktuaalsus tänapäevalgi.

Karl Schlossmanni teeneid õpetlaste koolitamisel iseloomustab ilmekalt tõik, et ta oli rohkem kui 30 väitekirja juhendaja. Näiteks valmisid tema juhendamise all järgmised väitekirjad:

- Rudolf Bernakoff. "Mõnesugustest veremuutustest vähihaigetel ja nende prognostilisest tähtsusest X-kiirtega ravimise puhul" (1927);

- Artur Linkberg. "Glükogenolüüsist ja glükolüüsist mitmekesiste kudede toimel anaeroobseis tingimusis" (1929);

- Juhan Ennulo. "Mõningate keemiliste ainete fikseerumisest erütrotsüütidega" (1932);

- Gerhard Rooks. "Veregruppide jaotusest ja väljavaadetest paterniteedi määramiseks veregruppide abil Eestis" (1923).

Artur Linkbergist sai meie tuntumaid kirurgide õpetajaid, Juhan Ennulo arenes tunnustatud spetsialistiks kopsu- ja luustikuhaiguste kirurgilise ravi alal ning Gerhard Rooksist sai üks meie juhtivaid kohtuarstiteadlasi ja anatoome.

Eraldi tuleb esile tõsta veel kahte K. Schlossmanni dissertanti ja nende väitekirju:

- Feliks Lepp. "Pleuravedelikkude bakterioloogiline ja eksperimentaalne uurimine" (1924) ning

- Ferdinand Laja. "Andmed *Bac. abortus* Bangi infektsioonist üldse ja eriliselt selle uurimustest Eestis" (1928).

Just Lepast ja Lajast said Schlossmanni mantlipärijad. 1945. aastal määrati mikrobioloogia kateedri juhataja kohusetäitjaks nakkushaiguste kateedri juhataja Feliks Lepp. Aastal 1951 ühendati mõlemad kateedrid nakkushaiguste ja mikrobioloogia kateedriks ning 1955. aastal moodustati mikrobioloogia, nakkushaiguste ja dermatoloogia kateeder. Neid liitkateedreid juhatas Lepp kuni pensionile minekuni 1960. aastal. Ferdinand Laja arenes üheks Eesti veterinaarse mikrobioloogia juhtkujuks. Ta on uurinud loomade marutõbe, tuberkuloosi, brutselloosi jm nakkushaigusi ning nende tõrjet.

Karl Schlossmanni käe all tegid oma esimesi samme meditsiinilise mikrobioloogia valdkonnas väga tuntud spetsialistid ja nüüd

juba pensionil olevad kõrgelt hinnatud ülikooli õppejõud dotsent Selma Laanes ja dotsent Eugen Tallmeister. Schlossmanni teaduspedagoogilise pärandi säilitamine ja arendamine ongi eeskätt just Laanese ja Tallmeistri teene — nende dotsentide käe all sirgus uus teadlaste ja õppejõudude põlvkond. See kõik on kindlustanud Karl Schlossmanni koolkonna järjepideva arengu tänini (Lenzner 1982, 1989).

Karl Schlossmann esines ettekandega ka Eesti Vabariigi 20. aastapäevale pühendatud aktusel ülikooli aulas 24. veebruaril 1938. Ta ütles: "Ebausust, usulisest fanatismist, poliitiliste meelsuste kokkupõrgetest ja majanduslikust kitsikusest tingitud hulkade psühhoosid ja mõttetu aktiivsus on korduvalt pidurdanud pikemaks ajaks mõnegi rahva kultuurilist arengut ja halvemal korral hävimisele viinud rahvale omapärased kultuuri-aarded. [---] Tahame hellitada lootust, et kultuurseist isikuist otsekui üksikutest eluvõimelistest rakukestest koosnevad rahvad, kes on tunda saanud ajahaiguste valusaid haavu, ise hakkavad aegsasti rakendama tegevusse oma seesmist enesekaitse mehhanismi, mis parandab vanad haavad ja kaitseb uute haavade löömise vastu" (Schlossmann 1938).

Kirjandus

K ä b i n , Ilo 1986. *Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940.* (Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift. Supplementum 6)

L e n z n e r , Akivo 1982. TRÜ arstiteaduskonna mikrobioloogia kateeder eile, täna, homme. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 6, lk 439–441

L e n z n e r , Akivo 1989. Eesti Teaduste Akadeemia esimene president akadeemik Karl Schlossmann. — *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid.* Tallinn, lk 112–118

L e n z n e r , Akivo 1995. Professor Karl Schlossmann ja Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut. — *Rahvatervis — ajalugu ja tänapäev: Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituudi 100. aastapäevale pühendatud konverentsi (20.–21. aprill 1995) teesid.* Tartu, lk 37

L i n d s t r ö m , Lauri 1994. Sakala asutamine. — *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos.* Tartu, lk 13–48

S c h l o s s m a n n , Karl 1930. Vanaduse ja surma mõistetest ajakohaste bioloogiliste andmete alusel: Ülikooli 10. aastapäeval 1.12.1929 aulas pidulikul koosolekul peetud kõne. — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)*, A, XX, 9, lk 1–13

S c h l o s s m a n n , Karl 1938. Haiguste osa ajaloo ja kultuuri arengus: Lühendatult ette kantud aktusel ülikooli aulas Eesti Vabariigi 20. aastapäeva puhul 24. 2. 1938. — *Eesti Arst*, nr 9, lk 708–716

S c h l o s s m a n n , Karl 1939. *Estonian Curative Sea-Muds and Seaside Health Resorts*. London: Boreas Publishing Co.

AKIVO LENZNER (sünd. 1927) on lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna raviosakonna 1951 *cum laude*; meditsiinikandidaat 1953, meditsiinidoktor 1974, professor 1976. Aastail 1961–1965 oli arstiteaduskonna teadusprodekaan, aastail 1964–1993 ülikooli mikrobioloogia kateedri juhataja. Tema juhendamisel on valminud 14 väitekirja, teadustööde loetelus on üle 400 nimetuse. Aastast 1996 Venemaa Meditsiinilis-Tehniliste Teaduste Akadeemia akadeemik. Tartu Ülikooli emeriitprofessor. *Akadeemias* on avaldanud artikli "Friedrich Robert Faehlmann arstina ja arstiteadlasena" (1998, nr 12, lk 2471–2476).

ULMANNI AFÄÄR TARTU ÜLIKOOLIS 1842. A NOVEMBRIS

Erki Tammiksaar

HISTORIOGRAAFIAST

Baltisaksa ajaloolased peavad Ulmanni afääri Vene rahvaharidusministri Sergei Uvarovi esimeseks katseks venestada Tartu ülikooli ([Neander] 1882; Semel 1918; Engelhardt 1933). Seepärast on seda kajastatud lisaks Tartu ülikooli ajaloo käsitlustele ka paljudes Balti provintside venestamist käsitlevates raamatutes ([Buchholtz] 1883, 1888; Tobien 1925; Pistohlkors 1978). Ulmanni skandaali kohta on avaldatud allikmaterjale (kirjavahetusi, dokumente) (Madai 1843; [Elverfeldt] 1886; *Bischof*... 1891; Ein Brief... 1903) ning seda on kirjeldatud ka memuaarides (Dalton 1876; Greiffenhagen 1891; Bidder 1959). Omaette uurimust pole Ulmanni afäärist veel kirjutatud. Eesti keeles on sellest pisut juttu olnud vaid Tartu ülikooli rektorite leksikonis (*Album Rectorum*... 1997: 75) ning Villu Tamuli artiklis (1998: 85), kuid üsna ebatäpselt. Ka eestikeelse *Tartu ülikooli ajaloo* (1982) koostajad ei ole pidanud vajalikuks Ulmanni afäärist pikemalt kirjutada. Ometi leidub Tartu ülikooli ajaloos vähe sündmusi, mida on nii erinevalt hinnatud kas vahetute asjaosaliste vähese informeerituse või nende huvi tõttu valgustada sündmusi endale soodsalt. Vähene ja erapoolik informatsioon aga põhjustas kuulujutte ning need on kandunud nii memuaaridesse kui ka teadustöödesse. Siinne artikkel põhineb eelkõige nimetatud trükiallikatel ning seni vaid poliitikakauge loodusteadlasena tuntud Karl Ernst von Baeri

isikufondi materjalidel, mis asuvad Saksamaa ja Venemaa arhiivides. Lisaks leidub tähtsaid allikmaterjale Eesti Ajaloomuuseumis perekond Grünewaldtide ning Tartu ülikooli juuraprofessori Friedrich Georg von Bunge isikufondides.

ULMANNI AFÄÄR

Tartu ülikooli teoloogiateaduskonna kasvandiku, Riias sündinud Karl Ulmanni valis Tartu ülikooli nõukogu 1835. aastal praktilise teoloogia professoriks ning 1839. aastal rektoriks. 1841. aastal loobus kopsuhaigust põdev Ulmann uuesti ülikooli rektoriks kandideerimast ning jätkas vaid praktilise usuteaduse professorina. Nii üliõpilased kui ka õppejõud armastasid teda kui õiglast ning ülikooli huve kaitsvat rektorit (Madai 1843: 1337). Tänuks tehtud töö eest otsustasid üliõpilased kinkida talle kauni mälestuseseme. Nad algatasid korjanduse ning 1842. aasta oktoobri lõpul saabus Peterburist tellitud 500 hõberubla maksnud hõbepeeker Tartusse.

Hõbepeekri kinkimise plaanist ei tehtud saladust ning seda teadis ka eesti päritolu kuraator Gustav Craffström, rahvaharidusministeeriumi esindaja Tartu ülikoolis. Kindralist kuraator oli teaduskauge inimene, kuid jäägitult ustav rahvaharidusministrile Sergei Uvarovile, järgides Tartus punktipealt tema poliitikat. 1842. aasta märtsis tegi Craffström Ulmanni järglasele rektori kohal saksa füsioloogile Alfred Wilhelm Volkmannile teatavaks seadusepunkti, et kingituste, aadresside ning portreede vastuvõtmine juhtivatel kohtadel töötavate riigiametnike poolt on seadusevastane[1]. Samas ei andnud ta mõista, kas selline ettekirjutus käib ka Ulmanni kohta. Üliõpilased soovisid pokaali üle anda 1. novembril (Ulmanni rektoriks valimise kuupäev), küsides enne seda Volkmannilt luba. Rektor pöördus juriidilise nõu saamiseks õigusteaduskonna dekaani Friedrich Georg von Bunge poole. F. v. Bunge ei pidanud võimalikuks vastata Volkmanni küsimusele üheselt, sest tal polnud Vene seaduskoodeksit käepärast, kuid eraviisiliselt arvas ta, et see seadus ei tohiks Ulmanni kohta käia (Greiffenhagen 1891: 19). Seepeale said üliõpilased ooda-

[1] UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 4, A. v. Bunge an Baer, Dorpat, den 10.12.1842.

tud loa ning 1. novembri keskpäeval andis kaheksa üliõpilaskonna esindajat pokaali Ulmannile tema majas pidulikult ja ilma kärata üle. Veel samal pärastlõunal küsis üks korporant oma 16 kaaslase nimel Volkmannilt luba austada Ulmanni ka tõrvikurongkäiguga. Selle loa üliõpilased said, sest Volkmann ei tahtnud kaotada populaarsust üliõpilaste seas (Bidder 1959: 103). Üliõpilaste korraldatud tõrvikurongkäigust võttis Ulmanni enda hinnagul osa ligi 200 inimest, kes laulsid laulu "Was ist des Deutschen Vaterland?" Suur hulk kohalviibijaist olid seejuures lihtsad linnakodanikud. Ulmannile oli selline austusavaldus mitmel põhjusel väga vastumeelne, kuid ta ei pidanud sobivaks jätta üliõpilastele tänukõnet pidamata. Selles rõhutas ta truudust saksa keelele, kodumaale ning keisrile. Pärast seda hüüti korra *vivat*, lauldi "Gaudeamust" ning mindi vaikselt laiali (Ein Brief... 1903: 227–228).

Kogu tõrvikurongkäiku nägi pealt Ulmanni naabrimees viitsekuraator ooberst Schönig, kes kandis sellest ette Craffströmile. Levinud seisukoha järgi sõitis Schönig kuraatori ettekandega Peterburi Uvarovi juurde juba 2. novembril, tegelikult siiski mõni päev hiljem.[2] 11. novembril andis Craffström Ulmannile, Volkmannile ning pokaali üleandnud üliõpilastele käsu ilmuda enda koju ning vastata Uvarovi esitatud küsimustele. Vastused, millele Craffström ei lubanud lisada mingeid selgitusi, saadeti kohe Peterburi. 16. novembril esitas Uvarov vene keelde tõlgitud vastused keiser Nikolai I-le, kes isiklikult kirjutas otsuse. Schönig saabus otsusega Tartusse 20. novembril ning järgmiseks päevaks kutsus Craffström kokku ülikooli nõukogu erakorralise koosoleku (Ein Brief... 1903: 229–231). Koosolekul luges Craffström ette keisri otsuse, mille esimeseks punktiks oli noomitus talle endale, sest ta ei olnud suutnud Ulmannile pokaali üleandmist vältida. Teiseks vabastati rektoriametist Volkmann, kes oli üliõpilastele pokaali üleandmiseks loa andnud. Kolmandaks vabastati professori kohalt väidetavalt ametlike isikute kohta käivat kingituste vastuvõtmise seadust rikkunud Ulmann ning kohustati teda veel samal päeval Tartust lahkuma. Talle kingitud pokaal tuli saata Riia avaliku hoolekande kolleegiumile Riias. Neljandaks vabastati Volk-

[2]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 19, Ulmann an Baer, Engelhardtshof, den 29.12.1842.

manni kirjaliku tunnistuse põhjal Tartu ülikooli professori kohalt F. v. Bunge ja suunati professoriks Kaasani ülikooli. Vabastuse põhjusena märgiti, et F. v. Bunge ei pidanud pokaali üleandmist seadusevastaseks. Üliõpilasi keisri otsusega ei karistatud.[3]

Selline oli lühidalt sündmuste käik Tartus. Kas tõesti võis ühe pokaali vastuvõtmine põhjustada keisrile sellist viha, et tuli ametist vabastada kaks professorit ning tagandada rektor, samas aga ei aetud professori kohalt hinnaliste kingituste vastuvõtmise pärast minema ei kirurg Nikolai Pirogovi, õigusteadlast Walther Friedrich Clossiust ega arst Gottlieb Sahmenit[4]? Oli ka üldteada, et Uvarov võttis 1842. aasta suvel ilma igasuguste tagajärgedeta Tartu ülikooli üliõpilastelt kingitusena vastu aadressi, mis seaduse järgi oli samuti keelatud (Ein Brief... 1903: 226).

ULMANNI AFÄÄRI PÕHJUSED JA TAGAJÄRJED

Vene rahvaharidusminister ja Peterburi TA president Sergei Uvarov oli kõrgesti haritud ning võimekas isiksus. Seda tunnistasid isegi tema leppimatud vaenlased, nagu Tartu ülikooli esimene rektor Georg Friedrich Parrot, hilisem Peterburi TA akadeemik (Masing 1937: 230). Uvarov oli tihedates sidemetes saksa vaimu ja teaduse suurkujude Johann Wolfgang von Goethe ning Alexander von Humboldtiga. See andis talle avalikkuse ees saksasõbraliku maine. Sellisena püüdis ta näida ka oma esimesel Tartu-visiidil (Pirogov 1986: 165). Väliselt saksasõbralik Uvarov sõnastas ministritoolile asudes (1833) Vene impeeriumi haridusele põhimõtted aga järgmiselt: isevalitsus, õigeusk ning rahvalikkus. Saksakeelsete Vene Läänemere-provintside jaoks tähendas uue ministri hariduspoliitika seega riikliku kontrolli suurendamist siinse koolisüsteemi üle, suuremat sekkumist luteriusu küsimustesse ning vene keele laiemat juurutamist siinses hariduselus.

Sellised suundumused tekitasid baltisakslastes suurt protesti ning 1839. aastal esitasid nad kaebused Uvarovi peale keiser Nikolai I-le. Viimane saatis kaebuste õigsust kontrollima toonase

[3]EAA, f 402, n 3, s 1717, l 90–92p.

[4]EAM, f 66, n 1, s 44, l 20p–21.

Peterburi õpperingkonna viitsekuraatori vürst Volkonski (Tobien 1925: 320), kellele anti siin teiste materjalide hulgas üle ka Ulmanni koostatud põhjalik märgukiri venestusilmingutest Balti kubermangude haridus- ja usuelus (vt [Buchholtz] 1888: 154–164). Keisrile mõeldud Ulmanni märgukiri jõudis kõigest Uvarovi lauale. Ministri katse 1840. aastal Ulmannile temavastase märgukirja eest kätte maksta ei õnnestunud (Ein Brief... 1903: 224), küll aga kasutas ta kättemaksuks täielikult ära üliõpilaste austusavalduse professorile. Seega polnud hõbepeekri üleandmine Tartus professoritevastaste repressioonide ning hilisema venestamiskatse (usuteaduskonna sulgemise plaan) tegelik põhjus, vaid ajend. Uvarovi vaen Ulmanni vastu oli enamiku kaasaegsete ning Ulmanni enda arvates tema nii julma kohtlemise põhjus (Madai 1843; Ein Brief... 1903).

Kui Ulmanni Tartust minemaajamist võis rahvaharidusministri temavastase vimma pärast kuidagi mõista, siis F. v. Bunge vabastamine tuli kõigile täieliku ootamatusena. Viimane polnud Ulmanni looga üldse seotud, sest suulise kinnituse pokaali üleandmise seaduslikkuse kohta andis ta Volkmannile alles pärast pokaali üleandmist (Greiffenhagen 1891: 20). Sellegipoolest mainis Volkmann seletuskirjas Uvarovile F. v. Bunge nime, püüdes arvatavasti selgitada põhjusi, miks ta andis pokaali üleandmiseks loa. Ministrit selline seadusetõlgendus loomulikult vihastas ja ta ei saanud jätta Vene Läänemere-provintside õiguse tippspetsialisti karistamata. Erinevalt Ulmannist F. v. Bunget küll nii karmilt ei karistatud ega saadetud erru. See-eest ootas Tartu ülikooli professorit ees sõit Kaasani ülikooli, mis tema jaoks oli võrdne asumisele saatmisega.

Protestiks minister Uvarovi isiklikest motiividest ajendatud ennekuulmatu omavoli vastu esitas 23. novembril 1842. aastal[5] ülikooli nõukogule lahkumisavalduse Baeri sõnul "läbi ja lõhki aumees" kriminaalõiguse professor Carl Otto v. Madai, lahkudes Tartust 1843. aasta veebruaris.

Madaiga samal päeval esitas lahkumisavalduse ka rektoriametist tagandatud Volkmann[6]. Temagi astus tagasi eetilistel põhjustel, sest tema ülestunnistus oli kaasa toonud F. v. Bunge vabasta-

[5]EAA, f 402, n 3, s 1031, l 52.

[6]EAA, f 402, n 3, s 1763, l 69.

mise. Maine päästmiseks õppejõudude ja üliõpilaste silmis seadis Volkmann enda jätkamise tingimuseks F. v. Bunge ennistamise. See ei olnud põhimõttekindluse ning aususe märk, nagu on mainitud, vaid paratamatus (vt Engelhardt 1933: 102).

Kuraator Craffströmile oli nii F. v. Bunge vabastamine kui ka Volkmanni lahkumisavaldus ootamatu, sest ta lootis mõlemat ülikoolile säästa. Kuraator kohtus Volkmanniga ning palus tal vähemalt suvesemestrini loenguid jätkata. Mõlema omavahelisel kokkuleppel jätkaski Volkmann suveni ja sõitis alles siis Saksamaale[7]. Ka Bungel ei soovitanud Craffström kohvrite pakkimisega kiirustada, sest professorikoha kõrval vastutas Bunge ülikooli raamatukogu eest. Raamatukogu üleandmisega olevat aga aega. Sel moel püüdis kuraator Bunget Tartus hoida nii kaua, kui torm on veidi vaibunud, ning siis ta aasta möödudes kohale ennistada (Greiffenhagen 1891: 21–22). Bungele Craffström oma plaanidest ei rääkinud ja nii ei osanud see ennistamisvõimalusega arvestada.

Ulmanni afääriga seostas Madai ka klassikalise filoloogia professori Ludwig Prelleri lahkumist Tartust (Madai 1843: 1344). Hilisemates töödes on muutunud selline arvamus valdavaks. Prelleri päevik ning tema enda avaldatud raamat Madaist ei sisalda siiski otseseid vihjeid, et Ulmanni vahejuhtum põhjustanuks tema tagasiastumise (vrd Preller 1850; Stieda 1927). Professori lahkumise tegelik põhjus oli seotud Uvarovi keeldumisega (veebruaris 1843) lubada Prellerit Itaaliasse arheoloogilisele reisile oma kulu ja kirjadega kauemaks kui neljaks kuuks (Preller soovis tähtaega üks aasta) (vrd Levitski 1903: 461–462). Roderich von Engelhardti väitel kohtus Preller 1843. aasta juunis Münchenis Uvaroviga, kes nõudis Prellerilt Madai artikli ümberlükkamist (Engelhardt 1933: 96). Kui selline kohtumine tõesti toimus, mis on vägagi kaheldav, siis ei saanud Preller tollal kuidagi ministrilt oma vabastust nõuda, sest ta palus end vabastada professoriametist juba 1843. aasta märtsis[8]. Seega ei saa Prelleri lahkumist professori kohalt siduda 1842. novembri sündmustega.

---

[7]EAA, f 402, n 3, s 1763, l 72–72p.

[8]EAA, f 402, n 3, s 1361, l 42.

TARTU SÜNDMUSTE KAJA PETERBURIS — KATSED LEEVENDADA KARISTATUTE SAATUST

Tartus toimunu täitis Vene impeeriumis elavaid (balti)sakslasi suure hirmu ja ootusärevusega. Nad küsisid endalt, mis saab edasi ning kas ministri jõudemonstratsioon on möödas. Tartu sündmused olid pikka aega Peterburi baltlaste peamiseks jututeemaks (vrd [Elverfeldt] 1886: 74). Et tõepärast infot nappis, tekkis üle kogu maa Tartus toimunu kohta kõige erinevamaid kuulujutte. Desinformatsiooni levitasid teiste seas ka mitmed sündmustest hästi informeeritud ametiisikud kuni ministrini välja[9]. Selle eesmärgiks oli õigustada Tartus astutud karme samme, nõrgestada baltisakslaste vastusamme ning veeretada vastutus toimunu eest krahv Alexander von Benckendorffi juhitud Vene salapolitseile[10].

---

[9]Nii näiteks jutustas viitsekuraator Schönig Tartus Ulmannile, et novembri esimestel päevadel Peterburi jõudes olevat kõikidel tänavatel kõneldud, et Tartus olevat lahti revolutsioon, peetavat sütitavaid kõnesid ning nõutavat akadeemilist vabadust. Schönigi sõnul kohtus Uvarov tema saabumise päeval rahandusministri krahv Fedor Cancrini ja siseministri krahv Lev Perovskiga (teistel andmetel ka välisministri krahv Karl Nesselrode ning krahv Alexander von Benckendorffiga) ning kõneles mässust Tartus. Kõneluse tulemusel oli minister oma sõnade järgi sunnitud andma sündmustele ametliku käigu (Ein Brief... 1903: 229). Selle teabe paikapidavuse kohta küsis Baer infot Cancrinilt, kes selle nördinult ümber lükkas. Baeri sõnul levitas Uvarov isiklikult ka väärinformatsiooni Ulmannile kingitud hõbepeekrile kantud kirja kohta, millele olevat tema sõnade kohaselt kirjutatud "Julgele saksa vabaduse eest seisjale!", kuigi tegelikult oli peekrilt lugeda vaid Ulmanni rektoriks valimise ning lahkumise kuupäev (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 24, Baer an I. v. Grünewaldt, [St. Pbg.], 11.01.[1843]). Teiselt poolt püüdis Uvarov end näidata sakslaste sõbrana, paludes, et Šveitsi päritolu pastor Johann von Muralt levitaks teavet, et tema on Tartu ülikooli ainus tugi, kellel õnnestus Benckendorffi abiga vältida juba töös olnud kriminaaluurimist pokaali üle andnud tudengite kohta ning kogu süüs vastutavaks teha Ulmanni ([Elverfeldt] 1886: 72).

[10]Uvarov püüdis kõikjal jätta muljet, et mitte tema, vaid Benckendorff teatas keisrile esimesena Tartus juhtunust. Selle kuulujutu lükkas Benckendorff ümber ametlikus kirjas Tartu sandarmeeriaülemale Arist Ehrenstolpile, palvega levitada tema sõnumit Tartus (UB Giessen, Nach-

Peterburis liikus jutte, et Benckendorffi salapolitsei jälgib Ulmanni sõpru, püüdes kindlaks teha nende samme ([Elverfeldt] 1886: 73). Kas sellel oli ka tõepõhja, on keeruline otsustada. Küll aga kadus usaldus posti vastu ning suur osa Peterburi ning Tartu vahel toimunud kirjavahetusest, mis sisaldas salajast infot, saadeti Tartust Peterburi ja vastupidi vaid absoluutselt usaldusväärse tuttava või sõbraga. Kirjal seisis aga peaaegu alati märge: pärast lugemist hävitada (õnneks seda alati ei tehtud).

Kuigi baltlased nii Tartus kui Peterburis pidasid keisri allakirjutatud karistusi Tartu professoritele liiga karmiks, ei jäetud lootust, et neid on võimalik muuta. Selleks andsid põhjust Uvarovi omavoli ning valed, mis loodeti keisri ees paljastada. Keisrile püüdsid Tartu sündmustest ning selle põhjustest tõepärast pilti anda kolm erinevat rühmitust: Peterburis asuv Venemaa evangeelse luterliku kiriku peakonsistoorium eesotsas oma energilise liikme, Valmiera pastori Ferdinand Walteriga, Karl Ernst von Baer Nikolai I vennanaise suurvürstinna Helene Pavlovna kaudu[11] ja Georg Friedrich Parrot.

Peterburi TA ühel mõjuvõimsamal ning autoriteetsemal liikmel Baeril palus F. v. Bunge eest kosta tema vend, Tartu ülikooli botaanikaprofessor Alexander von Bunge. Ta informeeris Baeri põhjalikult Tartus toimunud sündmustest, paludes, et sobival hetkel tõestaks Baer, kellel oli Peterburis kõrgeid sidemeid (A. v. Bunge pidas silmas Helene Pavlovnat), tema venna süütust[12]. Helene Pavlovna tegutsemisele lootis ka temaga 1842. aasta suvel Tallinnas tutvunud Madai, saates Eestimaa tsiviilkuberneri I. v. Grünewaldti ning hiljem Baeri kaudu suurvürs-

lass von Baer, Bd. 24, Baer an I. v. Grünewaldt, [St. Pbg.], 11.01.[1843]). Tartus võeti Benckendorffi kiri vastu tänutundega, sest ametlikult õnnestus ümber lükata üks Uvarovi vale (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 4, A. v. Bunge an Baer, Dorpat, 06.01.1843).

[11] Saksa päritolu suurvürstinna Helene Pavlovna oli Peterburis tuntud targa ja suuremeelse daamina. Baer oli tema kahe tütre koduõpetaja. Suurvürstinnal oli suur sõpruskond, kuhu kuulusid Baer, vennad Iwan ja Otto v. Grünewaldt, Editha von Rahden, hiljem Alexander von Keyserling, Alexander Theodor von Middendorff jt.

[12] UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 4, A. v. Bunge an Baer, den 10.12.1842.

tinnale kaks põhjalikku ülevaadet Ulmanni afäärist ning oma tagasiastumise põhjustest[13]. Need kirjad ei olnud sündmuste õigeks mõistmiseks siiski piisavad, sest Peterburis puudus Ulmanni enda kirjalik seletus kirjutatu ja öeldu kohta ning informatsioon tema erakirja[14] sisust Uvarovile, mille riigivastase sisu kohta levitas Peterburis kuulujutte Uvarov. Seepärast palusid Parrot ja Baer Ulmannil koostada sündmustest ülevaade. Ulmann tegigi seda, koostades Parrotile pika kirja, paludes selle sisust informeerida veel oma ülikooliaegset sõpra Baeri, oma pereliikmeid ning teoloogidest sõpru Peterburis (Ein Brief... 1903; [Buchholtz] 1888: 165–179). Sõprade täielikuks informeerimiseks saatis ta kirja lisas veel ärakirjad oma kirjast Uvarovile, ühe oma kõne tekstist ning 1839. aastal keisrile koostatud märgukirja Uvarovi venestamisplaanidest[15]. Nii eelnimetatud kui A. v. ja F. v. Bunge, Ulmanni ning Madai hilisemad kirjad Baerile võimaldasid tal saada tõese pildi Tartus toimuvast ning saata omakorda tõest teavet oma kavatsustest Tartusse. Nende kirjade sisust informeeriti teisigi usaldusväärseid isikuid Peterburis, et kõikjal ringiliikuvaid kuulujutte vaigistada ning uute tekkimist ära hoida.

Ulmanni karistuse muutmiseks astusid jõuliselt välja kompromissitute isiksustena tuntud Parrot ning Walter. Et Parrot oli pidevas kirjavahetuses Nikolai I-ga ning tal oli õigus keisrile kirjutada ka poliitilistel teemadel (Masing 1937: 228–229), siis saatis ta viimasele kolm karmi märgukirja Ulmanni asjas (vrd *Bischof*... 1891: 182). Nagu paljudele teistelegi Parroti kirjadele, ei järgnenud keisrilt mingit reaktsiooni. Tulemuseta jäid ka Walteri kirjad Uvarovile ning keisrile (*Bischof*... 1891: 181).

Mõõdukat poliitilist joont pooldavale Baerile ei meeldinud, et Ulmann adresseeris Peterburi sõpradele mõeldud kirja tema arva-

[13]EAM, f 66, n 1, s 44, l 20–23; UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 15, Madai an Helene Pavlovna, Dorpat, den 31.12.1842.

[14]Ulmann kirjutas selle kirja 11. XI 1842 lisanduseks Uvarovi küsimustele, millele tuli vastata Craffströmi kodus. Kuraator keeldus aga seda kirja, milles viimane nõudis uurimise algatamist tema asjas, Uvarovile saadetavate materjalide juurde lisamast. Nii pidi Ulmann kirja saatma postiga (Ein Brief... 1903: 230).

[15]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 24, Baer an I. v. Grünewaldt, [St. Pbg.], 11.01.[1843].

tes "liiga liberaalse ning jõulise" Parroti nimele, sest ta ei pidanud tema meelsuse pärast viimase samme Ulmanni kaitseks asjade käigule sugugi kasulikuks (Ulmann lootis aga oma kirjaga hoopis vältida Parroti samme keisri ees[16]). Seepärast soovitas ta Parrotile selle suureks nördimuseks, et ta Ulmanni kaitsmisse ei sekkuks[17]. Baer nägi, et otseste sammudega ei ole Ulmanni võimalik edukalt kaitsta, sest Uvarov kasutas oma poliitilises malemängus endise rektori vastu üliõpilasi[18]. Seepärast valis Baer teise taktika. Ta üritas Ulmanni kaitsta Uvarovi ning keisri ees sellega, et rõhutas rektor Ulmanni suurt tähtsust üliõpilaste eemalehoidmisel ultraliberaalsetest vaadetest. Selle väite kinnituseks viitas Baer Parrotile, kelle kolimist 1840. aastal Tartusse õnnestus Ulmannil üliõpilaste hüvanguks ära hoida[19]. Kuigi Baeri sõnul võttis minister tema kirja hästi vastu ning kiri pidi üle antama keisrile, jäi seegi samm tulemusteta.

Baeri arvates jäi Ulmanni saatus kõrgemal pool muutmata ning pensioni määramine otsustamata seepärast, et tema kaitseks bal-

---

[16]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 19, Ulmann an Baer, Engelhardtshof, den 29.12.1842.

[17]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 24, Baer an I. v. Grünewaldt, [St. Pbg.], 11.01.[1843]; ПФА РАН, ф. 66, оп. 2, № 14, л. 30.

[18]Nimelt kirjutas Ulmann erakirjas Uvarovile, et ta on alati olnud keisrile ustav ja alati kahetsenud sellise ustavuse puudumist tänapäeva noorte seas. Ulmann pidas seejuures "ustavuse puudumise all" silmas sellist patriotismi, mis valdas baltlastest üliõpilasi 1812. aasta Napoleoni sissetungi ajal (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 19, Ulmann an Baer, Engelhardtshof, den 29.12.1842). Kogu kirja sisu arvestades ei olnud sellel lausel sügavamat tähendust, sest Ulmann oli tõesti keisrile absoluutselt ustav, küll oli sellel lausel tähendus kontekstist väljakistuna. Aga just niiviisi kasutas Uvarov seda lauset, näidates seda keisrile ning levitades Baeri sõnul teisteski ringkondades. Baeri arvates kasutas Uvarov üliõpilasi oskuslikult ära baltlaste vastusammude nõrgestamiseks Ulmanni kaitsmisel, sest üliõpilasi pidevalt üle kuulata lastes tuli baltisakslastel eelkõige kaitsta üliõpilasi, et nende riigivastase meelsuse pärast ei kehtestataks nende üle veelgi tugevamat järelevalvet (Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843).

[19]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 25, Baer an Uvarov, St. Pbg., den 20. 12. 1842.

tisakslaste ettevõetud sammud olid liiga tormilised[20]. Et peaaegu kõik peale Ulmanni enda lootsid õigluse võitu ning tema ennistamist praktilise usuteaduse professori kohale (vrd [Elverfeldt] 1886: 142), siis jäi tähelepanuta Riia kodanike soov valida Ulmann oma linna superintendendiks. Ulmannile tähendas see aga elu peaaegu nälgimise piirimail. Ulmanni perekonna toetamiseks kogusid tema Peterburi sõbrad suurema rahasumma[21], millest Ulmann aga loobus. Seepeale otsustasid Ulmanni sõbrad kogutud summat veelgi suurendada ning rajada Ulmanni nimelise stipendiumi protestantidest baltisaksa teoloogide koolitamiseks Jenas[22].

Ulmann jäi rehabiliteerimata Nikolai I valitsemisaja lõpuni. Seda tehti alles pärast Aleksander II troonile tõusmist ning Baeri ja Helene Pavlovna vahendusel tõusis Ulmann Vene luterliku kiriku peaks (Hillner 1909: 463).

Lisaks Ulmanni stipendiumi asutamise kavale, mis tähendas protestiaktsiooni rahvaharidusminister Uvarovi jõhkra omavo-

---

[20]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

[21]Kirjanduses on ilmunud andmeid (*Bischof*... 1891: 180), et idee Ulmanni toetamiseks korjanduse teel pärineb Ferdinand Walterilt. See seisukoht on ekslik, sest Walteri Peterburi saabumise ajaks (12. jaanuar 1843) oli suurem rahasumma Ulmanni jaoks juba koos. Andmed Ulmanni perekonna jaoks kogutud summade ning korjanduse ulatuslikkuse kohta nii Tartu ülikoolis, rüütelkondades kui ka Peterburis on üldse väga vastukäivad ja seepärast ebausaldatavad.

[22]Baeri arhiivis on säilinud tema omakäeline dateerimata käsikiri "Unmaaßgebliche Meinungen in Bezug auf die Stiftung der Ulmannschen Stipendii für die Ausbildung junger protestantischer Theologen", milles ta esitab oma seisukohad selle stipendiumi kohta. Baeri arvates ei tohiks Ulmanni stipendiumi välja anda Tartu ülikool, sest seda võidakse tõlgendada avaliku demonstratsioonina Vene riigi vastu. Seepärast võiks Ulmanni nimelise stipendiumi üle otsustajaks olla luteriusu konsistoorium ja laureaatideks teoloogiaüliõpilased, kes on õppinud vähemalt kolm aastat ja kelle õppetulemused on head. Stipendiumi väljaandmise kohana pakkus Baer Jena ülikooli, sest seal sai Ulmann teoloogiadoktori kraadi (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 14). Kes on stipendiumi idee autor (Baer?) ja kes seisid stipendiumi asutamise juures, pole teada. Lähemat uurimist vajaks ka see, kas Ulmanni stipendiumi kunagi üldse välja anti.

li vastu, otsustas Baer kõrvaldada kuraatori kohalt Craffströmi. Baeri arvates ei olnud Tartus võimalik taastada usaldust riigi ja tema alamate vahel enne, kui kuraator on ametist lahkunud. Usalduslike suhete taastajana Tartus nägi Baer oma sõpra I. v. Grünewaldti. Et I. v. Grünewaldt oli Baerile aastate eest avaldanud soovi lõpetada oma karjäär Tartu ülikooli kuraatorina, siis küsis Baer, kas kunagine soov on talle ikka veel hingelähedane[23]. Sõbra vastust ära ootamata arutas Baer Helene Pavlovnaga[24] tõsiselt võimalust Craffströmi asendamiseks. I. v. Grünewaldt aga loobus kuraatori kohast[25] ning Craffströmi ei hakatud ametist lahti kangutama.

F. v. Bunge karistust õnnestus aga leevendada. Otsustav osa oli selles tema tädil, keiserliku kasvatusmaja direktrissil Frederike von Oomil. Ta oli Uvarovi hea tuttav ning pöördus karistusest teada saades ministri poole, eelnevalt F. v. Bungega konsulteerimata. Uvarov teatas talle, et F. v. Bunge karistust pole võimalik muuta, küll aga on tal vaba voli riigiteenistusest lahkuda[26] (seega eksib F. v. Bunge oma autobiograafias, kui ta kirjutab, et riigiteenistusest lahkumine oli tema idee (vt Greiffenhagen 1891: 21)). Proua Oom informeeris Bunget Uvarovi vastusest ning selle teabe põhjal otsustas F. v. Bunge tädi kaudu uurida, kas selline riigiteenistusest lahkumine jätaks talle osalt alles ka väljateenitud pensioni. Et tädilt ei tulnud järelepärimisele pikka aega vastust ning ees ootas sunnitud ärasõit Kaasani, nõustus F. v. Bunge Baeri ettepanekuga kirjutada Benckendorffi nimele palvekiri[27] tema asjas ametliku juurdluse algatamiseks[28]. Palvekirja saatis

---

[23]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 24, Baer an I. v. Grünewaldt, [St. Pbg.], 11.01.[1843].

[24]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 24, Baer an Helene Pavlovna, [St. Pbg., 01.1843].

[25]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 10, I. v. Grünewaldt an Baer, Reval den 13.02.1843.

[26]UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 4, F. v. Bunge an Baer, Dorpat den 19.01.1843.

[27]Palvekirja originaal asub EAM, f 53, n i, s 69, l 61–63p.

[28]Baer reageeris A. v. Bunge palvele aidata oma venda nii: et F. v. Bunge vabastati oma kohalt ilma igasuguse ametliku juurdluseta, milleks aga kõigil ametnikel oli õigus, soovitas Baer tal (olles eelnevalt

F. v. Bunge Baeri nimele, kes andis selle edasi vendade Bungede onule, Nikolai I poja Konstantini koduõpetajale Friedrich Benjamin Lütkele (hilisem Peterburi TA president, Riiginõukogu liige), olles enne viimast põhjalikult informeerinud Tartus toimunust. Lütke polnud palvekirjade üleandmisega Benckendorffile nõus, vaid koostas proua von Oomi nõudmisel Uvarovi nimele palvekirja F. v. Bunge lahkumiseks riigiteenistusest. Uvarov oli nõus Lütke kirja keisrile üle andma alles Lütke märkuse peale, et kui seda ei tee minister, peab ta seda ise tegema. Uvarov aga Lütke kirja keisrile üle ei andnudki, sest ajal, kui minister tähistas oma 25. aasta tähtpäeva akadeemia presidendina, suri sünnitusel tema tütar. Toimunust vapustatud Uvarov tõmbus haridusasjade juhtimisest ajutiselt tagasi ning Lütke palve F. v. Bunge riigiteenistusest lahkumiseks esitas keisrile ministri abi vürst Platon Širinski-Šihmatov (Greiffenhagen 1891: 22). Riigiteenistusest tagasiastumine võimaldas Bungel Kaasani minekut vältida ja asuda Tallinnas tööle sündikuna.

UVAROVI KATSED TARTU ÜLIKOOLI TEOLOOGIATEADUSKONDA SULGEDA

Uvarovi plaani asutada Tartu ülikooli usuteaduskonna asemel luteriusu seminar väljaspool Tartut (eri andmetel kas Tallinna või Peterburi) on baltisaksa autorid õigustatult käsitlenud otsese järjena Ulmanni afäärile ([Neander] 1882; Semel 1918; Engelhardt 1933). Kahjuks on neil olnud kasutada vähe tõeseid allikaid Uvarovi plaanidest kirjutamiseks, sest asja aeti tihedaima saladuskatte all. Enamasti peavad baltisaksa uurijad usuteaduskonna päästjaks

---

konsulteerinud juriidiliste nõuandjatega) kirjutada Benckendorffi nimele palvekiri ning nõuda tema asjas ametliku juurdluse algatamist (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 4, F. v. Bunge an Baer, den 01.01.1843). Saadud palvekirja pidas Baer vist liiga pikaks ning palus tal koostada veel teinegi palvekiri. F. v. Bunge pidas aga õigemaks saata Baerile vaid allkirjastatud paberileht, usaldades palvekirja koostamise akadeemikule (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 4, F. v. Bunge an Baer, Dorpat den 19.01.1843). Palvekirjad ei läinud käiku ning Baer saatis need F. v. Bungele tema venna kaudu tagasi (ПФА РАН, ф. 66, оп. 2, № 14, л. 33).

Walterit (*Bischof*... 1891) ning sellel seisukohal on ka tuntud teatmeteosed nagu *Allgemeine Deutsche Biographie* (Buchholtz 1896: 21) ja *Deutschbaltisches biographisches Lexikon* (S. 847). Tartu ülikooli usuteaduskonna sulgemise kavadega seoses on märgitud ka Baeri väljaastumist oma ülikooli ja luteriusu kaitseks (Engelhardt 1933: 92–95; Pistohlkors 1978: 118–119). Tegelikult ei piirdunud Baeri osa kogu loos pelgalt protesti kirjutamisega.

Kogenud ning tark poliitik Uvarov oskas baltlaste vähimatki valesammu enda eesmärkide kasuks pöörata. Kasutades oskuslikult ära keisri viha, mille põhjustas Tartus toimunu, ja baltlaste omavahelisi kiriklikke vastuolusid, esitas ta Nikolaile kava Tartu ülikooli usuteaduskonna sulgemiseks ning ministeeriumi kontrollitava luterliku seminari asutamiseks väljaspool Tartut. Uvarovi plaani kaugem eesmärk oli Baeri sõnul saavutada suurem kontroll kogu Venemaa luterliku kiriku üle, Tartu ülikooli sulgemine soodsa juhuse tekkimisel ning baltlaste suunamine teistesse Vene ülikoolidesse[29].

Arvatavasti tekkis Uvarovil usuteaduskonna sulgemise plaan 1842. aasta lõpus. Keisrile põhjendas minister seda vajadusega võidelda pietismi leviku vastu Balti kubermangudes. Et baltlased olid pöördunud sellesarnaste abipalvetega keisri poole[30] varemgi, siis nõustus ta Uvaroviga. Küsimusega tegelemiseks moodustas Nikolai 1843. aasta jaanuari algul spetsiaalse töökomisjoni, mille liikmeteks olid Uvarov, siseminister krahv Perovski, salapolitsei ülem krahv Benckendorff (esimees) ning Venemaa evangeelse luterliku kiriku peakonsistooriumi ilmalik president krahv Paul Tiesenhausen ([Elverfeldt] 1886: 146). Komisjoni töö jäi aga Uvarovi tütre surma järel mõneks ajaks pooleli.

Komisjoni loomise avalikustas keiser juhuslikult ise[31]. Pärast seda levisid jutud komisjonist ja Uvarovi plaanist baltlaste seas kulutulena, kes nägid selles katset hävitada nende identiteedi üks

[29]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

[30]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

[31]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

tugisambaid — luteri usk. Baltlaste vastuseis Uvarovi plaanile oli üldine, kõik olid valmis võitlema oma usutunnistuse eest. Seepärast pidasid baltlased Uvarovi tütre surma jumalikuks kättemaksuks isa tehtud ülekohtu eest. Teiselt poolt oldi aga valmis kodumaalt lahkuma, et säilitada enda identiteeti. Nii kirjutas Baer 1843. aasta septembris Siberisse oma sõbrale Alexander Theodor von Middendorffile (juhtis toona oma kuulsat Ida-Siberi ekspeditsiooni), et neil ärevatel päevadel oli ta valmis Uvarovi plaani õnnestumise korral oma perega Saksamaale emigreeruma[32].

Komisjon töötas suure saladuskatte all ning komisjoni liikmed eitasid oma osalust selle töös. Pärast Uvarovi ajutist kõrvaletõmbumist rahvaharidusministeeriumi juhtimisest hakkasid jutud komisjoni tööst aegamisi vaibuma ning baltlastel tekkis pärast Parroti, Walteri ning ka Peterburi evangeelse luterliku kiriku peakonsistooriumi saadetud märgukirju keisrile ning rahvaharidusministeeriumile veendumus, et oht on likvideeritud (*Bischof*... 1891: 178–184; [Elverfeldt] 1886: 141–142). Pärast Uvarovi naasmist riigiasjade juurde selgus aga, et oht pole möödas, sest 21. märtsil 1843 sai laiemalt teatavaks komisjoni istungi kuupäev ([Elverfeldt] 1886: 146).

Baltlased reageerisid sellele teatele väga kiiresti. Arvatavasti valmis neil päevil arvukalt märgukirju usuteaduskonna kaitseks[33] nii keisri kui ka komisjoni nimele. Et plaani vastuvõtmine sõltus ainuüksi keisrist (komisjonil oli vaid nõuandev roll), siis tuli jõuda vastuväidetega temani. Baer andis enda koostatud märgukirja "Über das proponierte evangelische Seminar" (ilmunud: Engelhardt 1933: 92–95) Helene Pavlovnale ning viimane viis selle keisrile. Suurvürstinna jutuajamisel keisriga selgus, et see uskus tõesti, et Uvarovi plaan oli mõeldud võitluseks pietistidega Balti kubermangudes[34] (vrd ([Elverfeldt] 1886: 305). Millal täpselt

[32]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

[33]Teada on Baeri, Ulmanni (Engelhardt 1933: 95), Liivimaa maamarssali August von Hagemeisteri märgukirjad (vrd Tobien 1925: 321) ning Theodor Felix Gerlachi kiri Helene Pavlovnale (UB Giessen, Nachlass von Baer, Bd. 34)).

[34]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

Helene Pavlovna ja keisri jutuajamine toimus, ei ole võimalik arhiivimaterjalide põhjal tuvastada. Arvatavasti oli see enne komisjoni esimest istungit aprilli esimestel päevadel (vrd [Elverfeldt] 1886: 150; *Bischof*... 1891: 185). Niipea kui komisjoni liikmete seas sai teatavaks, et keiser pole enam otsuse vastuvõtmise poolt, jäi Uvarov vähemusse ning kogu küsimus võeti päevakorrast maha.

Usuteaduskonna päästja aupaistet on Ferdinand Walteri kõrval omistatud ka komisjoni liikmele krahv Karl Tiesenhausenile ([Elverfeldt] 1886; Petuhhov 1902: 570). Neil mõlemal nagu paljudel teistelgi (nt Parrotil) oli tähtis osa usuteaduskonna kaitsmisel, kuid see polnud otsustava tähtsusega. Arhiivimaterjalide ning üksteisele vastukäivate trükiallikate analüüs tõestab, et otsustav osa baltlastele kahjuliku otsuse ärahoidmisel oli Helene Pavlovnal ja Baeril. Baer, kes alati paistis silma suure tagasihoidlikkusega enda ja teiste asjade ajamisel, kirjeldas pärast positiivse lahenduse saavutamist oma tundeid kirjas Middendorffile, paludes tungivalt kiri hävitada: "Sellest päevast alates näis mulle, et minu tulek Venemaale pole siiski olnud kasutu, mida ma olin endale sagedasti ette heitnud. [---] Ma tundsin vajadust praktilise tegevuse järele. Ma soovisin olla kasulik oma kodumaale, olgu see siis kasvõi minu edevuse arvel. Siiski ei saanud ma endale mingit tõendust anda, et ma oleksin kuni selle ajani midagi avastuslikku teinud. Nüüd ma usun, et olen oma missiooni täitnud."[35] Baeri arvates ei pääsenud temagi karistusest sündmustesse sekkumise pärast: 30. märtsil 1843. a suri Tartus Baeri kõige lootustandvam poeg Karl[36].

ULMANNI AFÄÄR JA TEADUSTÖÖ TARTU ÜLIKOOLIS

Mida tähendas nelja professori kaotus Tartu ülikooli teadustegevusele? Karl Ulmanni minemaajamine jättis ülikooli ilma sil-

[35]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

[36]Hessisches Staatsarchiv Marburg, B. 702, Nr. 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 01.09.1843.

mapaistvast teoloogist. Friedrich Georg von Bunge lahkumisega kaotas ülikool Balti provintsiaalõiguse looja ning Karl Otto Madaiga silmapaistva kriminaalõiguse professori. Alfred Wilhelm Volkmanni lahkumine tähendas Tartule õpilase (Friedrich v. Bidder) ja õpetaja väga tulemusliku koostöö katkemist. Neile kahele võlgneb Tartu ülikool aga eksperimentaalse füsioloogia kui distsipliini sünni (vrd Käbin 1986, 1998).

Kaudselt mõjutas Ulmanni afäär ka zooloogi, Aruküla koobastest devoni rüükalade väljakaevaja Hermann Martin Asmusse[37] karjääri. 1843. aasta algul küsis Uvarov Peterburi TA akadeemikutelt Friedrich Brandtilt ning Baerilt nõu sobivate kandidaatide kohta Tartusse rajatava zooloogiaõppetooli täitmiseks. Nii Brandt kui Baer olid alati pidanud sellele kohale sobivaks Asmusst, kuid Ulmanni afäär ning Asmusse nime halb kõla Craffströmi ning Uvarovi kõrvus tõendasid Baerile, et Asmuss ei saa mingil juhul seda kohta[38]. Nii ka läks.

Ulmanni skandaali tagajärgede silumine võttis Baerilt kogu energia ning aja. Seepärast jäi tal 1843. aastal trükki suunamata ulatuslik (218 lk) korrektuuripoognates käsikiri "Materialien zur Kenntniss des unvergänglichen Bodeneises in Sibirien" — üldse esimene käsitlus kirsmaa omadustest Siberis, mis pani aluse kirsmaa teaduslikule uurimisele (vt Tammiksaar 1999).

KOKKUVÕTE

Vene rahvaharidusminister Sergei Uvarov püüdis oma ametisseastumisest alates Venemaal läbi suruda uut ning ühtset hariduskorraldust. Et Balti kubermangude haridussüsteem erines oluliselt ülejäänud Venemaa omast, siis kasutas ta iga võimalust oma hariduskontseptsiooni juurutamiseks Balti provintsides. Uvarovi siinseid koolitraditsioone (saksa keel ning luteriusk) eirav poliiti-

[37] Asmuss oli Tartus tuntud oma terava keele poolest. Nii näiteks naeruvääristas ta avalikult Craffströmi (vrd Osenbrüggen 1986: 174). Kuraator talle seda ei andestanud ning kandis ohtlikust õppejõust arvatavasti ette ka Uvarovile. Olles saanud endale kaks võimsat vaenlast, ei õnnestunud Asmussel enam karjääri teha.

[38] ПФА РАН, ф. 66, оп. 2, № 14, л. 31об–32.

ka tekitas baltlastes suurt vastuseisu. Üks selle väljendusi oli ka Ulmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. aasta novembris ning sellele järgnenud katse sulgeda Tartu ülikooli usuteaduskond. Nende sündmuste ajendiks oli Uvarovi isiklik vimm endise Tartu ülikooli rektori, usuteaduskonna professori Karl Ulmanni vastu. Lisaks Ulmannile lahkus Tartust afääri tagajärjel veel kolm professorit. Ulmanni afääri ning baltisakslaste omavahelisi vastuolusid luteriusu eri suundadesse suhtumises oskuslikult ära kasutades oli Uvarov lähedal oma lõppeesmärgile — saavutada suurem kontroll Tartu ülikooli ning luteriusu kiriku üle Venemaal. Uvarovil jäi võit siiski saavutamata ning selles oli määrav osa mitmel oma kodumaa patrioodil ning saksakeelsete Balti kubermangude sõbral. Nende hulgas tuleb eelkõige nimetada Karl Ernst von Baeri, Helene Pavlovnat, Georg Friedrich Parrotit ning Ferdinand Walterit.

Kirjandus

Album Rectorum Universitatis Tartuensis. 1997. Koostaja S. Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Bidder, Fr. v. 1959. Aus dem Leben eines Dorpater Universitätslehrers. — *Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis*, 11.

Bischof Dr. Ferdinand Walter, weil. General-Superintendent von Livland. 1891. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot

[Buchholtz, A.] 1883. *Fünfzig Jahre Russischer Verwaltung in den Baltischen Provinzen.* Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot

[Buchholtz, A.] 1888. *Deutsch-protestantische Kämpfe in den Baltischen provinzen Russlands.* Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot

Buchholtz, A. 1896. Walter Fredinand. — *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 41. Leipzig: Duncker & Humblot, S. 19–22

Dalton, H. 1876. *Johannes von Muralt: Eine Pädagogen- und Pastoren-Gestalt der Schweiz an Russlands aus der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.* Wiesbaden: Julius Niedner Verlagsbuchhandlung

Ein Brief Bischof K. Chr. Ulmann aus dem J. 1842. 1903. — *Baltische Monatsschrift*, 55(3), S. 218–234

[Elverfeldt, J.] 1886. St. Petersburger Briefe eines kurländischen Candidaten. — *Baltische Monatsschrift*, 33(1, 2, 4), S. 63–77, 131–150, 305–325

Engelhardt, R. v. 1933. *Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung.* Reval: Franz Kluge

Greiffenhagen, W. 1891. *Dr. jur. Friedrich Georg von Bunge.* Reval: Verlag von Franz Kluge

Hillner, G. 1909. Bischof Carl Christian Ulmann: Ein Gedenkblatt zur fünfzigjährigen Jubelfeier der Unterstützungskasse für evangelisch-lutherische Gemeinden in Rußland. — *Mitteilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland*, 62, S. 445–477

Käbin, I. 1986. *Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940.* (Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift. Supplementum 6/1986.) Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk

Käbin, I. 1998. *Eesti ajalugu arsti pilgu läbi.* Tartu: Ilmamaa

Levitski 1903 = Левицкий Г. В. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорскаго, бывшаго Дерптскаго, университета за сто лет его существования (1802–1902).* Юрьев: Типография К. Маттисена

Madai, K. A. v. 1843. Die Vorgänge in Dorpat im November 1842. — *Allgemeine Zeitung* (Augsburger), 172–173, S. 1336–1339, 1341–1344

Masing, G. 1937. "Vous êtes allemand!": Zwei Briefe Parrots an Nikolai I. — *Baltische Monatshefte*, 4, S. 228–236, 249–252

[Neander, T.] 1882. *Die Deutsche Universität Dorpat im Lichte der Geschichte und der Gegenwart.* Leipzig: F. A. Brockhaus

Osenbrüggen, E. 1986. Tartu ülikool. — *Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand).* Koost. S. Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, lk 172–180

Petuhhov 1902 = Петухов Е. В. *Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802–1902).* Юрьев: Типография К. Маттисена

Pirogov, N. 1986. Elu küsimusi: Vana arsti päevik. — *Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand).* Koost. S. Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, lk 138–171

Pistohlkors, G. v. 1978. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. — *Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft*, 48

Preller, L. 1850. *Carl Otto v. Madai zur Erinnerung an ihn für seine Freunde.* Leipzig: Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel

Semel, H. 1918. *Die Universität Dorpat (1802–1918): Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schülern.* Dorpat: Laakmann

S t i e d a , W. 1927. Das Tagebuch des Professors Ludwig Preller in Dorpat. — *Baltische Monatsschrift*, 58(6, 7), S. 305–329, 369–400

T a m m i k s a a r , E. 1999. Kirsmaa esmauurijad on Eestist (Baer ja Middendorff + Fuhrmann). — *Eesti Loodus*, nr 1, lk 28–29

T a m u l , V. 1998. Tartu ülikool 19. sajandil — Balti või impeeriumi ülikool. — *Tartu, baltisakslased ja Saksamaa.* Koost. H. Piirimäe, C. Sommerhage. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 73–95

T a r t u ü l i k o o l i a j a l u g u . 1982. II kd. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat

T o b i e n , A. v. 1925. *Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältniss zum Zarismus und russischen Nationalismus.* Riga: Verlag der Buchhandlung G. Löffler

ERKI TAMMIKSAAR (sünd. 1969) lõpetas Tartu Ülikooli geograafia erialal 1993, geograafiamagister 1995, TÜ doktorant loodusgeograafia alal alates 1996. aastast; EPMÜ ZBI teadur. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel koos Vaino Vahinguga "Ääremärkusi Hugo Vihvelinist" (nr 3, 1999, lk 585–593) ja arvustused kahe raamatu kohta: Jaanus Paali *Kamtšatka lugu* (nr 12, 1993, lk 2667–2674) ning Ilo Käbini *Eesti ajalugu arsti pilgu läbi* (nr 4, 1999, lk 849–856).

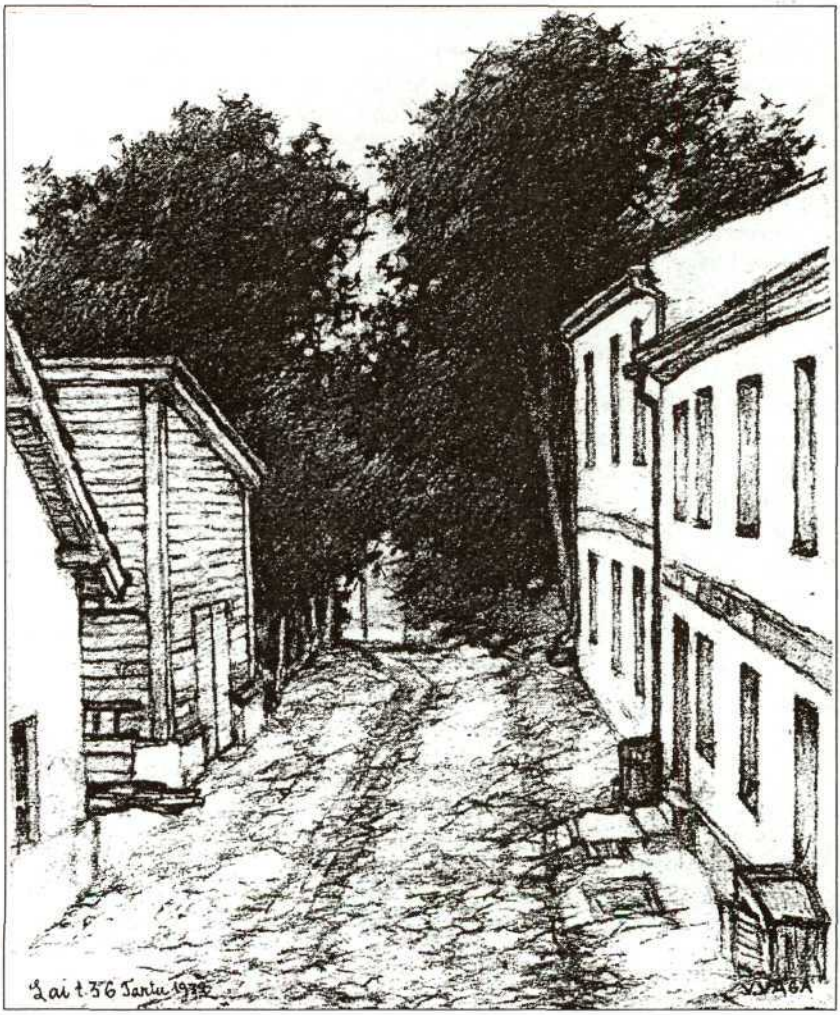

VOLDEMAR VAGA. Lai t. 36. Tartu (1932)

KAHEST NÄIDENDIST

Pedro Calderón de la Barca

Tõlkinud August Sang

ARMASTUSEGA EI TEHTA NALJA

INÉS
Seal Don Juan ja Leonora
on trepil, kaasas nendega
on isa.

MOSCATEL *kõrvale*
Kurat, mitte isa!

BEATRIZ
Ah, kui nad teid siin praegu näevad,
siis on see tund mu surmatund.
Näen, taeval minu hukatuseks
on tahe juhusele anda
nii haruldast tõepärasust,
et süüdistused patus, mida
ma mõtteski ei ole teinud,
kõik kinnituse leiaksid.
Siin taga on mu isa tuba.
Teist väljapääsu siit ei ole.
Te peate peitma end, senjoorid,
veel enne isa tulekut.

No hay burlas con el amor. **Tõlke käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis, fond 300, Sang/Merilaas M 8:10.**

DON ALONSO
Mis see siis on? See on ju nagu
stseen Calderóni näidendist,
kus mõni kaetud näoga daam
või peitupugend armastaja
on osaliseks alati.

BEATRIZ
Te nõnda päästate mu au.
Ah, rutem!

DON ALONSO
Mina — peitu minna?

MOSCATEL
See nali viltu läks, Inés.

INÉS
Jah, hoopis viltu, Moscatel.

BEATRIZ
Kuid see on teie kohus.

DON ALONSO
Ütle,
oh taevas, on see õiglane,
et maksma pean ma täie hinna,
kui õndsus nõnda poolik on?

BEATRIZ
Mis te veel ootate?

DON ALONSO
Kuid kuhu
meil peitu minna?

INÉS
Riistakappi,
kas näete, sinna!

BEATRIZ

Täitsa õige. . .

DON ALONSO

Tõepoolest, tore karahvin
saab minust! Uhke portselan!
Mis? Minul kappi pugeda?
Suur jumal küll!

BEATRIZ

Ah, kiiremini!

INÉS

Noh, sisse pugege!

DON ALONSO *kappi pugedes*

Ei mahu
ju kuidagi.

INÉS *Moscatelile*

Ja sina kah!

MOSCATEL

Kapp on siis kahekohaline!
Ronib Don Alonsole järele. Kuuldub klaasi kõlinat.

INÉS

Hei, sina seal! Sa vaata ette!
Sa lõhud meil kõik lauanõud!

(II vaatus, 2. pilt)

NÄHTAMATU DAAM

DON LUIS
Kõige ebameeldivam
on mu venna kergemeelsus.
Sadamas, sa tead ju ise,
valitsejaks oli õemees.
Surres suure rahasumma
mees jäi võlgu kuningale.
Rahaasju korraldama
sõitis lesk Madridi, lootes
kokku saada kuningaga.
Et ei saaks intriige hoovkond
tema vastu sepitseda,
valjult saladuses hoida
tahtsime ta saabumist.
Seda teavad ainult onu
ja ta tütar Beatriz.
Päikegi, kes kõneldakse
kõike nägevat, ei ole
teda seni näinud veel.
Milleks vend nüüd võtab majja
selle noore kavaljeero?
Ta ju teab, kui ohtlik on
praegu võõra juuresolek.

***La dama duende*. Tõlke käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis, fond 300, Sang/Merilaas M 8:11**

RODRIGO
Ilmaaegu erututе.
Don Juan on ettevaatlik.
Teie õe ja külalise
ruume ühendava ukse
kapiga ta ära varjas,
lauanõusid täis on see.
Võimatu on kahtlustada
selle taga läbikäiku.
Külaline ei saa üldse
teada, kes ta kõrval elab.

DON LUIS
Loodad nii mind lohutada?
Kena tröost, ei ole öelda!
Vend me au ja puhta nime
jättis hapra klaasi hooleks.
Esimesest löögist võib see
puruneda kildudeks!

***

Don Juan, don Manuel, teener küünlaga.

DON JUAN
Te sängis lamama peaks praegu.

DON MANUEL
Te muretsete ilmaaegu.
Haav tühine on, vannun seda,
mis sellest enam kõneleda.

DON JUAN
Õnn tõesti, et see läks veel nii.
Ma süüdi oleksin end tundnud surmani,
kui rohte andes, patju seades

teid oleks põetada mul tulnud, ja veel teades,
et minu vend teid ohtu viis,
ehk kogemata küll — ta teid ei tundnud siis.

DON MANUEL

Ei talle seda ette heida.
Te vend hidalgo on, missugust harva leida.
Ta vaprust endale eeskujuks sean,
ma tema teenriks jään, auks tema sõprust pean.

Tuleb don Luis, tema kannul teener kandikul mõõka kandes.

DON LUIS

Ei, mind te teener olla laske.
Süütunne rõhub mind, mu kuritöö on raske.
Ma relva nähagi ei või,
mis teile nurjatult nii õela haava lõi.
Ei taha teda enam kanda,
seepärast lubage ta teile üle anda.
Ma jätan nurjatu te hooleks,
te teda nuhelge, ta murdke kohe pooleks.

DON MANUEL

Ka viisakuses võit jääb teile, õilis mees.
Siin kaotajana nüüd ma seisan teie ees.
Ma teie mõõga vastu võtan
ja teda rõõmuga nüüd vööle köitma tõttan.
Ta mulle kogu eluajaks
jääb julgeks kaaslaseks ja targaks õpetajaks.
Las mulle õppetunde annab
ta aus ja vapruses, et meest, kes seda kannab,
eal mingi oht ei kohutaks.
Nii tubli saatja teeb mind poole julgemaks.

DON JUAN
Ka mul on teile kink.

DON MANUEL
Kes suudab
ta lahkust tasuda? See kohmetuks mind muudab.
Ei ole põhjust andnud seks.
Ma surmatunnini jään teie võlglaseks.

Cosme tuleb reisipakkide, sadula ja muuga.

COSME
Kui õelast vihast vahutamas,
kolmtuhat kuradit mind luuraksid siinsamas,
et iga elulootus kaoks,
ja kuigi igaüks neist muutuks lohemaoks,
ja tassiks üle maa ja mere
mind alla põrgu lohepere,
kus katlad podisevad reas,
jah, sealgi, koletiste seas,
ma kordaksin, et lollus oli minna
meil kodust ära suurde linna.
Seal oli vagane ja hea.
Siin paneb linnalärm mul pööritama pea.

DON MANUEL
Noh, kas sa varsti lõpetad?

COSME
Ka vanasõna õpetab,
et õnnetus ei hüüa tulles.

DON MANUEL
Kust õnnetus siis tuli sulle?

COSME
Kust tuli — noh, eks ikka veest.
Ma mitte asjata ei hoia selle eest.
Õnn, et ma siin veel seisan praegu,

sest lompi uppunud ma oleksin peaaegu,
te pakke linnast ära tuues.
Ausõna, surm mul seisis suu ees.
Te öelge, kuhu pakid panna.

DON MANUEL
Sa oled purjus, mees, näed, jalad sind ei kanna!

COSME
Ei, kui ma purjus ringi käiks,
siis vesi minule nii vastumeelt ei näiks.
Ma olen lugenud, mis veesse puutub,
et vahel nõiaväel see selgeks viinaks muutub,
ja kui see mulle nõnda juhtuks,
ma veesse väga soojalt suhtuks.

DON MANUEL
Noh, jäta juba, ära jahva!

DON JUAN
Näen, teener on teil tõesti vahva.

DON LUIS
Kui sinu sõnadele tugeda,
siis tuleb uskuda, et oskad lugeda.
Kui nii — siis seletada võid,
miks kirja mulle näha tõid?

COSME
Ma... ainult trükitähti tean.

DON LUIS
Hea vastus, tunnistama pean.
Jah, nupumees sa oled kange.

DON MANUEL
Senjoorid, ärge te ta narrust pahaks pange.
Ta üleliia pruugib suud,
kuid muidu on ta lõbus kelm, ei muud.

COSME
Jah, olen maias vigureile,
kui juhus avaneb, võin tõestada ka teile.
DON MANUEL
Ma vabandan — nüüd lahkuma pean siit.
Mul seisab ees üks vajalik visiit.
DON JUAN
Kuid õhtueineks saate mahti
ehk siiski ilmuda?
DON MANUEL
Sa paki asjad lahti
ja riideid tolmuta.
DON JUAN
Et sisse igal ajal
te saaksite, siin võti on. Me majal
ei ole tagavaraust. (*Kõrvale.*)
Nii varjan tema ees ma oma saladust.
Kuid minu võtmega, kui vaja,
saab teie tuppa ümmardaja.
Lahkuvad kõik peale Cosme.
COSME
Kuid nüüd, mu pambuke, mul kange isu
on revideerida su sisu,
kas reisilolekul
on rikkus kasvand mul.
Teel olles alati on teenril elu hea;
ei igast veeringust siis aru andma pea
nii nagu kodus — kõik seal täpselt ette näita.
Kes nii saab enda kukrut täita?
Kuid reisil kogu ilma tukateist

ka mulle pudeneb ju üht ja teist.
Voh, kukkur, näita end.
Kas palju on su põue kogunend?
Näen, käsi hästi käis:
teed kõhnalt algasid — nüüd oled pungil täis.
Loen üle oma kapitali.
Kui aga isand nüüd... see poleks nali...
Kuid mis! Miks karta tema ees?
Ma pole ori ju, vaid enda peremees.
Mul asjad lahti pakkida kõik kästi.
Jah, kästi, kästi... Küll ma ise tean.
Ma pakin, hästi,
kuid oma asjad nüüd siin korda sean.
Nii õnnist väsimust mul täis on keha.
Kui õige nüüd üks uinak teha?
Kõik mured metsa visand,
ma suigun tundi pool.
Mis minule loeb isand?
Ka enda eest peab kandma hoolt.
Lahkub.

***

DON LUIS
Te lahkute kui päevasära
öö eest. Kas öö ma olen siis?
Oh, ärge põgenege ära,
mu puhas valgus, Beatriz!
Õrn, lahke pilk mu poole heitke!
Oh minu päev, end ärge peitke
nii kiiresti! Vaid hetkeks pean
teid kinni — muud ei julge loota.
Ma halastust ju teilt ei oota,
ma pole seda väärt, ma tean.

Kui te ei tunne osavõttu,
siis lihtsalt viisakuse tõttu
nüüd kuulake mu pihtimust.
Ma ennast asjata ei peta
teilt lootes vastuarmastust,
kuid armastan ka lootuseta.
Te külmust seega kätte maksan,
et armastan teid kuidas jaksan.
Ja kui ei meeldi teile see,
mu kannatused lõpetage,
kas armastama õppige
või vihkama mind õpetage,
et ööd ja päevad mind ei salvaks
see ühepoolne tunne: meest,
kes armastab teid kahe eest,
te peate kahekordselt halvaks.

BEATRIZ
Senjoor, kui ilukõneline!
See mõnda muud ehk liigutaks,
kuid mitte mind. Jään külmemaks
kui jää.

DON LUIS
Teil ainult põlgamine
on minu jaoks! Senjoora, laske
ka minul õppida teilt seda.

BEATRIZ
Mistahes võite kõneleda,
kuid uskuda mul on teid raske:
liig kõneosav on te keel.

Tahab minna, kuid don Luis hoiab teda tagasi.

DON LUIS
Ah, ärge nii mind jätke maha!
Te ainult hetkeks jääge veel!
BEATRIZ
Teid kauem kuulata ei taha.

(I vaatuse 1. ja 3. pilt; II vaatuse 1. pilt.)

PEDRO CALDERÓN DE LA BARCA HENAO DE LA BARREDA Y RIAÑO — niisugune on suure hispaania dramaatiku täielik nimi, millest üldkasutatav on muidugi ainult osa. Tema eludaatumid on 17. jaan. 1600–25. mai 1681, nii et tema neljasajas sünniaastapäev on kohe tulemas. Võtame selle vastu, käes hiljuti ilmunud Jüri Talveti tõlge tema vahest tuntuimast näidendist *Elu on unenägu* (La vida es sueño), millele siinkohal lisatagu katkendeid veel kahest tõlkest, mis on pärit August Sangalt.

Niihästi *Armastusega ei tehta nalja* kui ka *Nähtamatu daam* on nn mantli ja mõõga komöödiaid (*comedias de capa y espada*). Kergemini lavastatavad ja publikumenu tagavamad, on Calderóni selles žanris teosed olnud eriti mängitavad, kuigi tema suurimaks panuseks maailmakultuuri on kõigepealt siiski tema filosoofiline ja religioosne dramaatika, millest *Elu on unenägu* on ainult üheks näidiseks. Suuri kirjanikke väärtustavalt võrrelda pole ju soovitatav ega kasulik, tohiks aga vahest ometi märkida, et vähemalt žanriline haare on Calderónil olnud avaram kui Shakespeare'il.

Eks selletõttu pääsenud osa tema loomingust ka Nõukogude Liidu teatritesse, kus muidugi niisuguste näidendite nagu *Elu on unenägu* või *Risti pühitsus* (La devoción de la cruz) lavastamine olnuks mõeldamatu. 1950. aastail, nähtavasti märgates, et heade klassikaliste näidenditega on publikut hoopis võimalikum teatrisse meelitada kui nõukogude propagandatükkidega, mängiti Eestiski mitut mantli ja mõõga komöödiat. Calderón oli meil tuntud küll ka varem: juba 1890. a *Laulu ja mängu lehes* oli K. A. Hermann avaldanud katkendi tema *Kindlameelsest printsist* (El príncipe constante) ja vastavalt aastail 1924 ja 1926 jõudsid eesti teatrisse nii *Elu on unenägu* kui *Nähtamatu daam* (tollases tõlkes *Daam rett*). Ei saa küll uskuda, et nood tõlgitud oleksid originaalist. Vaevalt

võimalik, et August Sangalgi 1950. aastal originaal silme ees seisnuks: näib, et Eesti raamatukogudes nende näidendite hispaaniakeelseid väljaandeid pole olnudki, ja tollases kirjandussituatsioonis peeti ju aina vene tõlget olulisemaks eeskujuks kui originaali (nt Johannes Semperi tõlkeid Pablo Neruda luulest kritiseeriti endastmõistetavalt ainult vene tõlgete alusel). Mõni Sanga tõlke detailgi viitab vene vahendusele (nt sõna "rood" *pro* "kompanii"). Ei ole mingit kahtlust, et Sang võttiski selle tõlkeülesande vastu ainult sellepärast, et ta 1950. aastate alguses oli tegelikult põlu all ega saanud valida — pidi tänulik olema, et mõni teatritegelasest sõber sellistki tööd pakkus.

Ka vormiliselt on Sang vene tõlkeist eeskuju võtnud. Kui Jüri Talvet oma tõlkes on kasutanud mingit "jambikallakuga vabavärssi" ja riimidest loobunud, siis Sang on nähtavasti arvestanud Calderóni enda vormirikkust just samuti nagu vene tõlge: too on nt originaali assonantsriimilised partiid edasi andnud riimita neliktrohheusega, puhtariimilised osad aga puhaste riimidega, asendades sealjuures süllaabilise värsisüsteemi silbilisrõhulisega. Igatahes on August Sanga töö tulemuseks soravalt loetavad tekstid, mis 1950. aastail eesti teatrit rikastasid ja publikut rõõmustasid. Trükki ta neid muidugi ei pakkunud; võib-olla teinuks ta seda ainult siis, kui saanuks võimaluse neid töödelda originaaliga võrreldes.

Käesolevad näited on valitud eeskätt edasi andmaks muljet originaali vormirikkusest, mõnevõrra ka keelelisest eripärast: ühel pool aadellikud tegelased, teisel pool *gracioso*'d, s.o vembukad teenrid, kes ei puudu ju Calderóni kõige tõsisemaistki draamadest. Just selliste personaažide rahvaliku kõnepruugi kujundajana on Sanga meisterlikkus aina olnud silmapaistev! Kunagi kirjutab üks eesti hispanist uurimuse "Calderón Eestis", ja August Sanga tõlgete analüüs moodustab sellest kahtlemata olulise peatüki.

Ain Kaalep

ISIKUD

Peter F. Strawson

Tõlkinud Bruno Mölder

[1] Igaüks meist eristab ühelt poolt ennast ja oma seisundeid ning teiselt poolt seda, mis pole ta ise või ta enda seisund. Millistel tingimustel me seda eristame ning kuidas neid tingimusi täidetakse? Mismoodi me seda teeme ning miks me teeme seda just sellisel viisil? Võib tunduda, et on vale nimetada seda küsimustegruppi solipsismiprobleemiks. Kuid ma ei muretse nime sobivuse pärast, sest nagu me näeme, ei ole see, mis seda nime tavaliselt kannab, sugugi ehtne probleem.

Arutlustes sel teemal on järjekordselt otsustava tähtsusega partikulaaride identifitseerimise mõiste: peamiselt ühe partikulaari mõttelise või vaatlusliku eristamise mõttes teistest; kuid ka algses kõneleja-kuulaja mõttes.

Lubage mul meelde tuletada mõnda sammu, mis viis selle solipsismiküsimuseni.* Ma väitsin, et meie tegelikus mõisteskeemis on materiaalsed kehad — selle väljendi laias tähenduses — baaspartikulaarid: see tähendab, et neid saab identifitseerida ning

---

Persons. — Peter F. Strawson. *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. London: Methuen, 1959. Chapter 3, pp. 87–116.

©1959 by P. F. Strawson

Avaldame autori nõusolekul.

Suur osa käesolevast tekstist on parandatud ja laiendatud versioon artiklist, mis ilmus teose *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* II köites, toim. Herbert Feigl, Michael Scriven ja Grover Maxwell, University of Minnesota Press, 1958. *Autor*.

*Strawson viitab siin raamatu *Indiviidid* esimesele kahele peatükile. *Tlk*.

taasidentifitseerida ilma viiteta mõnda teist tüüpi või kategooriat partikulaaridele kui nad ise, kusjuures teistesse kategooriatesse kuuluvate partikulaaride identifitseerimine ning taasidentifitseerimine toetub lõppkokkuvõttes materiaalsete kehade identifitseerimisele. Seejärel uurisin ma, kas me saame muuta endale mõistetavaks mõisteskeemi ideed, mis pakuks meile objektiivsete partikulaaride süsteemi, ent kus materiaalsed kehad ei oleks põhilised. See viis Ruumita maailma mudeli konstrueerimisele, kus kõik aistitavad üksused olid auditiivsed ja samas tundus olevat võimalik leida kohta taasidentifitseeritava partikulaari ideele, kasutades ruumilise vahemaa idee teatavaid auditiivseid analooge. Nõutav oli siiski skeem, kus saaks eristada iseennast teistest. Ehkki paistis võimalik, et selle eristuse tingimusi saab sellises maailmas täita, ei olnud kaugeltki ilmne, *kuidas* seda teha. Tegutsemise [*agency*] idee sissetoomine — eristus tahtlikult tekitatud ja pelgalt toimunud muutuste vahel — ei tundunud selle otsustava eristuse järgimisel adekvaatsena; ning viimane katse tekitada auditiivses maailmas mittesolipsistliku teadvuse tingimusi paistis vaid katsena valimatult kopeerida meie hariliku inimkogemuse tunnuseid väga piiratud aistingulistes terminites. Püüdes seega selgusele jõuda, millised need tingimused üldiselt on, tundus asjakohane uurida, kuidas neid harilikus inimkogemuses tegelikult täidetakse.

Kuid ehkki ma tahan seda küsimust seostada meie hariliku inimkogemusega, tasuks siiski meeles pidada ka ettekujutust puhtalt auditiivsest maailmast, mis on märksa piiratum, kui see, milles me tegelikult elame. See võiks aidata meil täpsustada küsimust, millega me tegeleme; see võib aidata meile anda pideva kummastustunde selle suhtes, mida me tegelikult teeme; ning me tahaksime toita seda kummastustunnet, selleks et näha, kas me tunnistame seda tegelikult ja kõrvaldame ta, mitte lihtsalt ei kaota ära või alla ei suru. Nii võiks see ettekujutus meid aidata. Me visandasime pildi puhtalt auditiivsest kogemusest ning täiustasime seda punktini, kus paistis, et olend, kelle kogemus see oli — kui selline olend üldse võimalik on —, võiks ära tunda heli-universaale ning taasidentifitseerida heli-partikulaare ning üldiselt moodustada enda jaoks idee oma auditiivsest maailmast; siiski tundus, et tal ei saa olla ideed endast kui selle kogemuse subjektist, et ta ei saa eristada oma maailma üht erilist üksust,

nimelt iseennast, ülejäänud üksustest. Kas ei tundu siis äärmiselt veider arvata, et ta võiks eristada ennast kui ühte üksust teiste seas oma auditiivses maailmas, see tähendab, helina või helide jadana? Sest kuidas saaks selline asi — heli — olla ühtlasi see, kellel *on* kõik need kogemused? Kuid kas ei peaks ikkagi selleks, et isikul saaks olla ideed iseendast, tal olema ka idee kogemuste subjektist, sellest, kellele need kuuluvad? Seega hakkab paistma võimatu, et tal saaks olla idee iseenesest — või vähemasti õige idee. Sest tundub, et selleks, et üldse seda ideed omada, peab see idee käima mõne partikulaarse asja kohta, mida isik kogeb ning mis on vastu seatud või vastandatud teistele asjadele, mida ta kogeb ja mis ei ole ta ise. Kuid kui see on üks üksus tema kogemuste *hulgas*, mille kohta tal see idee on, siis kuidas saab see olla idee sellest, millel *on* kõik tema kogemused? Ja nüüd paistab, et oleme jõudnud seda liiki probleemini, mis on täiesti üldine ning rakendub ühtviisi nii harilikule kui ka auditiivsele maailmale. Tundub, et see peaks hariliku maailma jaoks olema lahendatav.

Mõtelgem nüüd mõnede viiside peale, kuidas me harilikult iseendast kõneleme, nende asjade peale, mida me harilikult endale omistame. Neid on mitut liiki. Me omistame endale *tegevusi* ja *kavatsusi* (ma teen, tegin, hakkan tegema seda); *aistinguid* (mul on soe, valus); *mõtteid* ja *tundeid* (ma mõtlen, imestan, tahan seda, olen vihane, pettunud, rahul); *tajumusi* ja *mälestusi* (ma näen seda, kuulen toda, mäletan seda). Me omistame endale asetust [*position*] kahes mõttes: *asupaika* [*location*] (ma olen diivanil) ja *asendit* [*attitude*] (ma olen pikali). Ning loomulikult ei omista me endale ainult nendesarnaseid ajutisi olekuid, seisundeid ja olukordi, vaid ka suhteliselt kestvaid tunnuseid, sealhulgas füüsilised tunnused nagu pikkus, värvus, kuju ja kaal. See tähendab, et nende asjade seas, mida me endale omistame, on asjad, mida me omistame ka materiaalsetele kehadele, millele me aga ei tihkakski omistada mõningaid teisi asju, mida me iseendale omistame. Seejuures tundub, et vaevalt vajab seletust asjaolu, et teatavat pikkust, värvust ja füüsilist positsiooni, mille me endale omistame, võib omistada *millelegi*; sest see, mida keegi kutsub oma kehaks, on vähemasti keha, materiaalne asi. Seda saab teiste seast esile tõsta, identifitseerida harilike füüsiliste kriteeriumide alusel ning kirjeldada harilike füüsikaliste mõistetega. Kuid niikaua, kui me säilitame seda praegu nii tarvilikku kummastustunnet, siis võib

tunduda ja peabki tunduma seletust vajav see, miks teadvusseisundeid, mõtteid ja aistinguid omistatakse *sellelesamale asjale*, millele on omistatud need füüsilised tunnused, see füüsiline olek. Seega pole meie ees mitte ainult küsimus: *Miks omistatakse teadvusseisundeid üldse millelegi?* Meie ees on ka küsimus: *Miks omistatakse neid sellelesamale asjale, millele omistatakse ka teatud kehalisi tunnuseid, teatud füüsilist olekut, jne?* Ei tule arvata, et vastused nendele küsimustele oleksid teineteisest sõltumatud.

[2] Tõepoolest võiks arvata, et mõlemale küsimusele leiab vastuse sellest unikaalsest rollist, mida iga isiku keha mängib tema kogemuses, eriti tajukogemuses. Kõik filosoofid, kes on nende küsimuste üle pead murdnud, on viidanud selle rolli unikaalsusele. Descartes oli sellest unikaalsusest väga hästi teadlik: "Ma *ei* istu oma kehas nagu loots laevas." Milles seisneb see unikaalsus? Muidugi paljudes asjades. Mõtelge ainult mõnele neist viisidest, kuidas isiku *tajukogemuse* iseloom sõltub faktidest tema enda keha kohta. Võtame tema nägemiskogemuse. See sõltuvus on palju keerukam ja mitmekülgsem, kui esialgu võiks paista. Esiteks too empiiriliste faktide grupp, millest kõige tuttavam on see, et kui selle keha silmalaud on suletud, siis isik ei näe midagi. Sellesse gruppi kuuluvad kõik faktid, mis on teada silmakirurgidele. Teiseks fakt, et see, mis langeb nägemisväljale igal hetkel, sõltub osalt ka silmade *orientatsioonist*, s.t suunast, kuhu pea on pööratud, ning silmamunade *orientatsioonist* nende pesades. Ja kolmandaks fakt, et see, *kust ta näeb* — või mis tema võimalik nägemisväli igal hetkel on —, sõltub sellest, kus asub tema keha ja eriti pea. Ma jagan need faktid kolme rühma, sest ma tahan rõhutada, et sellest asjaolust, et nägemiskogemus sõltub kolmel viisil faktidest mõne keha või kehade kohta, ei tulene veel, et see keha peaks iga kord olema seesama keha. See on kontingentne fakt, et ta on sama keha. Sest on võimalik ette kujutada järgmist olukorda. Leidub nägemiskogemuse subjekt S ja kolm erinevat asjassepuutuvat keha: A, B ja C. (1) Kas B ja C silmalaud on lahti või mitte, ei ole põhjuslikult oluline selle suhtes, kas S näeb; kuid S näeb ainult siis, kui A silmalaud on lahti. Ning kui A silmi opereeritakse, siis selle tulemus mõjutab S-i nägemist, kuid ei mõjuta, kui operatsioon viiakse läbi B ja C silmade peal. (2) See, kus A ja B olla võivad, on siiski täiesti ebaoluline selle suhtes, kust S näeb, s.t milline on tema võimalik nägemisväli. See on määratud ainult

sellega, kus asub C. Niikaua kui C on võõrastetoas ning kardinad on ette tõmmatud, näeb S ainult seda, mis on võõrastetoas. (Kui kellelgi on raske mõista "kust-keegi-näeb" ideed, siis võib ta mõelda sellele, kuidas on võimalik fotot vaadates öelda, kus asus kaamera pildistamise ajal. Samamoodi on S-i vaade maailmale antud C asukohaga.) (3) Kuid see suund, kuhu on pööratud A ja C pea ning silmamunad, on üsnagi ebaoluline selle suhtes, mida S näeb. Kui lähtuda C asukohast, siis sellest kohast kõigi võimalike vaadete hulgast S-i poolt nähtav vaade sõltub sellest, mis suunas on B pea ning silmamunad pööratud, olenemata sellest, kus B ise asub. Ma olen nüüd kirjeldanud olukorda, kus S-i nägemiskogemus sõltub kolmel viisil kehade A, B ja C seisundist või asukohast. Sellel sõltuvusel on igal juhtumil mõju ka sellele viisile, kuidas igaüks neist kehadest ise saab olla S-i nägemiskogemuse objektiks. Niisiis, S ei pruugi kunagi näha A-d või B-d: ent kui S näeb A-d või B-d, siis ei saa ta kunagi näha A-d nii, et A silmalaud on suletud, ja ta ei saa kunagi näha B nägu, ehkki ta võib mõnikord vilksamisi tabada B profiili "silmanurgast" (nagu *meie* ütleme), ning võib-olla saab talle vaade B pea seest küllaltki tuttavaks. Alati kui S "peeglisse vaatab", s.t kui tal on vahetu otsene vaade peeglisse, siis näeb ta C pead; kuid talle võib ette tulla *mis tahes* vaade sellest peast, s.t ta ei näe tingimata nägu. Kuid loomulikult ei ole meie harilik olukord ometi selline. Loomulikult leidub tegelikult iga nägemiskogemuse subjekti S-i jaoks ainult üks keha, mille seisundist ja asetusest sõltub tema nägemiskogemuse iseloom kõigil kolmel viisil; ning sel kolmekordsel sõltuvusel on omakorda tuttavad tagajärjed sellele viisile, kuidas kehast endast saab S-i nägemiskogemuse objekt. Me oleme esile toonud selle sõltuvuse kontingentsuse ning keerukuse. Kui me liigume kuulmise ja lõhna või teiste "kaugete" meelte poole, siis on sõltuvus vähem keerukas, kuivõrd orientatsioon on üsna tähtsusetu. Kuid siiski leidub kahekordne sõltuvus kogemuse iseloomu ning ühe ja sama keha teatud organite asupaiga ja seisundite vahel. Jälle võib kujutleda, et need on lahutatud. Me võiksime nt anda sõltumatu määratluse sellele punktile, "kust" heli on kuuldud, niiviisi: heli α, mille on tekitanud antud heliallikas β, *"on kuuldav"* punktist P subjekti S poolt siis, kui eeldades, et ühtegi teist muutust aset ei leia peale β liikumise, kuuldakse α-t palju valjemini S-i poolt, kui β on P-s ning mitte mis tahes teises punktis ning on kuuldav S-i poolt pidevalt kahaneva valjusega, kui β liigub mis tahes

suunas P-st eemale. Jällegi võime siis kujutleda, et see "punkt, kust" heli on kuuldav antud kuuljale, sõltub ühe keha asukohast, samas kui see, et kuulja midagi üldse kuuleb, sõltub teise keha kõrvade, trumminahkade jne olukorrast. Samavõrd ilmne on ühe keha eriline asend antud isiku kõigi nende kogemuste suhtes, mida seostatakse kompimismeelega. Antud subjekt võib vaadelda arvutul hulgal materiaalseid kehi olemas kontaktis teistega või selleni jõudmas; kuid on ainult üks keha, mille suhtes on tõene, et kui see keha osaleb sellises "kontakti jõudmise" olukorras, siis on subjektil normaalselt need kogemused, millele ta vihjab, kui ta räägib ühe või teise materiaalse keha *tundmisest*. Subjekt *tunneb* pistoda või sulge ainult siis, kui pistoda siseneb *sellesse* kehasse või kui sulg *seda* keha õrnalt paitab.

Sellised näited illustreerivad mõningaid viise, kuidas iga isiku kehal on eriline osa selle isiku tajukogemuses. Me võime neid fakte kokku võtta, öeldes, et iga isiku jaoks leidub üks keha, millel on teatud *põhjuslik* asend selle isiku tajukogemuse suhtes, põhjuslik asend, mis on mitmel viisil unikaalne igat liiki tajukogemuse suhtes, mis tal on; ja — edasise järeldusena — et see keha on samuti tema jaoks unikaalne kui tema mitmekesist liiki tajukogemuste *objekt*. Me tõime ka esile, et see ühe keha kompleksne unikaalsus paistab olevat kontingentne asjaolu või pigem kontingentsete asjaolude kogum; sest paistab, et me võime kujutleda paljusid imelikke sõltuvuse ja sõltumatuse kombinatsioone meie tajukogemuse aspektide ja eri kehade kohta käivate faktide vahel.

Me meenutasime endale seda erilist asendit, mida täidab isiku keha tema kogemuses, lootusega, et see ehk aitab vastata kahele küsimusele: nimelt (1) Miks omistatakse teadvusseisundeid üldse millelegi? ja (2) Miks omistatakse neid sellelesamale asjale, millele omistatakse ka teatud kehalisi tunnuseid, teatud füüsilist olekut, jne? Kuid nüüd pean ma välja ütlema, et need faktid, mida ma meenutasin, ei paista iseenesest pakkuvat üldse mingit vastust meie küsimustele. Muidugi seletavad need faktid midagi. Nad pakuvad hea põhjenduse sellele, miks peaks kogev subjekt tundma väga erilist huvi just ühe keha suhtes, miks peaks ta pidama seda unikaalsemaks ja võib-olla olulisemaks kui mis tahes teist. Nad seletavad — kui mul lubatakse seda nii sõnastada —, miks ma tunnen end olevat iseäralikult seotud sellega, mida ma tegelikult kutsun omaenda kehaks; võidakse isegi öelda, et nad se-

letavad, miks ma peaksin kõnelema *sellest* kehast kui enda omast, eeldades, et ma tahan kõnelda ühest kehast kui *enda* omast. Kuid nad ei seleta, miks peaks mul üldse olema mõiste *iseenda* kohta, miks peaksin ma oma mõtteid ja kogemusi *millelegi* omistama. Veel enam, isegi kui me oleksime rahul mõne teise seletusega selle kohta, miks kellegi teadvusseisundeid, mõtteid, tundeid ja tajumusi omistatakse *millelegi*, ning oleksime rahul sellega, et kõnealustest faktidest piisab seletamaks, miks peaks omistatama konkreetse keha "omamist" *sellelesamale* asjale (s.t seletamaks, miks peaks konkreetsest kehast kõnelema, nagu ta seisaks selle asjaga mingis erilises seoses — mida kutsutakse "omamiseks"), ometi ei seleta kõnealused faktid ikkagi, miks peaksime toimima nii, nagu me toimime: omistama teatud kehalisi tunnuseid mitte lihtsalt kehale, mis seisab selles erilises seoses asjaga, millele me omistame mõtteid, tundeid jne, vaid sellele asjale endale, millele me omistame neid mõtteid ja tundeid. Sest me ütleme "*Ma* olen kiilakas" niisamuti kui "*Ma* tunnen külma", "*Ma* leban kaminaesisel vaibal" ning ka "*Ma* näen laes ämblikku". Lühidalt, kõnealused faktid seletavad, miks peaks kogev subjekt valima välja ühe keha teiste hulgast, andma talle arvatavasti auväärse nime ning omistama talle mis tahes tunnuseid, mis tal on; kuid nad ei seleta, miks peaks kogemusi omistama üldse mingile subjektile; ning kui kogemusi omistatakse millelegi, siis ei seleta nad, miks peaks sellelesamale asjale omistama neid kogemusi *ja* kehalisi tunnuseid, mida võiks õigesti omistada eelistatud kehale. Seega ei seleta kõnealused faktid seda, kuidas me kasutame sõna "mina", või kuidas üldse mingil sõnal on see kasutus, mis sel sõnal on. Nad ei seleta seda mõistet, mis meil isikust on.

[3] Üks võimalik reaktsioon sellele oleks ütelda, et meie mõiste on ekslik või segane, või siis kui kehtestame reegli mitte öelda, et meie mõisted on segased, ütelda, et meie sõnakasutus, millega me omistame või näime omistavat selliseid eri liiki predikaate ühele ja samale asjale, on segadust tekitav, et ta varjab kõnealuste mõistete tõelist loomust või midagi sellesarnast. Sellist reaktsiooni võib leida kahes väga olulist tüüpi vaates neile küsimustele. Esimest tüüpi vaade on kartesiaanlik, Descartes'i ja teiste vaade, kes mõtlevad nii nagu tema. Teist tüüpi vaatekohta omistades on mul rohkem kõhklusi; kuid leidub tõendeid, et ühel perioodil pooldas seda Wittgenstein ning võimalik, et ka Schlick. Mõlema vaate-

koha järgi jääb tekkimata üks neist küsimustest — nimelt "Miks me omistame oma teadvusseisundeid sellelesamale asjale, millele omistatakse ka teatud kehalisi tunnuseid, jne?" —; sest mõlema vaate kohaselt on see üksnes keeleline illusioon, nagu saaks mõlemat liiki predikaate päriselt omistada ühele ja samale asjale, et mõlemale predikaaditüübile leidub ühine omanik või subjekt. Teise vaate järgi on teine vaadeldav küsimus — nimelt "Miks me omistame oma teadvusseisundeid üldse millelegi?" — samuti küsimus, mida ei teki; sest selle vaate kohaselt on üksnes keeleline illusioon, et teadvusseisundeid üldse omistatakse, et neile näilistele omistustele leidub sobiv subjekt, et teadvusseisundid kuuluvad millelegi või on millegi seisundid.

Küllaltki hästi on teada, et Descartes pooldas esimest seisukohta.[1] Kui me kõneleme isikust, siis me osutame tegelikult ühele või mõlemale kahest eraldiseisvast substantsist, kahele eri tüüpi substantsile, millest kummalgi on omad, vastavat tüüpi seisundid ja omadused; ning ükski nende kummagi seisunditest ega omadustest ei saa olla teise omaduseks või seisundiks. Teadvusseisundid kuuluvad ühe kõnealuse substantsi juurde ja mitte teise juurde. Ma ei ütle hetkel enamat kartesiaanliku vaate kohta — see, mis mul öelda on, kerkib esile hiljem — peale selle, et märgin jälle, et kuigi ta väldib ühte meie küsimust, siis pole tal pääsu teisest, vaid ta hoopis tõstatab selle: "Miks *omistatakse* teadvusseisundeid üldse *mingile* subjektile?"

Teist vaadet kutsun ma "omanikuta" [*no-ownership*] või "subjektita" mina [*self*] õpetuseks. Sõltumata sellest, kas keegi on seda eksplitsiitselt pooldanud või mitte, väärib ta üldjoontes rekonstrueerimist või konstrueerimist.[2] Sest need eksiarvamused,

---

[1] Vähemalt on seda nii sageli oletatud, et on õigustatud selle kutsumine kartesiaanlikuks seisukohaks.

[2] Tõenduse sellele, et Wittgenstein teatud ajal seda vaadet pooldas, võib leida Moore'i artiklitest "Wittgenstein's Lectures in 1930–33" kohta *Mind*'is (*Mind*, vol. LXIV, pp. 13–14). Kuuldavasti väitis Wittgenstein, et "mina" kasutus lausetes "Ma tunnen hambavalu" või "Ma näen punast laiku" erineb täielikult selle kasutusest lausetes "Mul on haige hammas" või "Mul on tikutoos". Ta arvas, et leidub kaks "mina" kasutust ning ühes neist saab "mina" asendada "selle kehaga". Siiamaani võib see seiskoht olla ka kartesiaanlik. Kuid ta ütles ka, et teises kasutuses (kasutuses, mille näiteks on "Ma tunnen hambavalu", erine-

mille kütke ta langeb, on õpetlikud. Võib oletada, et "omanikuta" teoreetik alustab oma seletust seda liiki faktidega, mis illustreerivad teatava materiaalse keha unikaalset põhjuslikku rolli isiku kogemustes. Teoreetik väidab, et selle keha unikaalsusest piisab tekitamaks ideed, et kogemusi saab omistada mingile partikulaarsele, individuaalsele asjale, et saab öelda, nagu see asi omaks või valdaks neid. Ta arvab, et ehkki seda ideed on õnnetult ja eksitavalt väljendatud omamise kaudu, oleks ta mõneti kehtiv, mõneti mõttekas nii kaua, kui me mõtleme sellest individuaalsest asjast, kogemuste valdajast kui kehast endast. Nii kaua kui me mõtleme sel viisil, oleks konkreetse teadvusseisundi omistamine kehale, sellele individuaalsele asjale, vähemalt millegi ütlemine, mis oleks võinud olla väär; sest kõnealune kogemus oleks võinud olla kausaalselt sõltuv mõne teise keha seisundist; sõna praeguses lubatavas, kuid õnnetus tähenduses oleks ta võinud "kuuluda" mõnele teisele individuaalsele asjale. Kuid nüüd tekibki segadus, väidab teoreetik: lubatavast tähendusest, mille järgi saab öelda, et kogemused kuuluvad mingile konkreetsele asjale või et see

---

valt lausest "Mul on haige hammas", ei *tähista* "mina" *omajat* ning mõtlemisse või hambavalu tundmisse ei ole kaasatud mingit *ego*'t; ja viitas ilmse poolehoiuga Lichtenbergi ütlusele, et "Ma mõtlen" asemel oleksime meie (või Descartes) pidanud ütlema "On üks mõte" (s.t "Es denkt").

Sellise vaate omistamine Schlickile võiks tugineda tema artiklile "Meaning and Verification" (vt *Readings in Philosophical Analysis*, toim. H. Feigl ja W. Sellars). Nagu Wittgensteingi, tsiteerib Schlick Lichtenbergi ning jätkab siis: "Seega näeme, et välja arvatud juhul, kui me soovime kutsuda oma keha andmete [kogemuse vahetute andmete] omanikuks või kandjaks — mis näib olevat üpris eksitav väljendus — peame ütlema, et andmetel ei ole omanikku ega kandjat". Schlicki artikli täielik tähendus on mulle siiski ähmane ning on päris tõenäoline, et üheleainsale lausele viidates sai edasi antud ekslik mulje. Ma ütlen vaid, et konstrueerides seda hüpoteetilist "subjektita" teoreetikut, olen toetunud Schlicki artiklile; kuid ma ei pretendeeri tema seisukohtade edasiandmisele.

Nagu järgnev arutlus näitab, on Lichtenbergi antikartesiaanlik ütlus üks neist, mida ma pooldan, kui seda sobivalt kasutada; kuid mulle paistab, et enamik Descartes'i kriitikuid on seda korranud ilma, et nad oleksid seda mõistnud. (Ma ei pea siinkohal silmas Wittgensteini ja Schlicki.)

valdab neid, libisetakse nende väljendite täiesti lubamatu ning tühja tähenduseni, mille järgi sellest konkreetsest asjast ei mõelda kui kehast, vaid kui millestki muust, näiteks *ego*'st, mille ainsaks ülesandeks on varustada meid kogemuste omanikuga. Oletagem, et me kutsume esimest tüüpi valdamist, mis on kindlasti teatud liiki põhjuslik sõltuvus, "omamiseks$_1$" ning teist tüüpi valdamist "omamiseks$_2$"; ning esimest tüüpi indiviidi "B-ks" ning oletatavat teist tüüpi indiviidi "E-ks". Siis on erinevus selles, et kuigi on täiesti kontingentne, et *B omab*$_1$ *kõiki minu kogemusi*, paistab olevat paratamatu tõde see, et *E omab*$_2$ *kõiki minu kogemusi*. Kuid usk E-sse ja usk omamisse$_2$ on illusioon. Ainult neid asju, mille omamist saab loogiliselt üle kanda, saab omada. Seega ei omata kogemusi üldse millegi poolt peale konkreetse keha seisundist kausaalselt sõltumise kahtlases tähenduses; vähemalt on see ehtne suhe asjaga, sest nad oleksid võinud olla selles seoses ka teise asjaga. Kuna E ainsaks ülesandeks oli kogemuste omamine "omamise" loogiliselt ülekandmatus tähenduses ning kuna kogemusi ei omata millegi poolt selles tähenduses, sest sellist "omamise" tähendust ei leidu, tuleb E täiesti kõrvale jätta. Ta toodi sisse ainult segaduse tõttu.

Ma arvan, et peaks olema selge, et see seletus asjale ei ole sidus, ehkki ta sisaldab mõningaid fakte. Ta ei ole sidus sellepärast, et see, kes seda pooldab, on sunnitud kasutama valdamist selles tähenduses, mille olemasolu ta eitab, kui ta esitab oma argumenti eituse kasuks. Kui ta püüab sõnastada seda kontingentset fakti, mis tema meelest annab aluse "ego" illusioonile, siis peab ta seda sõnastama mõnel niisugusel kujul, nagu näiteks "Keha B omab$_1$ (s.t tema seisundist on unikaalselt sõltuvad) kõiki *minu* kogemusi". Kuid iga katse elimineerida sõna "*minu*" või mis tahes muud sama omastava jõuga väljendit annaks tulemuseks midagi sellist, mis ei ole sugugi kontingentne fakt. Väide, et *kõik* kogemused sõltuvad kausaalselt ühe keha, näiteks B seisundist, on lihtsalt väär. Teoreetik tahab öelda, et kõik *ühele isikule kuuluvad* kogemused on kontingentselt niiviisi sõltuvad. Ning teoreetik ei saa kooskõlaliselt väita, et "kõik isiku P kogemused" *tähendab sedasama* mis "kõik teatud kehast B kontingentselt sõltuvad kogemused"; sest sel juhul ei oleks tema väide kontingentne, nagu nõuab tema teooria, vaid analüütiline. Ta peab taotlema rääkida mingi kogemuste klassi liikmetest, mille puhul on tõepoolest

kontingentselt tõene, et nad kõik sõltuvad kehast B. Selle klassi määratlevaks tunnuseks on tegelikult see, et nad on "*minu* kogemused" või "mõne isik*u* kogemused", kus "minu" ja "-u" poolt väljendatud valdamise idee on see, mida ta küsitavaks peab.

See sisemine vastuolu on tõsine asi, kui kõne all on selle eitamine, millega on esmapilgul tegu: s.t nagu omistataks teadvusseisundeid tegelikult millelegi, nimelt iseendale, ning et seda liiki omistus ongi täpselt see, mida teoreetik peab ebarahuldavaks, s.t selliseks, et näiteks ei tundu mõttekas väita, et identne valu, mis oli tegelikult minu enda oma, oleks võinud kuuluda kellelegi teisele. Me ei pea kaugelt otsima, et mõista selle loogiliselt ülekandmatu omamisliigi asendit meie üldises mõtteskeemis. Sest kui me mõtleme jällegi *partikulaarsetele* teadvusseisunditele või privaatsetele kogemustele identifitseeriva osutamise tingimustele kõnes, siis me näeme, et sellistele partikulaaridele ei ole võimalik teisiti identifitseerivalt osutada kui ainult mõnele identifitseeritud *isikule kuuluvate* seisundite või kogemustena. Võib öelda, et seisundid või kogemused *võlgnevad* oma identsuse partikulaaridena selle isiku identsusele, kelle seisundid või kogemused nad on. Sellest järeldub vahetult, et kui neid üldse saab partikulaarsete seisundite või kogemustena identifitseerida, siis tuleb neid vallata või omistada just seesugusel viisil, mida omanikuta õpetuse esindaja pilab; s.t seesugusel viisil, et oleks loogiliselt võimatu, et kellegi tegelikult omatud partikulaarset seisundit või kogemust võiks omada keegi teine. Identsuse tingimused välistavad omanduse loogilise ülekande. Seega saab see teoreetik oma seisukohta kaitsta vaid eitades, et me üldse võime osutada partikulaarsetele seisunditele ja kogemustele; ning *see* seisukoht on naeruväärne.

Me võime nüüd isegi märgata võimalikku seost omanikuta õpetuse ja kartesiaanliku seisukoha vahel. Viimane on küllaltki otse kahe subjekti või kaht tüüpi subjekti dualism. Esimest võib natuke paradoksaalselt samuti dualismiks kutsuda: see on ühe subjekti — keha — ja ühe mittesubjekti dualism. Me võime kahtlustada, et teine, paradoksaalselt dualismiks nimetatu, on tekkinud esimesest, mitteparadoksaalselt dualismiks nimetatust; teisisõnu, kui me püüame mõtelda sellest, millele on teadvusseisundeid omistatud, kui millestki, mis on äärmiselt erinev sellest, millele on omistatud teatud kehalisi tunnuseid, siis on tõepoolest raske näha, miks peaks teadvusseisundeid üldse millelegi omista-

ma või miks peaks neist mõtlema millelegi kuuluvatena. Kui me selle võimaluse peale mõtleme, siis võiksime mõelda ka teisele võimalusele: nimelt, et nii kartesiaanlikud teoreetikud kui omanikuta õpetuse esindajad eksivad sügavalt, väites, nii nagu nad selleks on kohustatud, et leidub "mina" kaks kasutust, millest üks tähistab midagi, mida teine ei tähista.

[4] Omanikuta õpetuse esindaja jätab osa fakte käsitluse alt välja. Ta käsitleb vaid mõnda neist. Ta eeldab korrektselt, et üksiku keha unikaalne osa või roll kogemuses ei ole piisavaks seletuseks faktile, et kogemusi või teadvusseisundeid omistatakse millelegi, mis *omab* neid selles kõnealuses omapärase ülekandmatu valdamise tähenduses. See võib olla tarvilik seletuse osa, kuid ta ei ole iseenesest piisav seletus. Nagu nägime, jätkab teoreetik oletusega, et võib-olla on see piisav seletus millelegi muule: nimelt meie segadusttekitavale ning ekslikule *arvamusele*, nagu tuleks teadvusseisundeid millelegi sellel erilisel viisil omistada. Kuid see, nagu nägime, on vastuoluline, sest ta hõlmab selle eitamist, et kellegi teadvusseisundid on ükskõik kelle omad. Me väldime selle eituse vastuolulisust, kui jääme nõusse, et üksiku keha erilisest rollist kellegi kogemuses ei piisa seletamaks seda, miks peaks seda kogemust omistatama kellele tahes. Selle erilise rolli fakt iseendast ei paku küllaldast alust sellele, miks peaks see, millest *meie* mõtleme kui kogemuse subjektist, leidma kasutust kontseptsioonis iseenesest kui sellisest subjektist.

Kui ma ütlen, et omanikuta õpetuse esindaja käsitluse puuduseks on, et ta ei võta arvesse kõiki fakte, siis pean ma silmas väga lihtsat, kuid antud küsimuses väga keskset mõtet: nimelt, et endale harilikul viisil teadvusseisundite omistamise tarvilikuks tingimuseks on see, et me omistame neid või oleme valmis omistama ka teistele, kes pole me ise.[3] See ei tähenda midagi vähemat kui see, mida ta ütleb. See tähendab näiteks, et omistavaid fraase

[3]Ma võin kujutleda vastuväidet selle lause kvalifitseerimata vormile, vastuväidet, mille võiks sõnastada järgmiselt. Kindlasti ei ole absurdne unikaalselt rakenduva predikaadi idee, s.t idee predikaadist, mis kuuluks ainult ühe indiviidi juurde. Ning kui ta ei ole seda, siis saab kindlasti kõige rohkem väita seda, et teatud klassi predikaatide ühele indiviidile, s.t iseendale omistamise tarvilikuks tingimuseks on, et ollakse ette valmistatud või valmis seda sobivatel juhtudel omistama teistele indiviididele, ja seega tuleks omada arusaamist sellest, millised need nende

kasutatakse täpselt samas tähenduses nii siis, kui subjekt on keegi teine, kui ka siis, kui subjekt ollakse ise. Loomulikult ei tekita mõte, et see nii on, muret sellele, kes pole filosoof: näiteks mõte, et "tunnen valu" tähendab sedasama sõltumata sellest, kas öeldakse "Ma tunnen valu" või "Tema tunneb valu". Sõnaraamatud ei anna igale väljendile, mis kirjeldab teadvusseisundit, kahte liiki tähendusi: esimese isiku tähendust ning teise-ja-kolmanda isiku tähendust. Ent filosoofile on see mõte muret teinud. Kuidas saab tähendus olla sama, kui verifitseerimismeetod on kahel juhul nii erinev — või pigem, ühel juhul (teiste puhul) *leidub* verifitseerimismeetod ja teisel juhul (enda puhul) rangelt võttes see puudub? Või jällegi — sügavam kahtlus — kuidas saab olla õige iseenda puhul rääkimine *omistamisest*? Sest kindlasti tekib küsimus omistusest vaid siis, kui leidub või võib leiduda küsimus selle identifitseerimisest, millele omistatakse; ning ehkki võib tekkida küsimus selle identifitseerimisest, kes tunneb valu, kui see on keegi teine, siis kuidas saab seda küsida juhul, kui see keegi ollakse ise? Kuid sellele pärimisele saame vastuse niipea, kui meenutame, et me *kõneleme* peamiselt teistega, teiste informeerimiseks. Ühes tähenduses ei saa tõesti olla võimalik, et ma peaksin *ütlema, kes on see*, kes valu tunneb, kui see olen mina. Teises tähenduses peaksin ma siiski *ütlema, kes see on*, s.t andma teistele teada, kes see on.

---

omistamise kohased juhtumid oleksid; kuid ei ole tarvilik, et seda tuleks tegelikult teha igal juhtumil.

Lühim viis vastuväitega hakkamasaamiseks on selle möönmine või vähemalt selle vaidlustamisest loobumine; kuna rangelt võttes vajab argument ainult nõrgemat väidet, ehkki seda on veidi lihtsam läbi viia tugevama väite abil. Kuid veel on kasulik märkida, et me ei räägi üksikust predikaadist või pelgalt ühest või teisest predikaatide grupist, vaid tervest tohutust predikaatide klassist, mis on selline, et nende predikaatide või nende eituste rakenduvus määratleb indiviidide suure loogilise tüübi või kategooria. Nõuda sellisel tasemel eristust nõrgema ja tugevama väite vahel tähendab eristuse ülekandmist tasemelt, kus ta on selgelt korrektne, tasemele, kus ta võib paista tarbetu ning võib-olla ka mõttetu.

Peamine küsimus on siin puhtloogiline: predikaadi idee korreleerub eristatavate indiviidide *piirkonna* ideega, mille suhtes saab seda predikaati tähenduslikult, ehkki mitte tingimata tõeselt jaatada.

See, mida ma just ütlesin, võib-olla seletab, kuidas võidakse õigesti endale teadvusseisundeid omistada eeldusel, et neid osatakse omistada teistele. Kuid kuidas saab neid teistele omistada? Üks asi on siin küll kindel: *kui* asju, millele omistatakse teadvusseisundeid neid teistele omistades, käsitatakse kui kartesiaanlike *ego*'de kogumit, millele korrektse loogilise grammatika kohaselt saab omistada üksnes privaatseid kogemusi, *siis* sellele küsimusele vastata ei saa ning probleem on lahendamatu. Kui nende asjade identifitseerimisel, millele omistatakse teadvusseisundeid, saab ainsana toetuda privaatsetele kogemustele, siis ei saa täpselt samal põhjusel, nagu ei saa omaenda vaatepunktist olla võimalik öelda, et privaatne kogemus kuulub iseendale, ka öelda, et privaatne kogemus kuulub kellelegi teisele. Kõik privaatsed kogemused, kõik teadvusseisundid kuuluvad mulle, s.t mitte kellelegi. Lühidalt öeldes: teadvusseisundeid saab omistada iseendale ainult siis, kui neid saab omistada ka teistele. Teistele aga saab neid omistada ainult siis, kui teisi kogevaid subjekte saab identifitseerida. Ja seda ei saa teha, kui neid saab identifitseerida *ainult* kogevate subjektidena, teadvusseisundite valdajatena.

Võidakse vastu väita, et see käik kartesianismi vastu on liiga lihtne. Lõppude lõpuks ei ole raske ühte keha teisest eristada, ei ole raske kehi identifitseerida. Kas ei paku see meile kaudset teed kogevate subjektide identifitseerimiseks, seejuures kartesiaanlikku lähenemisviisi säilitades? Kas me ei saaks sellist subjekti identifitseerida kui näiteks "subjekti, mis seisab tolle kehaga samas erilises seoses nagu mina seisan sellega" ehk teisisõnu, kui "nende kogemuste subjekti, mis seisavad samas unikaalses põhjuslikus seoses kehaga N, nagu *minu* kogemused on seotud kehaga M"? Ent see ettepanek on kasutu. See eeldab, et ma oleksin väitnud, et *minu* kogemused seisavad erilises seoses kehaga M, kuid arutluse all on siin üldse õigus kõnelda *minu* kogemustest. Teisisõnu eeldab see, et ma oleksin väitnud, et *minu* kogemused seisavad erilises seoses kehaga M; kuid see eeldab, et ma oleksin väitnud seda kui teiste kogevate subjektide identifitseerimise võimalikkuse eeltingimust, s.t endast kui kogevast subjektist idee omamise tingimust, s.t kui mis tahes kogemuste *enda* omaks pidamise tingimust. Nii kaua kui me jätkame selles seletuslaadis kõnelemist ühest küljest kogemustest ning teisest küljest kehadest, saaksin ma kõige rohkem väita, et kogemused, *kõik* kogemused

seisavad erilises seoses kehaga M, et keha M on just sellisel viisil unikaalne, et see on see, mis teeb keha M unikaalseks kõigi kehade seas. (See "kõige rohkem" on võib-olla liiga palju — sõna "kogemused" kohalolu tõttu.) Väljapakutud seletus kõlab järgmiselt: "Teist kogevat subjekti eristatakse ja identifitseeritakse nende kogemuste subjektina, mis seisavad sellessamas unikaalses põhjuslikus seoses kehaga N, nagu *minu* kogemused on seotud kehaga M." Ning vastuväide on: "Kuid mida teeb seletuses sõna "minu"?" Ei ole nii, nagu saaks seletus hakkama ilma selle sõnata. Leidub veel üks vastuväide, mille juurde me tuleme tagasi.[4] See käib nii: "Mis õigusega me kõneleme selles seletuses unikaalsust implitseerides *ühest kindlast* subjektist? Miks ei võiks leiduda suvaline arv kogevaid subjekte — arvatavasti kvalitatiivselt eristamatuid — iga subjekt ja iga kogemuste hulk seismas sellessamas unikaalses seoses kehaga N (*või* kehaga M)? Keha unikaalsus ei garanteeri kartesiaanliku hinge unikaalsust."

Selleks et teha algust nende raskuste ületamisega, tuleb meil tunnistada isiku mõiste primitiivsust. Isiku mõiste all pean ma silmas sellise entiteeditüübi mõistet, et *nii* teadvusseisundeid omistavad predikaadid *kui* kehalisi tunnuseid, füüsilist olekut jt omistavad predikaadid on võrdväärselt rakenduvad selle üksiku tüübi üksikule indiviidile. Seda, mida ma silmas pean, öeldes, et see mõiste on primitiivne, võib sõnastada mitmel moel. Üheks võimaluseks on tulla tagasi nende kahe küsimuse juurde, mida ma varem küsisin: nimelt, (1) miks omistatakse teadvusseisundeid üldse millelegi? ja (2) miks omistatakse neid sellelesamale asjale, millele omistatakse ka teatud kehalisi tunnuseid, teatud füüsilist olekut jne? Ma märkisin alguses, et ei maksa eeldada, et vastused nendele küsimustele on teineteisest sõltumatud. Nüüd ütlen ma, et nad on seotud järgmisel moel: teadvusseisundite omistamise tarvilik tingimus üleüldse on, et neid tuleb omistada *sellelesamale asjale*, millele omistatakse ka teatud kehalisi tunnuseid, teatud füüsilist olekut jne. See tähendab, et teadvusseisundeid tohib üldse omistada *vaid siis*, kui neid omistatakse isikutele selles tähenduses, mis ma olen sellele sõnale andnud. Meil on kiusatus mõelda isikust kui kahte liiki subjektide teatavat sorti liitmoodustisest: ühelt poolt kogevast subjektist (puhtast teadvusest, *ego*'st) ja teisalt kehaliste tunnuste kandjast. Kui me sel viisil mõtle-

[4]Järgmises peatükis. Vt *Indiviidid*, lk 131–133.

me, tekib palju küsimusi. Kuid eriti siis, kui me küsime endalt, kuidas me rakendame, kasutame seda kahe subjekti liitmoodustise mõistet, kipub see ettekujutus — kui me oleme ausad ning hoolikad — kahe subjekti ettekujutuse asemel muutuma ettekujutuseks ühest subjektist ja ühest mittesubjektist. Sest on võimatu näha, kuidas me jõuame erinevate, eristatavate, identifitseeritavate kogemuste — eri teadvuste — subjektide ideeni, *kui seda ideed peetakse loogiliselt primitiivseks* kui kahest subjektist koosneva isiku liitidee loogilist koostisosa. Sest kunagi ei saa olla võimalik omistada kogemust kui sellist ühelegi subjektile peale iseenda; ning seega ei saa kunagi olla võimalik omistada seda ka iseendale, kunagi ei saa olla võimalik seda üldse subjektile omistada. Seega on puhtalt individuaalse teadvuse — puhta *ego* — mõiste selline mõiste, mida ei saa olemas olla; või vähemalt ei saa seda olla olemas primaarse mõistena, mille kaudu isiku mõistet seletada või analüüsida. Kui üldse, siis saab ta olemas olla üksnes teisejärgulise, mitte-primitiivse mõistena, mida ennast tuleb isiku mõiste kaudu seletada ja analüüsida. See oli entiteet, mis vastas sellele puhta teadvuse, egosubstantsi illusoorsele primitiivsele mõistele, mida otsis Hume või mida ta irooniliselt teeskles otsivat, kui ta vaatas endasse ning kaebas, et ta ei ole kunagi suutnud tabada ennast ilma tajumuseta ega suudagi tabada midagi peale tajumuse. Tõsisemalt — ning seekord polnud siin irooniat, vaid segadus, segaduse Nemesis Hume'i jaoks — see oli see entiteet, mida Hume otsis asjatult ühtsusprintsiibi jaoks, tunnistades oma hämmeldust ning lüüasaamist; otsis asjatult, sest ei saa olla ühtsusprintsiipi, kui ei leidu eristamise printsiipi. See oli ühtlasi seesama, millele Kant Hume'ist läbinägelikumalt lubas puhtalt formaalset ("analüütilist") ühtsust: "mina mõtlen" ühtsust, mis saadab kõiki minu tajumusi ning mis samahästi ei pruugiks saata ühtki neist. Lõpuks on see võib-olla see, millest Wittgenstein rääkis, kui ta subjekti kohta esiteks ütles, et sellist asja ei ole olemas, ning siis, et see ei ole osa maailmast, vaid tema piir.

Seega ei osuta siis sõna "mina" kunagi sellele, puhtale subjektile. Kuid see ei tähenda, nagu on sunnitud arvama omanikuta õpetuse esindaja, et mõnel juhul "mina" üldse millelegi ei osuta. Osutab küll; sest mina olen isik teiste seas; ning predikaadid, mis võiksid *per impossibile* kuuluda puhta subjekti juurde, kui sellele

saaks osutada, kuuluvad tegelikult isiku juurde, millele "mina" tõesti osutab.

Isiku mõiste eelneb loogiliselt individuaalse teadvuse mõistele. Isiku mõistet ei tule analüüsida hingestatud kehaks või kehastunud hingeks. See ei tähenda, et puhta individuaalse teadvuse mõiste ei võiks olla loogiliselt teisejärgulisena olemas, kui mõni arvab või leiab selle soovitava olevat. Me kõneleme surnud isikust — kehast — ning samasugusel teisejärgulisel viisil võiksime vähemalt mõtelda ka kehatust isikust. Isik ei ole kehastunud *ego*, kuid *ego* võiks olla kehatustunud isik, säilitades oma eelnevast isikuks olemisest individuaalsuse loogilise väärtuse.

[5] On tähtis aru saada selle mööndusе täiest ulatusest, mis tehakse, kui mööndakse isiku mõiste loogilist primitiivsust. Lubage mul lühidalt korrata argumendi käiku. Ei ole võimalik omistada omaenda teadvusseisundeid või kogemusi millelegi, kui ei omistata või ei olda valmis ja võimeline omistama teadvusseisundeid või kogemusi teistele individuaalsetele entiteetidele, mis kuuluvad samasse loogilisse tüüpi nagu see asi, millele omistatakse omaenda teadvusseisundeid. Enda selliste predikaatide subjektiks pidamise tingimuseks on teiste pidamine samuti nende predikaatide subjektiks. Selle võimalikkuse tingimus on omakorda see, et tuleb olla võimeline selliste predikaatide eri subjekte, s.t antud tüübi indiviide, üksteisest eristama, välja valima või identifitseerima. Selle võimalikkuse tingimus on omakorda see, et kõnealused indiviidid, mina ise kaasa arvatud, peavad kuuluma teatavasse unikaalsesse tüüpi: nimelt sellisesse tüüpi, mille igale indiviidile tuleb omistada või peab olema võimalik omistada *ühtaegu nii* teadvusseisundeid *kui ka* kehalisi tunnuseid. Ent selle tüübi selline iseloomustus on ikka veel väga ähmane ning ei too üldsegi selgesti esile asjassepuutuvat. Et seda esile tuua, pean ma need predikaadid, mis rakenduvad asjakohaselt seda tüüpi indiviididele, jagama jämedalt kahte liiki. Esimesse predikaatide liiki kuuluvad need, mis rakenduvad kohaselt ka materiaalsetele kehadele, millele me ei tihkakski rakendada predikaate, mis omistavad teadvusseisundeid. Esimest liiki kutsun ma M-predikaatideks ning nende hulka kuuluvad sellised asjad nagu "kaalub 10 *stone*'i", "on külalistetoas" ja nii edasi. Teise liiki kuuluvad kõik ülejäänud predikaadid, mida me isikutele rakendame. Neid kutsun ma I-predikaatideks. I-predikaate on

muidugi väga mitmesuguseid. Nende hulka kuuluvad niisugused asjad nagu "naeratab", "läheb jalutama", aga ka "tunneb valu", "mõtleb kõvasti", "usub jumalasse" ja nii edasi.

Siiani olen ma öelnud, et isiku mõistet tuleb võtta sellist tüüpi entiteedi mõistena, mille puhul selle tüübi individuaalsele entiteedile rakenduvad võrdselt hästi *ühtaegu nii* teadvusseisundeid omistavad predikaadid *kui ka* kehalisi tunnuseid, füüsilist olekut jne omistavad predikaadid. Kõik, mis ma ütlesin selle mõiste primiivseks tunnistamise tähenduse kohta, on, et seda ei tule analüüsida teataval viisil või teatavatel viisidel. Näiteks ei tule meil mõelda sellest kui teisejärgulist liiki entiteedist kahe primaarse liigi, nimelt partikulaarse teadvuse ja partikulaarse inimkeha suhtes. Ma vihjasin ka sellele, et kartesiaanlik eksitus on ainult üldisema eksituse erijuht, mis ilmneb teistsugusel kujul omanikuta tüüpi teooriate juures, kui arvatakse, et isikute tähistajad või näilised tähistajad *ei* tähista täpselt sedasama asja või entiteeti kõikide predikaadiliikide puhul, mida on omistatud tähistatud entiteedile. See tähendab, et kui me tahame vältida selle eksituse üldist esinemisvormi, siis *ei tohi* me arvata, et "mina" või "Smith" kannatab tüübi mitmemõttelisuse all. Tõesti, kui me tahame tüübi mitmemõttelisust kusagile paigutada, siis toimiksime targemini, kui paigutaksime selle teatavate predikaatide hulka, nagu "on külalistetoas", "sai kiviga pihta" jne, ning ütleksime, et neil on üks tähendus, kui neid rakendatakse materiaalsetele kehadele ja et isikutele rakendatuna on neil teine tähendus.

See on kõik, mis ma siiani olen lausunud selle kohta, mida tähendab öelda, et isiku mõiste on primitiiv. Veel tuleks esile tuua, mis selle ütlemisest järeldub nende predikaatide loogilise iseloomu kohta, mille abil me teadvusseisundeid omistame. Selleks sobib hästi I-predikaatide üldine käsitlemine. Ehkki mitte kõik I-predikaadid ei ole need, mida me peaksime kutsuma "predikaatideks, mis omistavad teadvusseisundeid" (nt "läheb jalutama" ei ole seda), võib öelda, et nad on sarnased selle poolest, et neist järeldub, et sellel, kellele neid omistatakse, on teadvus.

Mis järeldused tulenevad siis sellest seisukohast I-predikaatide iseloomu kohta? Ma arvan, et need on järgmised. On selge, et mingit erilist tüüpi identifitseeritavatest indiviididest, nimelt sellistest, kes omavad nii M-predikaate kui ka I-predikaate, on mõtet rääkida vaid siis, kui on põhimõtteliselt võimalik iga sel-

le tüübi indiviidi ja iga I-predikaadi puhul kindlaks teha, kas see indiviid omab seda I-predikaati. Ning vähemalt mõnede I-predikaatide puhul peavad need kindlakstegemise viisid moodustama I-predikaadi omistamise mõnes mõttes loogiliselt adekvaatset liiki kriteeriumid. Sest oletagem, et ühelgi juhul ei moodusta need kindlakstegemise viisid loogiliselt adekvaatset liiki kriteeriume. Siis peaksime mõtlema seosest kindlakstegemise viiside ja I-predikaadiga osalt või täielikult omistatu vahel alati järgmisel moel: me peaksime mõtlema kindlakstegemise viisidest kui selle erisuguse asja, nimelt teadvusseisundi esinemise *märgist* kõnealuses indiviidis. Kuid siis saaksime ainult nende kahe vahelise korrelatsiooni vaatlemise abil teada, et see kindlakstegemise viis oli I-predikaadiga omistatud erisuguse asja esinemise märgiks. Kuid selle vaatluse saab igaüks ainult ühel puhul, nimelt iseenda peal läbi viia. Ning seega oleme tagasi kartesianismi kaitsja positsioonil, kelle arvates meie käik selle vastu oli liiga lihtne. Sest mida tähendab "iseenda puhul"? Iseendale või üldse teadvusseisundite omistamise ideel on ainult siis sisu, kui omistaja juba teab, kuidas omistada vähemalt mõnda teadvusseisundit teistele. Seega ei saa ta argumenteerida lähtudes üldisest "iseenda puhust" järeldusteni selle kohta, kuidas seda teha; välja arvatud juhul, kui ta juba teab, kuidas seda teha, puudub tal igasugune kontseptsioon *iseenda puhust* ja üldse igasugusest *puhust*, s.t mis tahes kogevast subjektist. Selle asemel on tal vaid tõendus selle kohta, et on oodata valu jm, kui teatud keha mõjustatakse teatud kombel ning pole oodata, kui on mõjustatud teisi kehi. Kui ta spekuleeriks vastupidise ideega, saaksid tema spekulatsioonid kohe ümber lükatud.

Mõistagi pole selles järelduses midagi uut. Ma ütlesin, et kui I-predikaate omistatakse teistele, siis tehakse seda nende käitumise vaatlemise alusel; ning et käitumuslikud kriteeriumid, millele sealjuures toetutakse, ei ole ainult selle esinemise märgiks, mida peeti silmas I-predikaadiga, vaid on I-predikaadi omistamise loogiliselt adekvaatset liiki kriteeriumid. Selle järelduse kasuks väidan ma aga, et see tuleneb igasuguse teadvusseisundi millelegi omistamise tarvilike tingimuste analüüsist. Asi pole mitte selles, et me peame seda järeldust aktsepteerima selleks, et skeptitsismi vältida, vaid me peame seda aktsepteerima selleks, et seletada mõisteskeemi olemasolu, milles see skeptiline probleem on sõ-

nastatud. Kuid kui järeldust on kord aktsepteeritud, siis skeptilist probleemi ei kerkigi. Sama kehtib paljude skeptiliste probleemide puhul: nende sõnastamine hõlmab mingi mõisteskeemi teeseldud aktsepteerimist ning samas selle olemasolu ühe tingimuse vaikset tagasilükkamist. Sellepärast on nad lahendamatud selles mõistestikus, milles nad on sõnastatud.

Kuid see on ainult pool tõest I-predikaatide kohta. Sest muidugi kehtib mõnede I-predikaatide oluliste klasside kohta see, et kui neid *iseendale* omistatakse, siis ei tehta seda nende käitumuslike kriteeriumide vaatlemisele toetudes, mille põhjal neid omistatakse teistele. See ei kehti kõikide I-predikaatide kohta. Üldiselt ei kehti see nende kohta, mis on seotud iseloomu või võimete hindamisega: kui neid omistatakse endale, siis omistatakse neid üldiselt samalaadsel alusel nagu ka neid teistele omistades. Isegi nende I-predikaatide seas, mille puhul on tõsi, et neid üldiselt ei omistata iseendale nende kriteeriumide alusel, millele toetudes neid teistele omistatakse, leidub palju selliseid, mille puhul on samuti tõsi, et enesele omistaja saab nende omistust korrigeerida sellel alusel. Kuid jääb alles palju juhtumeid, mil kellelgi on täiesti adekvaatne alus I-predikaati endale omistada ning ikkagi on see alus küllaltki erinev nendest, mille toel predikaati omistatakse teisele. Nõnda lausub keegi praegusest vaimuseisundist või tundest raporteerides: "Ma olen väsinud, kurvameelne, tunnen valu". Kuidas saab seda fakti ühitada õpetusega, mille kohaselt on need kriteeriumid, mille toel omistatakse I-predikaate teistele, selle omistuse loogiliselt adekvaatset liiki kriteeriumid?

Selle ühitamise näiline raskus võib meid ahvatleda mitmes suunas. Näiteks võib ta ahvatleda meid eitama, et need omistused iseenesele on tegelikult üldse omistavad, *sulatama* teadvusseisundite esmaisikulisi omistusi *kokku* nende teiste käitumisvormidega, mis moodustavad kriteeriumid, mille alusel üks isik omistab I-predikaate teisele. See vahend näib raskust vältivat; ta ei ole mitte kõikidel juhtudel täiesti sobimatu. Kuid ta ähmastab fakte, ning on tarbetu. See on pelgalt I-predikaatide või pigem I-predikaatide otsustava klassi erilise iseloomu tunnustamisega läbikukkumise peen vorm. Sest nii nagu ei ole üldiselt olemas ühte selle klassi predikaatide sisemise privaatse tähenduse primaarset õppimisprotsessi või endale õpetamise protsessi ning siis teist protsessi, milles õpitaks neid predikaate iseenda puhul märgatud

teatavate käitumisvormidega korrelatsiooni toel teistele rakendama, niisamuti ei ole ka üldiselt olemas üht selliste predikaatide käitumuslike kriteeriumide alusel teistele rakendama õppimise primaarset protsessi ning siis veel üht uue käitumisvormi, nimelt esimeseisikuliste I-lausungite väljendamise teisejärgulise tehnika omandamise protsessi. Mõlemad ettekujutused keelduvad kõnealuste predikaatide unikaalset iseloomu tunnistamast. Oletagem, et me tähistame sellise predikaadi propositsioonilise funktsiooni üldist vormi "Ix"-iga. Siis esimese ettekujutuse kohaselt on selles valemis "x"-i primaarselt asendav väljend "mina", esimese isiku asesõna ainsuses: tema kasutusjuhud muude asendustega on teisejärgulised, derivatiivsed ja logisevad. Teisest küljest on teise ettekujutuse kohaselt "x"-i primaarseks asendajaks "tema", "see isik" jne ning selle "mina"-kasutus on teisejärguline, veider ning ei ole päriselt omistav kasutus. Kuid nende predikaatide iseloomule on olemuslik see, et neil on nii esimese kui kolmanda isiku omistav kasutus, et neid saab endale omistada ka teistmoodi kui nende subjekti käitumist vaadeldes ning neid saab teistele omistada käitumuslike kriteeriumide alusel. Nende kasutamaõppimine hõlmab mõlema kasutusaspekti õppimist. Selleks et *omada* seda tüüpi mõistet, tuleb omistada neid predikaate ühtaegu nii endale kui ka teistele ning suhtuda kõikidesse teistesse kui enesele omistajatesse. Selleks, et seda tüüpi mõistest *aru saada*, tuleb tunnistada, et leidub liik predikaate, mida saab ühemõtteliselt ning adekvaatselt omistada *ühtaegu nii* predikaadi subjekti vaatlemise alusel *kui ka* mitte sel alusel, s.t sõltumatult subjekti vaatlemisest: teine olukord on see, kus omistaja on ühtlasi ka subjekt. Kui ei leiduks mõisteid, mis vastaksid sellele kirjeldusele, mille ma just andsin, siis puuduks meil tõepoolest hinge filosoofiline probleem; kuid samuti puuduks meil ka isiku mõiste.

Et esitada seda ideed — teatava möödapääsmatu tahumatusega — ühe konkreetse mõiste, näiteks depressiooni mõiste näitel, me kõneleme rõhutud moel käitumisest (depressiivsest käitumisest) ning me kõneleme samuti end rõhutuna tundmisest (depressiooni tundmisest). Võib tekkida kiusatus väita, et tundeid saab tunda, aga mitte vaadelda ning käitumist saab vaadelda, aga mitte tunda ning seetõttu peab siin olema ruumi loogilise kiilu vahelelöömiseks. Ent depressiooni mõiste katab koha, kuhu tahetakse kiilu sisse lüüa. Me võiksime öelda: selleks et saaks leiduda sel-

line mõiste nagu X-i depressioon, depressioon, mis kuulub X-le, peab see mõiste katma nii seda, mida X tunneb, aga ei vaatle, kui seda, mida teised peale X-i (kõigi X väärtuste korral) saavad vaadelda, ehkki mitte tunda. Kuid võib-olla on targem öelda: X-i depressioon *on* miski, üks ja seesama asi, mida X tunneb, aga ei vaatle, ja see, mida teised peale X-i saavad vaadelda, ehkki mitte tunda. (Muidugi mõista võib seda, mida saab vaadelda, ka teeselda või varjata.) Keeldumine selle aktsepteerimisest tähendab keeldumist aktsepteerida keele *struktuuri*, milles me kõneleme depressioonist. Mõnes mõttes pole sellest midagi. Keegi võib loobuda kõnelemisest või võib-olla arendada välja mõne teistsuguse struktuuri, selleks et endaga kõneleda. Kuid halvasti on siis, kui korraga teeseldakse selle struktuuri aktsepteerimist ning keeldutakse selle aktsepteerimisest; s.t kui tagasilükkamine valatakse selle struktuuri keelde.

Just selles valguses tuleb näha mõningaid tuttavaid filosoofilisi raskusi vaimu teemal. Sest mõned neist kerkivad esile just sellisest läbikukkumisest sellise iseloomu möönmisel või täielikult tunnustamisel, mille ma olen väitnud olevat vähemalt mõnedel I-predikaatidel. Ei nähta, et neil predikaatidel ei saa olla kumbagi kasutusaspekti, ei enesele-omistavat ega teistele-omistavat, ilma et neil oleks ka teine aspekt. Selle asemel peetakse nende kasutuse ühte aspekti täielikuks, mida ta olla ei saa, ning siis paistab teine aspekt problemaatilisena. Nii me kõigumegi filosoofilise skeptitsismi ja filosoofilise biheiviorismi vahel. Kui me peame mõne I-predikaadi, nt "depressioonis" kasutuse eneseleomistavat aspekti primaarseks, siis paistab tekkivat loogiline lõhe kriteeriumide vahele, mille toel me ütleme, et keegi teine on depressioonis, ja tegeliku depressioonis olemise seisundi vahele. Me ei mõista aga seda, et kui sel loogilisel lõhel lubatakse avaneda, siis ei neela ta mitte ainult tema depressiooni, vaid ka meie depressiooni. Sest kui on olemas loogiline lõhe, siis pole ükskõik kui ulatuslik depressiivne käitumine midagi enamat kui depressiooni märk. Kuid ta saab olla depressiooni märk ainult tänu vaadeldud korrelatsioonile tema ja depressiooni vahel. Kuid kelle depressiooni? Ainult minu, võidakse tunda kiusatust öelda. Kuid kui *ainult* minu, siis *ei ole* ta üldsegi minu. Tavaliselt esitab skeptiline seisukoht loogilise lõhe ületamist heal juhul logiseva järelduse-

na. Kuid asi on selles, et kui on olemas lõhe, siis puudub isegi järelduse eelduste süntaks.

Teisest küljest, kui me peame nende predikaatide teisteleomistavat kasutust primaarseks või täielikuks, siis võime jõuda veendumuseni, et nende predikaatide tähenduse predikaatidena ammendavad needsamad kriteeriumid, mille toel me neid teistele omistame. Kas ei järeldu see loogilise lõhe eitamisest? Ei järeldu. Kes arvab, et järeldub, unustab nende predikaatide eneseleomistava kasutuse, unustab, et meil on tegemist predikaatide klassiga, mille tähendusele on olemuslik, et samale indiviidile võib neid omistada nii enda kui teiste poolt, kusjuures enesele ei omistata neid vaatluse alusel nagu teistele, vaid teisel alusel. Asi ei ole selles, nagu oleks neil predikaatidel kahte liiki tähendus. Pigem on nende ühtset liiki tähendusele olemuslik see, et nende mõlemad omistusviisid on täiesti kõlblikud.

Kui keegi mängib kaarte, siis moodustab teatavale mängukaardile iseloomulik tähistus loogiliselt adekvaatse kriteeriumi selle kutsumiseks näiteks ärtuemandaks; kuid seda niiviisi mängu kontekstis kutsudes omistatakse talle omadusi, mis ulatuvad kaugemale selle tähistuse omamisest. See predikaat omandab oma tähenduse tervest mängu ülesehitusest. Sama kehtib keele kohta, milles me omistame I-predikaate. Öelda, et kriteeriumid, mille toel me omistame teistele I-predikaate, on selle omistuse loogiliselt adekvaatseks liigiks, ei tähenda, et nende predikaatide omistatav tähendus oleks ammendatud nende kriteeriumidega. Kes seda arvab, unustab, et nad on I-predikaadid, unustab ülejäänud keelestruktuuri, kuhu nad kuuluvad.

[6] Nüüd võib meie hämmeldus võtta uue kuju küsimusena: "Aga kuidas saab endale ilma vaatluseta omistada sedasama asja, mille omistamiseks vaatluse põhjal võib teistel olla loogiliselt adekvaatset liiki alus?" Selle küsimuse võib haarata laiemasse küsimusse, mille võiks sõnastada nii: "Kuidas on I-predikaadid võimalikud?" või: "Kuidas on isiku mõiste võimalik?" Selle küsimusega asendame nood kaks eelmist küsimust, nimelt "Miks teadvusseisundeid üldse omistatakse, omistatakse millelegi?" ja "Miks omistatakse neid sellelesamale asjale, millele omistatakse ka teatud kehalisi tunnuseid jne?" Sest neile kahele esialgsele küsimusele leiame vastuse eikusagilt mujalt kui isiku mõiste primitiivsuse ja seega ka I-predikaatide unikaalse iseloomu tun-

nistamisest. Seega peab allesjäänud hämmeldus vormima end sellel uuel moel. Sest kui me oleme tunnistanud isiku mõiste primitiivsust ning ühes sellega ka I-predikaatide unikaalset iseloomu, tahame siiski küsida, mis peitub neis loomulikes faktides, mis teeb mõistetavaks vajaduse selle mõiste järele, ning küsida seda mittetriviaalset vastust lootes, s.t lootes vastust, mis ei ütle *ainult*: "Noh, maailmas on olemas inimesed." Ma ei pretendeeri võimelisusele seda nõuet täielikult rahuldada. Kuid ma võin mainida kaht väga erinevat asja, mis võiksid arvesse tulla vastuse alustuse või fragmentidena.

Esiteks arvan ma, et algust võiks teha teatava I-predikaatide klassi nihutamisega pildis kesksele kohale. Jämedalt võttes on need predikaadid, mis hõlmavad millegi tegemist ja eeldavad selgelt kavatsust või vaimusseisundit või vähemalt teadvust üldiselt ning viitavad kehaliigutuste iseloomulikule mustrile või mustrite kogumile, aga ei viita üldse täpselt mingile väga kindlale aistingule või kogemusele. Ma pean silmas selliseid asju nagu "jalutama minemine", "nöörikerimine", "pallimängimine", "kirjakirjutamine". Neil predikaatidel on paljude I-predikaatide huvitav tunnus, nimelt ei omistata neid üldiselt iseendale vaatluse põhjal, kusjuures teistele omistatakse neid just vaatlusele tuginedes. Kuid nende predikaatide puhul tuntakse minimaalset vastumeelsust möönda, et see, mida neil kahel eri moel omistatakse, on üks ja seesama. See on nii küllaltki selgepiirilise kehaliigutuste mustri märgatava domineerimise tõttu selles, mida nad omistavad, ning igasuguse esiletõusva kogemuse puudumise pärast. Need vabastavad meid ideest, et ainsad asjad, mida me saame teada vaatluseta või järelduseta või kummatagi, on privaatsed kogemused; ka praeguste ja tulevaste kehaliigutuste kohta saame teada kummagi vahenduseta. Ometi on kehaliigutused kindlasti ka ühed neist asjust, mida me võime teada vaatluse ja järelduse vahendusel. Vaadeldavate asjade seas, vastandina asjadele, millest me teame ilma vaatluseta, on nende kehade liigutused, mis sarnanevad sellega, mille kohta käiv teadmine ei rajane vaatlusel. On tähtis, et me saaksime sellistest liigutustest aru, sest nad on meile olulised ning mõjutavad meie liigutusi; ning tõepoolest me mõistame neid, me interpreteerime neid ainuüksi selle abil, et näeme neid just selliste tegevusplaanide ja -kavade elementidena, mille praegust kulgu ning tulevast arengut me tunneme asjassepuutuvaid praegusi liigutusi vaatlemata.

Kuid see tähendab, et me näeme selliseid liigutusi kui *tegusid*, et me tõlgendame neid kavatsuse kaudu, et me näeme neid sellist tüüpi indiviidide liigutustena, kuhu kuulub ka see indiviid, kelle praegusi ja tulevasi liigutusi me teame ilma vaatluseta; see tähendab, et me näeme, kuidas teised omistavad endale vaatlusele toetumata seda, mida meie neile vaatluse põhjal omistame.

Nende märkustega ei kavatse ma välja pakkuda viisi "teiste vaimude probleemi" lahendamiseks ega ütle ka, kuidas anda meie uskumustele teiste kohta üldist filosoofilist "õigustust". Ma olen juba väitnud, et selline "lahendus" või "õigustus" ei ole võimalik, et poleks kooskõlaline seda nõudagi. Samuti ei ole need märkused kavatsetud aprioorse geneetilise psühholoogiana. Nad taotlevad lihtsalt aidata meile mõistetavaks teha seda, et selle teema filosoofia antud arenguastmel on meil selline mõisteskeem, nagu meil on. Minu arvates on kergem aru saada, kuidas me võime üksteist ning ennast näha isikutena, kui me mõtleme kõigepealt sellele, et me tegutseme ja tegutseme üksteise suhtes ning tegutseme vastavalt ühisele inimloomusele. "Üksteise nägemine isikutena" tähendab muidugi mitmeid asju, kuid mitte eraldiseisvaid ja teineteisest lahus olevaid asju. I-predikaatide klass, mille ma tõin pildi keskmesse, ei ole seal sõltumatult, lahus teistest temale ebaolulistest I-predikaatidest. Otse vastupidi, nad on teistega lahutamatult seotud, nendega läbi põimunud. Vaimu temaatika ei jagune teemadeks, mis poleks üksteisega seotud.

Ma rääkisin just praegu ühisest inimloomusest. Kuid ühes tähenduses on meie mõisteskeemi olemasolu tingimuseks, et inimese loomus ei tohiks olla ühine — see tähendab, et ta ei tohiks olla ühiskondlik loomus. Filosoofid on arutanud küsimust, kas on või saab olla olemas sellist asja nagu "rühma vaim". Mõnele on see idee tundunud imetabaselt köitev, samas teistele aga ääretult absurdne ja mõttetu ning seejuures huvitaval kombel ka kahjulik. On kerge näha, miks need viimased on seda kahjulikuks pidanud: nad leidsid midagi kohutavat mõttes, et inimestel kaovad seda liiki hoiakud üksikisikute suhtes, nagu neil varem olid, ning selle asemel on neil mõnes mõttes analoogsed hoiakud rühmade suhtes; ning et nad võivad lõpetada enda jaoks individuaalsete tegevuskavade otsustamise ning osaleda selle asemel korporatiivsetes ettevõtmistes. Kuid see, et nad seda kahjulikuks pidasid, näitas, et nad ise said liigagi hästi aru sellest ideest, mida nad absurdseks

nimetasid. Asjaolu, et me peame loomulikuks teatud liikuvate looduslike objektide klassi liikmeid isikutena individueerida, ei tähenda, et selline mõisteskeem oleks möödapääsmatu igasuguse olendite klassi suhtes, kes meist väga ei erine. Sellist tehnikat, nagu ma kasutasin eelmises peatükis otsustamaks, kas piiratud auditiivses maailmas on ruumi mina [*self*] mõistele, saab kasutada ka selgitamaks, kas me ei peaks konstrueerima erilist liiki sotsiaalse maailma ideed, kus üksikisiku mõiste on asendatud rühma mõistega. Mõtle esiteks tegeliku inimeksistentsi teatavatele aspektidele. Mõtle näiteks kahele inimrühmale, kes on haaratud mõnda võistluslikku, kuid korporatiivsesse tegevusse, nagu näiteks lahing, milleks neid on äärmiselt hästi treenitud. Me võime isegi oletada, et käsklused on üleliigsed, ehkki infot antakse edasi. On kerge oletada, et sellisesse tegevusse süüvinuna ei osuta selle rühma liikmed üldse üksikutele isikutele, ei kasuta isikunimesid ega isikulisi asesõnu. See-eest osutavad nad rühmadele ning rakendavad neile predikaate, mis on analoogsed nende eesmärgipärast käitumist omistavate predikaatidega, mida me tavaliselt rakendame üksikisikutele. Nad võivad *tegelikult* sellises olukorras kasutada mitmusevorme, nagu "meie" ja "nemad"; kuid see ei ole ehtne mitmus, see on mitmus ilma ainsuseta, mis esineb sellistes lausetes nagu "Me oleme vallutanud kindluse", "Me oleme mängu kaotanud". Samuti võivad nad osutada rühma elementidele, rühma liikmetele, kuid ainult nende terminitega, mis saavad tähenduse neist rollidest, mida need elemendid mängivad korporatiivses tegevuses. Niiviisi kasutame me mõnikord sõnu "sõudja" või "väravavaht" osutamaks sellele, kes tegelikult on isik.

Kui me mõtleme selliste juhtumite peale, siis näeme, et me isegi kasutame oma sotsiaalse elu ühe osa kestel, mis õnneks pole väga suur, ideede kogumit, millest on välja jäetud üksikisik, kus tema koha on üle võtnud rühm. Ent kas ei võiks me mõelda kogukondadest või rühmadest nii, nagu see osa nende liikmete elust oleks domineeriv osa — või ei olekski osa, vaid kogu elu? Mõnikord juhtub inimrühmadega seda, et nende liikmed mõtlevad, tunnevad ja tegutsevad "nagu üks" — nii nagu *meie* ütleme. Minu arvates võiks olla üksikisiku mõiste olemasolu tingimuseks, et seda peaks juhtuma ainult mõnikord.

Üsna kasutu on siinkohal öelda: "Siiski, isegi kui see juhtuks kogu aeg, siis *oleks* igal rühma liikmel ometi individuaalne teadvus, ja ta kehastaks individuaalset kogemuse subjekti." Kuid jällegi ei ole mõtet rääkida lihtsalt individuaalsest teadvusest kui sellisest, lihtsalt kogemuse individuaalsest subjektist kui sellisest; seesuguseid puhtaid entiteete ei ole võimalik identifitseerida. Muidugi on tõsi, et kui ma pakkusin välja täieliku rühmaga sulandumise fantaasia, siis ma võtsin meie üksikisiku mõiste lähtepunktiks. See asjaolu teeb kasutu reaktsiooni loomulikuks. Kuid oletage, et keegi on tõsiselt arendanud järgmist "hüpoteesi": igal inimkeha osal, igal organil ning igal liikmel on individuaalne teadvus, eraldiseisev kogemuste kese. See "hüpotees" oleks samavõrd kasutu kui ülaltoodud märkus, ehkki palju ilmsemalt. Oletagem nüüd, et leidub liikuvate loomulike objektide klass, mis on rühmadeks jaotatud nii, et iga rühm esitab sama iseloomulikku tegevusmustrit. Iga rühma sees leidub teatavaid erinevusi välimuses, mis kaasnevad funktsioonierinevustega ning iseäranis on igas rühmas üks liige silmatorkava välimusega. Kas ei või siis kujutleda kahte vaatlustehulka, mis ühel juhul võiks meis tekitada arvamuse, et see kindel liige on rühma eestkõneleja, tema suuvooder; ning teisel juhul pidada teda selle suuks, kui mõtleme rühmast kui ühest *hajutatud* kehast? Oluline on siin see, et niipea, kui me võtame omaks viimase mõtteviisi, siis me loobume esimesest; meid ei mõjuta enam inimese analoogia tema esimesel kujul, vaid ainult teisel kujul; me ei tunne enam kiusatust öelda: võib-olla on liikmetel teadvus. Siinkohal on kasulik meenutada fraasi "keha ja tema liikmed" hämmastavat mitmemõttelisust.

[7] Eespool, kus ma arutlesin puhta individuaalse teadvuse mõiste üle, ütlesin ma, et ehkki see ei saa olla primaarne mõiste, mida kasutatakse isiku mõiste seletamiseks (seega ei ole olemas traditsiooniliselt mõistetud keha-vaimu probleemi), võib ta olla olemas loogiliselt teisejärgulisena. Seega võib meist igaüks meie tegeliku mõisteskeemi seest küllaltki mõistuspäraselt ette kujutada oma individuaalset ellujäämist pärast kehalist surma. Selle ettekujutamiseks ei pea isegi eriti pingutama. Tuleb lihtsalt endast mõelda, et omatakse mõtteid ja mälestusi põhiliselt niisamuti nagu praegugi, nägemis- ja kuulmiskogemusi nagu praegugi, või ehk isegi — kuigi sellega kaasnevad teatavad raskused — mõningaid pseudotaktiilseid või orgaanilisi aistinguid nagu praegugi, samas kui

(*a*) ei omata aistinguid kehast, mis on seotud omaenda kogemusega nii, nagu oma keha seda on, ning (*b*) ei omata võimet tekitada muudatusi maailma füüsilises olukorras, nii nagu seda praeguses olukorras tehakse oma käte, õlgade, jalgade ja häälepaeltega. Tingimust (*a*) tuleb laiendada lisades, et mitte keegi teine ei väljendaks reaktsioone, mis näitaksid, et ta tajub keha sellest paigast, kus asuks tema keha, kui ta näeks ja kuuleks kehalises olekus, mis oleks sama paik, kust keegi näeks ja kuuleks kehatus olekus. Muidugi on võimalik kujutleda, et tingimuse (*a*) mõlemad osad oleksid rahuldatud ilma, et tingimus (*b*) oleks rahuldatud. See oleks võrdlemisi labane ettekujutlus ja kuuluks samasse klassi tuttavate häältega, lauale koputavate vaimudega. Kuid oletage, et me mõistame kehatust rangelt selles tähenduses, et me kujutleme tingimusi (*a*) ja (*b*) täidetuna. Siis tuleneb sellest kaks järeldust, millest ühte on tihti märgitud, teisele aga pole ehk piisavalt tähelepanu pööratud. Esimene on see, et rangelt võttes kehatu indiviid on rangelt võttes üksik ning temale jääb see tõesti äärmiselt tühjaks, ehkki mitte tähendusetuks spekulatsiooniks, kas tema klassi kuulub veel teisigi liikmeid. Teine ning vähem tähele pandud järeldus on, et säilitamaks oma ideed iseenesest kui indiviidist peab ta alati mõtlema endast nii, nagu ta oleks *endine* isik, kuid *ilma* kehata. See tähendab, et ta peab suutma endast mõtelda kui liikmest selliste entiteetide klassis või tüübis, millega ta paraku ei ole enam võimeline suhtlusse astuma — asjaolu, mis varem oli endast idee omamise tingimuseks üldse. Kuna tal ei ole siis nii-ütelda enam isiklikku elu, peab ta elama elatud isikliku elu mälestustes; või kui minevikus elamine oma külgetõmbe kaotab, siis võib ta saavutada teatud liiki sumbunud isikliku asenduselu, tundes teatavat laadi huvi inimeste eluolu vastu, mille tumm ja nähtamatu tunnistaja ta on — mõneti sarnane näitemängu vaatajaga, kes lausub endamisi "Seda ma oleksin pidanud tegema (või ütlema)" või "Kui mina oleksin tema, siis oleksin. . . ". Vastavalt mälestuste kustumisele ning selle asenduselu tüütuks muutumisele sumbub tema mõiste iseendast kui indiviidist üha enam. Sumbumise piiril pole *tema indiviidina ellujäämise vaatepunktist* enam mingit erinevust kogemuse kestmise ning selle lakkamise vahel. Nii mõistetud kehatu ellujäämine võib tunduda vägagi ebameeldiv. Kahtlemata on see põhjuseks, miks on õigeusklikud nii targalt rõhutanud keha ülestõusmist.

ESIMENE ISIK — JA TEISED

Peter F. Strawson

Tõlkinud Bruno Mölder

Ma alustan asjast, mille suhtes paistab kehtivat üleüldine nõusolek. Kui kellelgi on selline mõte nagu "Ma tunnen end kohutavalt" ja ta selle endale sõnastab, siis on tema "ma" kasutus kaitstud kaht liiki eksituse eest, mis mõnikord kipub ähvardama mõningaid teisi määravaid osutavaid väljendeid: ta on kaitstud osutuse puudumise eest ja ta on kaitstud vigase või ebakorrektse osutuse eest (s.t kavatsetud osutuse ja kasutatud väljendi poolt antud olukorras kantud konventsionaalse osutuse lahknevuse eest). Sel on kõige lihtsamad põhjused. Igaüks, kes on võimeline sellist mõtet sõnastama, valdab isikuliste asesõnade kasutamise kaudu isikulise osutuse tavapraktikat; ning üks selle praktika reegleist on, et esimese isiku asesõna osutab igal oma kasutusjuhul sellele, kes teda kasutab. Seega piisab faktist, et meil on ettekujutatud juhtumil kasutaja, et tagada kasutusele osutust ning korrektset osutust. Vähimalgi kombel ei ole tagatise toimimiseks tarvilik, et kasutaja peaks teadma, *kes* ta on. Ta võib olla mälukaotusega šokiseisundis, nii et kõik tema isiklikud mälestused on ta ajutiselt

---

The First Person — and Others. — *Self-Knowledge*. Ed. by Quassim Cassam. Oxford: Oxford University Press, 1994, pp. 210–215.

Copyright ©P. F. Strawson 1994

Avaldame autori nõusolekul.

See on "Reply to Mackie and Ishiguro" ümbertöötatud versioon, mis ilmus teoses *Philosophical Subjects: Essays Presented to P. F. Strawson*. Toim Zak van Straaten (Oxford, 1980). Praegusel kujul varem avaldatud ei ole. *Autor*.

hüljanud. Ta võib ikkagi mõelda "*Kes iganes ma ka olen*, ma tunnen end kohutavalt" ning olla kaitstud mõlemat liiki osutusliku eksituse eest.

Enamgi veel, see kaitstus ei sõltu mitte mingil juhul ainult sellest, et ta omistab endale vaimuseisundeid, mõtte- ja tundeseisundeid. Kui ta kellegi teise kehaosa enda kehaosaga segiajamise tulemusena mõtleb "Ja mina veritsen ohtralt", kuigi ta tegelikult ei veritse üldse, siis on see, mida ta mõtleb, väär, kuid — ja just seetõttu — osutus talle enesele on kõigutamata. Sama kehtib kõigi mis tahes liiki esmaisikuliste endaleomistuste suhtes. Isegi see, kes on oma identiteedi suhtes täielikult eksiteele viidud, kes mõtleb näiteks "Mina kirjutasin *Traktaadi*", ei osuta endale valesti; ja kui ta mõtleb: "Mina, Ludwig Wittgenstein, kirjutasin *Traktaadi*", siis osutab "mina" sellelesamale, millele ennegi, ja ta teeb lihtsalt veel ühe vea, lisades sellele täiendi "Ludwig Wittgenstein".

Riskides olla tüütu, pean ma kordama asjaolu, et "mina" immuunsus (mõlemat liiki) osutusliku eksituse suhtes mõttes või kõnes, mis tahes inimene seda ka ei kasutaks ning sõltumatult tema olukorrast, on tagatud inimolendite seas juurdunud väljendi rolli poolt endale ja teineteisele osutamise tavapraktikas. Seega järeldub siit, et argumenti sellise "mina" kasutuse olemasolu poolt, mis erineb tema kasutusest osutusena inimolendile (mõtlevale ja kehalisele keelekasutajale), ei saa tuletada lihtsalt selle tunnuse olemasolust. See ei tähenda, et ei oleks või ei saaks olemas olla mõnda teist selle väljendi kasutust; kuid kui see nii on või olla saab, siis tuleb selle olemasolu või võimalikkuse kasuks argumenteerida teistel alustel.

Seisukoht, et on olemas vähemalt üks selline teine kasutus, on vähemalt auväärne, juhul kui vanus tagab auväärsuse. Seisukoht, mida ma silmas pean, on selline, et "mina" esmane osutus on iga mõtleja vaimus midagi täiesti immateriaalset — mõtleja hing või "isesus", eraldiseisev, kestusega, üldiselt selle mõtleja kõigi mõtete, tunnete ja teadvuslike kogemuste identne subjekt. Moodsas Lääne filosoofias on selle seisukoha kõige kuulsam esindaja kahtlemata Descartes — sellest pärineb ka komme viidata igale sellisele oletatavale üksusele kui Kartesiaanlikule *Ego*'le. Descartes'i enda argumendid selle üksuse olemasolu ja olemusliku loomuse kohta — ning selle õpetuse lõplik kummutamine Kanti poolt,

nagu saaks selliseid järeldusi kehtivalt tuletada otsustavast eeldusest "Mina mõtlen" — on selleks liiga hästi tuntud, et neid siin korrata. Ent kuna kõnealune seisukoht paistab olevat käibel olnud sajandeid enne seda, kui Descartes seda nii mõjukalt esitas, ja et ta paistab tänini kergesti pälvivat paljude sundimatut poolehoidu, siis väärib uurimist, kas Kartesiaanliku *Ego* või millegi sellesarnase mõiste kuulub tõepoolest hariliku inimolendi minakontseptsiooni keskmesse. Teisisõnu, kas mõtleb harilik inimene tõesti, et esimese isiku asesõna kasutamine tema poolt mõttes või kõnes osutab — primaarselt või üldse — puhtalt immateriaalsele olendile, hingele või vaimule või Kartesiaanlikule *Ego*'le?

Pealtnäha paistab selline seisukoht ebatõenäoline. Me kõik omistame endale meeleldi kehalisi omadusi ("Ma kaalun kümme *stone*'i", "Ma näen päris kahvatu välja"); seega, kui me arvame, et ühes kasutuses on "minal" kartesiaanlik osutus, siis peaksime arvama, et tal on veel üks ja teistsugune kasutus, mille järgi tema osutus on kehaline — osutus kehale. Pealegi ei lõpe kasutuste paljundamine siin. Meil on tarvis veel kolmandatki osutust, inimolendit või isikut, mis koosneks ülejäänud kahest osast ja täidaks subjekti rolli sellistes omistustes nagu "Ma kirjutan" — tegevus, mida ei saa omistada ei vaimule ega kehale üksi. Enamgi veel, me peame eeldama, et me lülitume meeleldi ühelt kasutuselt teisele ühe lause piires, näiteks kui me ütleme: "Kui ma koju jalutasin, mõtlesin ma artikli peale, mida ma kirjutasin."

Keegi, kes on kiindunud esmaisikulise asesõna olemuslikult kartesiaanliku osutuse mõistesse, võiks püüda seda ebameeldivat kasutuste näilikku paljusust olematuks seletada tülikate lausete analüüsi või ümbersõnastamisega sellisel viisil, et säiliks eranditult spirituaalne osutus "mina" ja tema variantide jaoks. Niisiis: "Keha, millega ma olen kõige lähedasemalt seotud, ("minu" keha) kaalub kümme *stone*'i"; või "Kui see ("minu") keha liikus jalgsi kodu poole, mõtlesin ma asja üle, mille kohta käivad mõtted olid või said olema kodifitseeritud sulepea manipulatsioonide kaudu selle keha sõrmede vahel." Kuid väita, et sellised katsed esitavad seda või isegi lähenevad sellele, mida me vaadeldavaid lauseid lausudes tegelikult silmas peame, oleks ilmne mõttetus. On lihtne tõde, et me oleme harilikult ja ratsionaalselt rahul, kasutades mõistet endast ja teistest inimestest kui olenditest, kes on

nii kehalised kui teadvusel; ning me rakendame isikulisi asesõnu, kaasa arvatud esimese isiku oma, et osutada sellistele olevustele, inimolenditele.

Siiski ei ole asi sellega veel lõpetatud. Kartesiaanile või kvaasikartesiaanile ei ole olemuslik esitada oma seisukoha põhisisu teesina meie hariliku reflekteerimata esimese isiku osutuste mõiste (või mõistete) kohta. Tal on võimalus esitada seda pigem teesina mõiste kohta, milleni jõuame, kui reflekteerime teatavate võimaluste üle või selle üle, mida me peame võimaluseks. John Mackie on üks filosoof, kes on säästlikku ontoloogilist skeptitsismi säilitades arendanud seda laadi argumente (Mackie 1980). Oletatavaid võimalusetüüpe, mida Mackie vaatleb, on kaks. Esimene tugineb teatud kujuteldavate harjutuste sooritamisele, mida Vendler (1977) kutsub "ülekande vägitükiks": ma suudan kujutleda end olevat Cannae või Austerlitzi all. Teine tugineb spekulatiivselt minu kehatu eksistentsi mõeldavusele. Mis iganes on kujuteldav või mõeldav, väidetakse olevat võimalik. Kuid me saame aru, et ei ole võimalik, et see inimolend, kes olen mina, oleks olnud Cannae all või eksisteerinud kehatus olekus. Seega, kui ma tõesti võinuksin olla Cannae all või võinuksin olla eksisteerinud või edasi eksisteerida kehatus olekus, siis ei kehtiks need võimalused mitte selle inimolendi, vaid Kartesiaanliku *Ego*, minu praeguste mõtete immateriaalse subjekti suhtes, kelle absoluutset identsust ei säilitata ühelgi sellisel viisil, nagu säilitatakse inimolendi identsust. Seega ei saa me eeldada, et kumbki neist juhtudest *oleks* võimalik ilma, et me kasutaksime Kartesiaanliku *Ego* mõistet ega peaks sellist *ego*'t "mina" osutuseks, mida me rakendame, kui lubame endale neid kujutlusi või spekulatsioone enda kohta, või "tema" või "sina" osutuseks, mida me rakendame, kui me nendesse haarame ka teisi. Ometi me lubame endale selliseid kujutlusi ja spekulatsioone. Seetõttu on mõistlik eeldada, et nende mõtiskluste käigus me rakendame seda mõistet; ja kui me nii teeme, siis meie arusaamine sellest asjaolust paneb meid või kooskõla pärast peaks panema revideerima oma harilikku reflekteerimata mõistet iseendast kartesiaanlikus suunas. Seega, väidab Mackie, et meie harilik *reflekteeritud* mõiste iseendast on tegelikult vähemalt osalt kartesiaanlik — ehkki edasine kriitiline

järelemõtlemine võib meid viia selle arusaama hülgamiseni sel suurepärasel põhjusel, et talle ei vasta mitte miski.

Kumbki juhtum ei toeta Mackie järeldusi. Mis puutub "ülekande vägitükkidesse", siis võidakse kindlasti ja küllaltki kergelt kujutleda ennast Hannibalina Cannae all või Napoleonina Waterloo all ilma Kartesiaanliku *Ego* abita — nagu Bernard Williams imetlusväärselt demonstreeris ja seletas oma Briti Akadeemias peetud loengus "Kujutlemine ja isesus"[1]. Mackie lubab oma juhtumil toetuda järelduse oletatavale kehtivusele lausest "Ma võin kujutleda (end) olevat Cannae all" lausele "On võimalik, et ma võinuks olla Cannae all". Kuid esimesele lausele ei leidu ühtegi tõlgendust, mis ühtaegu väljendaks tõde kui õigustaks sellist järeldust. Kui leiduks, siis ehk peaksime möönma, et Kartesiaanliku *Ego* mõiste on vähemalt kooskõlaline, isegi kui tal puudub rakendus — järeldus, mida Mackie on arvatavasti valmis aktsepteerima.

Kehatu teadvuse küsimus on keerukam. Ma ei usu rohkem kui Mackie, et sellise teadvuse esinemine oleks reaalne, s.t loomulik võimalikkus. Küsimusel puudub seega täielikult praktiline huvi. Ma ei ole siiski siiani suutnud leida, et idee teadvusseisundite olemasolust, mis ise ei ole inimese või mõne teise kehalise olendi teadvuslikud seisundid, kuid oleksid siiski üksteise suhtes samamoodi pidevad nagu inimolendi järjestikulised teadvusseisundid ning sisaldaksid näilisi mälestusi surnud inimolendi minevikukogemustest, oleks *loogiliselt* absurdne või võimatu. Kui seda viimast tingimust eeldada, siis on kerge näha, et sellistes seisundite seeriates sisalduvad mõtted võivad hõlmata ka mõtteid enesele-omistuste vormis, s.t võivad sisaldada, nagu Mackie märkis, "mina"-mõtteid, nt mõtet "Ma tundun olevat kehatu". (Praegustel asjaoludelgi võime mõelda "mina"-mõtteid, olles oma kehast küllaltki vähe teadlikud.)

Kui eeldada, et me saame sellist võimalust kooskõlaliselt ette kujutada, s.t et see ei ole loogiliselt välistatud, siis mida saab sellest järeldada? Minu meelest mitte midagi niisugust, mis toetaks Mackie väidet. Sellest ei järeldu, et meie "mina" harilik

[1]Uuesti avaldatud tema raamatus *Problems of the Self* (Williams 1973); vt lk 40–45.

kasutus alluks tähendusreeglile, mis lubab kõike peale tavalise osutuse inimesele. Samuti ei järeldu sellest, et eeldusel, et võimalikkus on tegelikkuseks saanud, me peaksime eeldama, et [sõnal] "mina", mis esineb kehatutes "mina"-mõtetes, oleks kartesiaanlik osutus. Pigem peaksime ütlema, et tal kas ei ole üldse osutust (vrd Anscombe 1975; et ta lihtsalt väljendab "teadvust üldiselt"), või — kui nõutakse, et ilma subjektita ei saa olla ei mõtet ega kogemust — et subjektid oleksid numeeriliselt sama erinevad, mitmekesised ja muutlikud, nagu teineteisele järgnevad "mina"-mõtted seda ise on.[2] Mõlemal juhul tuleb "mina" esinemist oletatavates kehatuis mõtetes seletada oletuse abil, et need mõtted sisaldavad näilikke mälestusi tegeliku isiku, inimolendi minevikukogemustest, kes on surnud.

Kui minu kirjeldatud oletus, olgugi et metsik, peaks siiski olema kooskõlaline, siis võib igaüks, kes on valmis konstrueerima arusaama "oma" ellujäämisest pärast kehalist surma selle oletuse kaudu, pidada seda rahumeeli loogiliseks võimalikkuseks. Tundku sellest mõttest rõõmu igaüks, kes soovib.

Siiani olen ma kasutanud termineid "isik" ja "inimolend" vaheldumisi. Meil on tõepoolest vähe või üldse mitte põhjust eeldada, et nad ei ole ekvivalentsed — *ekstensionaalselt*. Aga *intensionaalselt*? Ma tahan viidata Hidé Ishiguro esseele, avaldatud samas köites kui Mackie "Transtsendentaalne 'mina' ", mis annab sellele küsimusele jõudu (Ishiguro 1980). Tema uurimus keskendub küsimusele: mis on olemuslik isik olemisele? Ta vastab, et isikud on olemuslikult olendid, kellel on teatud liiki võimeid ja kalduvusi; nad on eneseteadvuslikud, võimelised omistama endale teatud predikaate või omadusi, ning võimelised astuma ning leiavad end olevat astunud teatud liiki suhetesse, mis hõlmavad vastastikust suhtlust üksteisega, pidades seega üksteist endaga sama liiki olevusteks. Sellest viimasest fraasist kerkib kõige olulisem ja huvitavam küsimus. Seda saab ka teisiti väljendada, öeldes, et selleks, et *olla* isik, tuleb ennast ja teisi näha isikute*na*. Tuleb *omada* operatiivset isiku mõistet — sellist mõistet nagu preili Ishiguro kirjeldab — selleks, et ise seda *olla*. Ma arvan, et ta peab seda silmas, kui kuulutab, et isiku mõiste on "asendama-

[2]Vt Kanti *Puhta mõistuse kriitika* A363 ja joonealust märkust.

tu" — meile, isikutele. Ta arvab, et ükskõik mis ebaselgused ka kaasneksid minu kuulutusega, et isiku mõiste on "primitiiv", võib ühes heas mõttes ikkagi nii öelda; ja ehkki mul ei olnud see idee *Indiviidide* kirjutamise ajal selgelt silme ees, arvan ma, et tal on täiesti õigus.

Preili Ishiguro teeb oma käsitlusest veel ühe, vahest küll vähem rabava järelduse. Ainsad isikud, kellega me inimolendid tegelikult kohtume ning kellega me (isiklikesse) suhetesse astume, on teised inimolendid; ning on vähemalt väga tõenäoline oletada, et inimolendid moodustavad loomuliku liigi selles tähenduses, millega Putnam ja teised on meid tuttavaks teinud. Kuid isegi kui see nii on, oleks ekslik arvata, et isik-olemise "reaalne olemus" seisneb kõigi nende struktuursete füüsiliste tunnuste valdamises, mis on aluseks sellele, et inimolendid valdavad iseloomulikult personaalseid võimeid ning kalduvusi. Olgu tõsiasjad millised tahes, isiku mõiste on selline, et ta ei välista isikute võimalust, kes on küllaltki erineva ülesehitusega standardse inimolendiga võrreldes. Preili Ishiguro seisukoht paistab kätkevat üht järeldust, mida ta eksplitsiitselt välja ei too, nimelt et see mõiste ei välista isikute klassi olemasolu, kellel inimolenditega vastastikune personaalne läbikäimine on välistatud, võib-olla tajupiirangute tõttu, kuid kes on selliseks läbikäimiseks võimelised isekeskis. Viimasel võimalusel puudub loomu poolest meie jaoks praktiline tähtsus; kuid üldisem võimalikkus võib meid huvitada.

Osalt oli mu eesmärgiks isiku mõiste primitiiviks kuulutamisel, nagu preili Ishiguro tunnistab, vastuseis selle mõiste teatud laadi reduktsioonidele. Üheks on kartesiaanlik reduktsioon, mis esitab isiku mõistet individuaalse hinge ja individuaalse keha unikaalset liiki kombinatsioonina. Vähesed isegi nende seast, kes nagu Mackie peavad meie "harilikku" reformeerimata mõistet kartesiaanlikuks, kaitseksid praegusel ajal seda reduktsiooni. Kuid leidub teine, pealtnäha reduktiivne vaade, et isiku mõiste on identne elava inimkeha mõistega. Ent kui preili Ishiguro teine väide on õige, siis tuleks seda vaadet vähemalt modifitseerida, asendades "inimliku" "isiklikuga"; ning see asendus peaks tegema selgeks, et isikliku keha mõiste on isiku mõiste suhtes sekundaarne ja tuleneb temast.

Kirjandus

A n s c o m b e , G. E. M. 1975. The First Person. — *Mind and Language. Wolfson College Lectures, 1974.* Ed. by S. Guttenplan. Oxford: Oxford University Press

I s h i g u r o , Hidé 1980. The Primitiveness of the Concept of a Person. — *Philosophical Subjects.* Ed. by Z. van Straaten. Oxford: Clarendon Press, pp. 62–73

M a c k i e , John L. 1980. The Transcendental "I". — *Philosophical Subjects.* Ed. by Z. van Straaten. Oxford: Clarendon Press, pp. 48–61

V e n d l e r , Zeno 1977. A Note to the Paralogisms. — *Contemporary Aspects of Philosophy.* Ed. by G. Ryle. Stocksfield/Boston: Oriel Press, pp. 111–121

W i l l i a m s , Bernard 1973. *Problems of the Self.* Cambridge: Cambridge University Press

Sir PETER FREDERICK STRAWSON (sünd. 23. 11. 1919 Londonis). Üks mõjukamatest elavatest inglise analüütilistest metafüüsikutest ja hariliku keele filosoofidest. Õppinud Oxfordi St. Johni kolledžis ning alates 1948. aastast õpetas sealses University kolledžis. 1968. aastal sai ta Gilbert Ryle'i järel Waynflete'i metafüüsilise filosoofia professoriks Oxfordi Ülikoolis, samast aastast alates on ta ka Magdalene'i kolledži liige. 1977. aastal tõsteti Strawson rüütliseisusesse. Emeriitprofessor alates 1987. Alguses mõjutatud küll hariliku keele filosoofiast, on ta hiljem rohkem arendanud nn kirjeldavat metafüüsikat, mis erinevalt revisionistlikust lähenemisest ei püüa leiutada uut skeemi reaalsuse kohta, vaid piirdub tavamõistusliku kontseptuaalse skeemi aluste kirjeldamisega. Strawsoni kirjeldav metafüüsika erineb hariliku keele filosoofiast ka selle poolest, et taotleb esile tuua meie kontseptuaalse skeemi kõige üldisemaid tunnusjooni. Tänu Strawsonile elavnes filosoofide huvi ka transtsendentaalsete argumentide vastu. Oma esimeses raamatus *Introduction to Logical Theory* (Sissejuhatus loogikateooriasse, 1952) käsitleb Strawson formaalloogika ja hariliku keele loogika vahekorda. Strawsoni tuntuim ja mõjukaim teos on *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics* (Indiviidid: essee kirjeldavast metafüüsikast, 1959), seal tegeleb ta identifitseerimise ning subjekti ja predikaadi probleemiga. Ta peab materiaalseid kehi ja isikuid meie tavamõistusliku kontseptuaalse süsteemi aluspartikulaarideks, sest nende kaudu on võimalik identifitseerida kõiki teisi entiteete. Selle kontseptuaalse

süsteemi omamise tingimuseks on ka võime samu partikulaare hiljem taasidentifitseerida. Sugugi vähem tuntud ei ole ka Strawsoni analüütiline Kanti-käsitlus raamatus *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's* Critique of Pure Reason (Meelte piirid: essee Kanti *Puhta mõistuse kriitikast*, 1966), kus ta rekonstrueerib Kanti argumente, kõrvaldades neist Kanti transtsendentaalse idealismi.

Teisi teoseid: *Subject and Predicate in Logic and Grammar* (Subjekt ja predikaat loogikas ja grammatikas, 1974), *Skepticism and Naturalism: Some Varieties* (Mõned skeptitsismi ja naturalismi vormid, 1985), *Analysis and Metaphysics: An Introduction to Philosophy* (Analüüs ja metafüüsika: sissejuhatus filosoofiasse, 1992) ning artiklikogumikud *Logico-Linguistic Papers* (Loogilis-keelelised kirjutised, 1971), *Freedom and Resentment and Other Essays* (Vabadus ja meelepaha ning teised esseed, 1974) ja *Entity and Identity and Other Essays* (Entiteet ja identsus ning teisi esseid, 1997). Ta on toimetanud kogumikud *Philosophical Logic* (1967) ja *Studies in the Philosophy of Thought and Action* (1968). Tema tööde analüüsile on pühendatud mitu raamatut ja ajakirjade erinumbrit, sealhulgas köide sarjast *Library of Living Philosophers* (1998).

Tõlkija

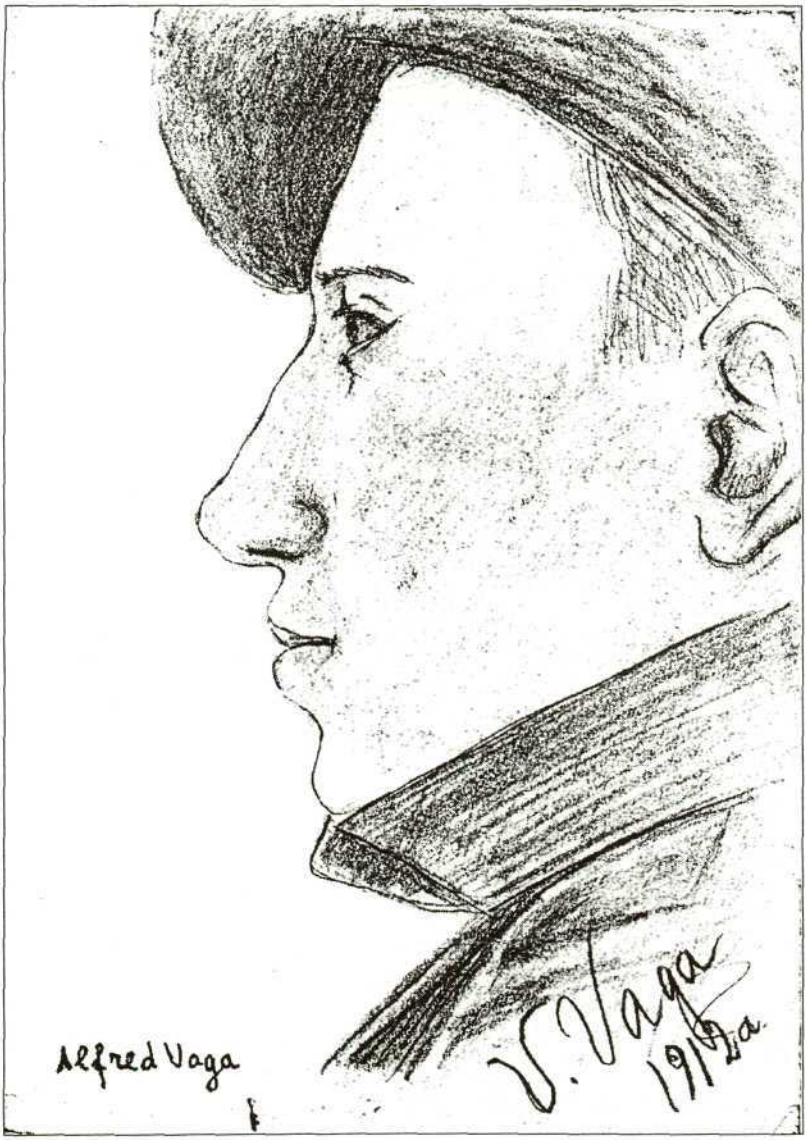

VOLDEMAR VAGA. Alfred Vaga (1912)

DOKUMENTE 1949. AASTA MÄRTSIKÜÜDITAMISEST

X

39.

Täiesti salajane, eksemplar nr. 2

NSV LIIDU SISEMINISTRILE
KINDRALPOLKOVNIK SM. KRUGLOVILE

Moskva linnas.

Kannan ette, et NSVL SM 1949. a. 12. märtsi käskkirja nr. 00225 täitmise korras kulakute koos perekondadega, bandiitide ja natsionalistide perekondade Eestist väljasaatmise operatsiooni tagamiseks on ENSV Siseministeerium teinud ära järgmise töö:

Ajavahemikus 13. kuni 20. märtsini 1949 saabusid Tallinna linna NSVL SM konvoivägede komandod koosseisus 400 ohvitseri ja sõdurit, 10 ešeloniülemat Leningradi SM Valitsusest ning Moskvast 47 isikut meditsiinilist personali, kes võeti ettenähtud korras vastu ja majutati varjatult.

Lähtudes käskkirja nr. 00225 orientatsioonist ja Teie asetäitja kindralpolkovnik sm. Serovi telegraafilisest korraldusest nr. 1606 16. märtsist 1949. a. koostati Ministeeriumi tegevuse konkreetne plaan avaliku korra tagamiseks vabariigis operatsiooni ajal, ešelonide koostamiseks ja ärasaatmiseks ning tegeliku abi osutamiseks ENSV RJM organitele operatsiooni käigus.

Eesti NSV maakondadesse saadeti 11 ENSV SM keskaparaadi juhtivat töötajat SM perifeersete organite ülemate juhendamiseks ning tegeliku abi osutamiseks neile operatsiooni ja selle ettevalmistamise ajal.

Tõlkinud Jaan Isotamm. Algus 3. numbris.

NSVL SM 392. konvoipolgu, raudteevägede 51. polgu ning 11., 99. ja 106. piirivalvesalga ülematele anti ülesanded oma objektide ning riigipiiri kaitse tugevdamiseks.

Operatiivse juhtimise korraldamiseks ja ENSV SM perifeersete organite, laadimispunktide ning ešeloniülemate töö suunamiseks, samuti töö koordineerimiseks ENSV RJM operatiivstaapidega ja tiheda sideme pidamiseks nendega loodi ENSV SM juurde juhtimisstaap, mille koosseisu kuulusime mina, Teie esindaja kindralmajor sm. Rogatin, konvoivägede 48. diviisi ülem kindralmajor sm. Kemerov, minu asetäitjad alampolkovnik sm. Smirnov ja alampolkovnik sm. Santšuk, Ministeeriumi mobilisatsiooniosakonna ülem alampolkovnik sm. Avik, NSVL SM Konvoivägede Valitsuse kaadriosakonna ülema vanem abi alampolkovnik sm. Matvejev, 48. diviisi sideülem alampolkovnik sm. Kadukov ja SM Erivedude edelaringkonna osakonna ülema asetäitja major sm. Rešetov.

NSV Liidu RJM operatiivplaan nägi ette Eestisse 16 laadimispunkti loomist piki laiarööpmelist raudteed 19 ešeloni koostamiseks. Sellega seoses moodustati mujalt saabunud koosseisust ja ENSV SM ning 392. konvoipolgu poolt eraldatud isikutest 21. märtsiks 1949. a. 19 ešelonikomandot, kuhu kuulus 76 ohvitseri, 456 konvoivägede sõdurit ja 57 isikut meditsiinilist personali, kokku 589 isikut. ENSV SM aparaadist eraldati 19 laadimispunktide ülemat (ešelonide arvu järgi) ning konvoipolgust 19 ohvitseri, üks iga laadimispunkti jaoks.

Kooskõlastatult operatsiooni juhtkonnaga RJM juures paisati moodustatud ešelonikomandod ja laadimispunktide ülemad ööpimeduse varjus 22. kuni 24. märtsini ENSV SM 40 autoga Tallinnast varjatud lähtepunktidesse SM maakondlike osakondade ja valdadevaheliste jaoskondade juures, kust nad pidid signaali peale sõitma sihtkohtadesse. Mõni komando toimetati enam kui 300 km kaugusele (Võru, Valga jt. linnad). Komandod saabusid kohale varjatult ning määratud ajaks.

Ešeloniülemaid, nende asetäitjaid ja laadimispunktide ülemaid instrueerisime Tallinnas põhjalikult mina, Teie esindaja kindralmajor sm. Rogatin ja konvoivägede 48. diviisi ülem kindralmajor sm. Kemerov, nad varustati NSVL SM-st saadetud instruktsioonidega, rahaga kogusummas 2 818 000 rubla, vajalike dokumendiblankettidega, kastide ning pitsatitega raha ja dokumentide hoidmiseks, laternate ja muu varaga.

Ööl vastu 25. märtsi 1949. a. kella 21.00 kuni 5.00 anti laadimisjaamadesse ette ešelonirongid (vt. lisa nr 1),* mis võeti õigeaegselt RJM transpordiosakonna esindajatelt vastu meie ešeloniülemate poolt.

---

*Lisasid siinkohal ei avaldata.

1949. a. 17. märtsil pöördus ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeerium meie poole ametliku palvega eraldada eelseisvast operatsioonist osavõtmiseks 1275 isikut SM ja miilitsa operatiiv-, seersandi- ja rivikoosseisust. Juhindudes Teie telegraafilisest korraldusest nr. 90 1949. a. 16. märtsist, eraldati SM ja miilitsa koosseisust ENSV RJM käsutusse järgmised jõud:

	Operatiiv-koosseisust	Relva-jõududest (ohvitsere, seersante ja reamehi)	KOKKU
SM ja miilitsa keskaparaat	273	174	447
SM Tallinna ohvitserikool	79	124	203
SM ja miilitsa maakonna- ja linna-osakonnad	285	340	625
Kokku	637	638	1275

Eraldatud koosseis koguti õigeaegselt kokku, varustati ettenähtud relvadega ja anti RJM operatiivgruppide kogunemispunktidesse üle 1949. a. 24. märtsi õhtul täpselt ettenähtud ajal.

Arvestades võimalikke täiendavaid inimeste nõudmisi RJM operatiivsektori poolt ning vajadust tagada ühiskondlik kord vabariigis operatsiooni ajal, moodustasime keskuses ja kohtadel 24. märtsi õhtuks SM ja miilitsa ohvitseri- ja reakoosseisu reservgrupid. Praktika näitas selle otsuse õigsust, sest RJM organitelt tulidki täiendavad palved abistada neid inimestega ning me olime suutelised viivitamatult seda abi osutama, arvuliselt 150–200 inimese ulatuses.

RJM operatiivsektorid alustasid kulakute, bandiitide, natsionalistide ja nende perekondade väljasaatmise operatsiooni perifeerias kell 6 hommikul ning Tallinnas kell 4 hommikul 1949. a. 25. märtsil. Sealjuures langes suur osa väljasaadetavate kinnivõtmise operatsioonist SM ja miilitsa operatiivkoosseisu õlgadele.

RJM ja SM operatiivgrupid, millest igasse kuulus 1–2 operatiivtöötajat, 2–3 võitlejat valvamiseks ning 2 partei- ja nõukogude aktivisti, sõitsid mobiliseeritud kohalikel autodel ning Nõukogude Armee väeosade autodel välja 2–3 ja enama perekonna aadressil.

Operatiivkoosseis ja valve toimetasid väljasaadetavad koos pagasiga laadimispunktidesse, kus andsid nad üle RJM laadimiskomandandile.

Partei- ja nõukogude aktivistid jäid väljasaadetavate kortereisse, majadesse ning taludesse nende mahajäänud vara üles kirjutama ja kohalikele võimuorganitele üle andma.

Väljasaadetavad Eesti kaugetest kohtadest tõi RJM operatiivsektor (meie jõudude osavõtul) ära aurikutega Saare ja Hiiu maakonnast ning kitsarööpmelise raudtee rongidega Pärnu maakonnast nendele määratud laadimispunktidesse, kus nad anti üle SM ešeloniülematele.

ENSV RJM plaani kohaselt kuulus väljasaatmisele 7540 perekonda 22 328 liikmega. Esialgsetel andmetel võeti Eesti territooriumil kinni 7488 perekonda väljasaadetavaid 20 535 liikmega, neist mehi 4579 ehk 22,3%, naisi 9890 ehk 48,2% ning lapsi 6086 ehk 29,5%.

Väljasaadetavate kontingendi saabumine laadimispunktidesse toimus alguses peale Tallinna aeglaselt ja nende kinnivõtmise operatsioon, mis kavatseti läbi viia 25. märtsi jooksul, venis kuni hilise ööni vastu 29. märtsi. Mõned autod väljasaadetavatega saabusid laadimispunktidesse alles pärast ešelonide lahkumist ning nad tuli suunata teistesse laadimispunktidesse, kust ešelonid veel lahkunud polnud.

Leidis aset ešelonidesse vastuvõtmisest keeldumise juhtumeid perekonnakaartide vale ja hooletu vormistamise, väljasaatmisele mittekuuluvate isikute (raskesti haiged, viimast kuud rasedad jne.) eksliku kohaletoomise tõttu. Mitmel juhul täpsustati ja koostati uuesti perekonnakaarte RJM komandantuurides ešeloni- ja SM laadimispunktide ülemate nõudel, üksikud perekonnad läksid elukohta tagasi. Ešelonist nr. 97306 võeti juba teel olles maha 4 inimest, keda RJM oli ekslikult kinni võtnud ja kes ei kuulunud väljasaatmisele.

Ešeloniülemad ja SM kohapealsed esindajad võtsid kontaktis RJM esindajatega tarvitusele kõik abinõud väljasaadetavate vastuvõtmise paremaks organiseerimiseks ja ešelonide valvamiseks, ühiskondliku korra ning julgeoleku tagamiseks laadimispunktide läheduses.

Nende abinõude tõttu toimus laadimine ja ešelonide ärasaatmine normaalselt ja ilma tõsisemate vahejuhtumiteta.

Laadimisplatsideks valiti võimalust mööda pidevaks liiklemiseks ning autode vagunite juurde sõitmiseks sobivad kohad, mis oleks ühtlasi eemal mööduvate reisirongide jaamadest ja peatustest. Organiseeriti laadimisplatside öine valgustamine ning Haapsalu jaamas, kus elekter ära läks, valgustati platsi prožektoritega, mis toodi kohalikust lennuväeosast kokkuleppel viimase juhtkonnaga.

Kõige raskemates tingimustes toimus väljasaadetavate laadimine Paldiski ja Keila jaamas. Paldiskisse saabusid väljasaadetavad (1278 inimest ehk 398 perekonda) kahel aurikul Saare ja Hiiu maakonnast koos

asjadega, mis tuli laadida laevadelt kaile ja edasi ešeloni. Tehnilistel põhjustel tuli jaotada ešelon osadeks ning anda 2–3 vaguni kaupa kai äärde laadimiseks.

Keila jaamas toimus pealelaadimine jaamahoone lähedal, sinna hakkas rongidega saabuma väljasaadetavate sugulasi ja tuttavaid, mis tekitas ešeloni lähedusse suure rahvakogunemise ning muutis keeruliseks ešeloni valvamise.

392. polgu konvoiväelaste grupi kohalesaatmisega tugevdati Keila laadimispunkti valvet. Ent 27. märtsil, kui raudteejaama oli kogunenud kõige rohkem rahvast, sooritas kaks väljasaadetavat ešelonist põgenemise. Nad kasutasid hetke, mil konvoi tähelepanu oli pööratud lähenevate kõrvaliste isikute ešelonist eemaldamisele. Üks põgenenuist peeti kohe kinni ja paigutati tagasi ešeloni. Teine kadus ja teda otsitakse.

Operatsiooni venimise ja ešelonide pikaajalise paigaloleku tõttu hakkas mõnda laadimisjaama hulgaliselt saabuma väljasaadetavate sugulasi ja tuttavaid, inimesed tulid tooma järele asju ning toiduaineid. Siiski nad avalikke ekstsesse ei korraldanud ja tarvilike abinõudega kõrvaldati nad õigeaegselt neist punktidest.

Võeti tarvitusele abinõud veega varustamiseks, mõnes kohas toodi vett SM tuletõrjekomandode tsisternides. Mõnes laadimispunktis organiseeriti kohalike kaubandusorganisatsioonide kaudu väljasaadetavatele leiva ja toiduainete müümine.

Ešelonide pika seisuaja tõttu kulutati ära küttetagavarad. Kokkuleppel kohalike võimuorganitega täiendati seda tagavara heldelt ning mõnel ešelonil oli lahkudes kaasas 10–12 m^3 puid, 3–4 tonni kivisütt ja põlevkivi.

Ešelonide Moskvast tulnud meditsiiniline personal oli varustatud väikese hulga ravimitega ning arstide teatel puudusid mõned teel vajalikud arstimid täiesti. Mõnes kohas kompenseeriti seda puudust ravimite muretsemisega kohalikest apteekidest, ešeloniarstidele soovitati muretseda teel vajalikku kohalike SM ja RJM organite abiga.

Ešelonide ärasaatmine algas 1949. a. 26. märtsi pärastlõunal, viimane ešelon lahkus 29. märtsil kell 21.10. Sealjuures lahkusid esimesed ešelonid tunduvalt väiksema väljasaadetavate hulga ja väiksema hulga vagunitega, kui oli plaanis ette nähtud.

Viimased ešelonid numbritega 97307, 97310 ja 97318 läksid teele tegelikult komplekteerituna, võttes laadimispunktidest kaasa RJM poolt täiendavalt väljasaadetutega laaditud vaguneid. Nii lahkus näiteks ešelon nr. 97318, milles skeemi järgi oli 32 vagunit kahest laadimispunk-

tist (Võru ja Puka jaam), 64-vagunilise koosseisuga, mis haagiti külge Tartu, Veriora, Valga jt. laadimispunktides.

Ešelonide ärasaatmine toimus RJM operatiivjuhtkonna korraldusel, SM-st sõltuvatel põhjustel viivitusi ei olnud. Kõik ešelonid lahkusid Eestist vahejuhtumiteta (ešelonide lahkumise kohta vt. lisa nr. 2).

Operatsiooni ajal 25.–29. märtsil olulisi avaliku korra rikkumisi ja kriminaalseid sündmusi vabariigis ei märgatud. 26.–27. märtsil fikseeriti 2 väljasaadetud kulakute talude süütamist ja Valgamaal katse panna põlema ühe kolhoosi hooneid. Samal ajal registreeriti Tallinnas 2 väljasaadetute pitseeritud korterite avamise ning üleskirjutatud vara riisumise juhtumit. Kõigi nende juhtumitega tegeleb RJM.

27. märtsil kell 3.20 toimus Püssi jaama lähedal avarii reisirongiga nr. 36 Tallinn—Leningrad. Rööbastelt jooksid maha pagasivagun ja kaks reisivagunit, ohvreid ei ole. Avarii toimus kolmelt rööpalt poltide ja kingade eemaldamise tõttu.

Kasutusele võetud abinõudega pidasid SM raudteevägede 51. polgu jõud 14 km kaugusel raudteest metsas kinni 4 diversioonis kahtlustatavat inimest. Uurimist teostab RJM transpordiosakond.

25. märtsil tulistasid tundmatud isikud Eesti Raudtee Kadrina ja Lepassaare jaama lähedal 51. polgu piki raudteetammi liikuvaid vahiposte. Kaotusi ei ole.

Riigipiiri kaitset tugevdati 11., 99. ja 106. piirivalvesalga lõigus, teateid piiririkkumistest või nende katsetest pole saabunud. 392. konvoipolgu ja 51. raudteepolgu valve all olevaid objekte valvati hoolikalt ja tugevdatud toimkondadega.

Eriliselt tuleb märkida ära 51. raudteepolgu toimkondade teenistust, mis valvasid raudteed hoolikalt, tegid õigeaegselt kindlaks ja kõrvaldasid tee defekte, korjasid üles ning andsid SM ja RJM organeile üle 94 möödasõitvatest ešelonidest väljasaadetavate poolt visatud kirja.

Kirjades kirjutati toimuvast Siberisse saatmisest, tervitati sugulasi ja tuttavaid, kaevati vee ja valgustuse puudumise üle, jäeti hüvasti kodumaaga ning esitati mitmesuguseid nõukogudevastaseid ütlusi.

Väljasaatmise, pealelaadimise ja ešelonide ärasaatmise operatsiooni käigus RJM juhtkond ENSV SM-le pretensioone ei esitanud. Vastupidi, RJM operatiivsektorite ülemate sõnul osutas ENSV SM isiklik koosseis neile olulist abi ja näitas end tubli ning distsiplineerituna. Mõnel korral anti need tunnustused kirjalikul kujul, millest ühe lisan siia (vt. lisa nr. 3).

Positiivseid arvamusi ENSV SM isikulise koosseisu kohta esitavad ka vabariigi juhtivad partei- ja nõukogude töötajad, kes viibisid operatsiooni teostamise juures ning ešelonide laadimispunktides. Siiski rikkusid üksikud SM ja miilitsa töötajad tšekistlik-sõjaväelist distsipliini. Toimub juurdlus nende karistamiseks distsiplinaarkorras.

Käskkirja nr. 00225, Teie telegraafilise korralduse nr. 90 ja Teie asetäitja kindralpolkovnik sm. Serovi telegraafilise korralduse nr. 1606 täitmiseks tarvitusele võetud abinõude koostamise ja teostamise käigus näitasid paljud ENSV SM ning NSVL SM väeosade ohvitserid ja töötajad end eriti eeskujulikust küljest, langetades kiireid, operatiivseid ja õigeid otsuseid neile antud operatiiv-lahingulistes ülesannetes. Lisan siinjuures nende isikute nimekirjad, paludes neid Teie käskkirjaga ära märkida.

Suurt abi osutas Ministeeriumi tööle Teie esindaja kindralmajor sm. Rogatin.

Pärast operatsiooni lõppemist levitati Eesti elanike hulgas mõnda aega provokatsioonilisi kuulujutte selle kohta, et väljasaatmine pole veel lõppenud ning välja saadetakse kõik eestlased, avaldati kaastunnet ja kahetsust väljasaadetute aadressil, ning mitmesuguseid nõukogudevastaseid väljamõeldisi.

Ent põhiline hulk Eesti elanikke, peamiselt kehvikud ja keskmikud ning nõukogude aktiiv, tervitas toimunud väljasaatmist, esinedes koosolekuil kõnedega ja kutsudes üles kiiremini looma kolhoose Eesti küladesse, kuhu on veel ikka jäänud alles nõukogudevastase meelsusega isikuid, jne.

Tulemuseks oli, et EK(b)P KK andmeil oli k.a. 10. aprilli seisuga umbes pool kõigist Eesti talumajapidamistest astunud kolhoosidesse ja iga päev luuakse juurde hulk uusi kolhoose.

K.a. 20. märtsiks (enne operatsiooni algust) oli 641 kolhoosi ühendatud 11 402 kehvik- ja keskmikmajapidamist, mis moodustas 17% kõigist Eesti taludest. K.a. 10. aprillil kuulub 2079 kolhoosi juba 55 424 talu ehk 43% kõigist taludest. Peale selle on 10. aprilliks esitanud avalduse kolhoosi astumiseks 14 669 majapidamist.

Kulakute, bandiitide ja natsionalistide ning nende perekondade väljasaatmisega on ENSV SM organite ette nüüd kerkinud järgmised ülesanded, mille lahendamisele ma suunan Ministeeriumi aparaadi, ja need on:

1. Üksikutel kulakutel, natsionalistidel ja nende perekonnaliikmetel on õnnestunud väljasaatmisest kõrvale hoida. Ma sean üles küsimuse ENSV RJM-lt nende nimekirja saamiseks, et võtta osa nende otsimisest ja kinnipidamisest, nende arvelevõtmisest passirežiimi tugevdamise kaudu.

Samuti võetakse üles küsimus täiendavate juhtnööride saamiseks keskuselt nende Eestist väljasaatmise korra kohta pärast kinnipidamist.

2. Organiseerida väljasaadetute talude, mahajäänud inventari ja muu vara valvamine seoses sellega, et operatsiooni ajal leidsid juba aset vaenulike elementide poolt väljasaadetute majandushoonete põletamise ja nende vara hävitamise juhtumid. Selle kohta on juba signaale.

3. Tugevdada SORVVO organite kontrolli ja tähelepanu väljasaadetuist mahajäänud vara realiseerimise käigu üle, et õigeaegselt hoida ära ja takistada võimalikke raiskamisi ja riisumisi. Üksikud sellised juhtumid leiavad juba aset.

4. Teha kindlaks väljasaadetute lähedane ja kauge sugulus üksikute SM ja miilitsa töötajatega, selleks et lahendada nende isikute edasise teenimise küsimus meie organites.

5. Tugevdada poliitilist kasvatustööd SM isikkoosseisu hulgas, eriti miilitsas, seoses toimunud kulakute, bandiitide ja natsionalistide väljasaatmisega ning mitmesuguste provokatsiooniliste kuulujuttude võimaliku imbumisega nende hulka.

Lisad: kuuluvad teksti juurde.

ENSV siseminister kindralmajor (allkiri) /Resev/

12. aprillil 1949. a.

Nr 1/00443 *Õige: Avik*

Tallinnas

Märkus: Analoogiline ettekanne nr. 1/00405 3. aprillist 1949 on saadetud NSVL Siseministri Asetäitja kindralleitnant sm. Rjasnoi nimele vastavalt tema telegraafilisele nõudmisele nr. 1/4392 2. aprillist 1949.

Allikas: ERAF, SM, f 17/1, n 1, s 139, pagineerimata.

(*Järgneb*)

ARVUSTUS

VÕRGUTATUD, VÕIDETUD, VÕÕRANDATUD

Czesław Miłosz. *Vangistatud mõistus.* Tlk Hendrik Lindepuu. (Loomingu Raamatukogu, 1999, nr 18–20.) 208 lk.

Oleks sakslased oma sõjaaja liitlaste kultuuripärandit põhjalikumalt tundnud ning labase propagandatriki asemel rafineeritumat kurjust üles näidata püüdnud, siis oleks ilmselt nende maapealse põrgu värava kohal ilutsenud read "Jumalikust komöödiast": *Sa jäta lootus, kes siit sisse läed!* Ja kui öeldakse, et lootus sureb viimasena, siis sealt edasi saavad klassikalise humanismi mõõdupuud kehtida veel ainult vormi poolest. Sellistes olukordades kerkib eksistentsiprobleem inimese ette oma kõige banaalsemal ja brutaalsemal kujul — küll iiveldustundena, aga mitte enam Pariisi kohvikusuitsust, vaid näljast. Kogu sajanditevanune moraal taandub üheleainsale kirjutamata seadusele: "Sa võid kahjustada teisi vaid siis, kui teised kahjustavad sind esimesena. [...] Väljaspool seda päästab igaüks oma nahka, nii nagu saab ja oskab." Kui õhuni pääseb veel ainult kambri laes oleva väikese avause kaudu, siis ollakse paratamatult sunnitud turnima ligimeste peade otsas. Isegi kui lootus juba ammu kustunud ning kaikumas veel üksnes tertsiini lõpp: *siit saab vaid hukkujate juurde minna...*

See on maailm, milles moraalsel nördimusel pole enam kohta, milles pole võimalik hukka mõista ühtki ohvrite poolt langetatud valikut või sooritatud tegu. Selline kokkupõrge õige ja õige vahel on ühtaegu traagiline ja võõrastav; kuidas teisiti saakski hinnata seda emotsioonivaba neutraalsust, millega tulevane tulihingeline stalinist Beeta, "elav tumedate intelligentsete silmadega noormees", kirjeldab oma eluolu ja hakkamasaamist "koondusmaailmas" — sellessamas Ausschwitzis, mille väravat troonimas too kurikuulus *Arbeit macht frei*: "On mõnus tööd teha, kui hommikusöögiks on käntsakas seakülge leiva ja küüslauguga ning purk kondenspiima." ("Kõigepealt tuleb lobi, siis tuleb moraalsus," olevat kommunist Brecht kunagi öelnud.) Beeta ei ilusta asju, nagu ei ilusta asju ka Miłosz; ilustamine tähendaks siin selle avamist lihtsale moraalsele otsustusele. Hetkel, mil juuksed muutuvad luksuseks, tundub ülimalt lihtsameelne, et mitte öelda küüniline, tõmmata

pähe parukas ning viibutada näppu: *Sa ei pea mitte...!* Sest kes ja kuidas oleks too kohtumõistja ilma oma parukata? "Ohtlik on inimest liialt rängale proovile panna. Inimarmastus on kerge kaduma."

Miłoszi *Vangistatud mõistust* ei saa võtta *j'accuse*-stiilis poliitilise või moraalse hukkamõistuna, ka mitte kohtutoimikuna, kuigi kaasused on selgelt välja toodud. (Ühe juhtumi puhul öeldakse vabanduseks: "Mul on raske Alfat täie rangusega hukka mõista. Minagi käisin ju sedasama möödapääsmatuna tundunud rada.") See on püüd seletada inimvaimu funktsioneerimise võimalusi (või peaks ütlema: võimatust?) ühiskonnas, mida dikteerib Meetod ehk siis dialektiline materialism; see on, labaselt väljendudes, vaimu ja võimu vahekorra analüüs intellektuaalide kohandumise näitel "rahvavabariigi" ühiskonnaga. Kestab Gulagi ajajärk, aasta on 1951 ning Miłosz, luuletaja ja endine kommunistliku Poola kultuurisaadik, on enda jaoks üha lootusetumaks muutuva probleemipuntra juba lahendanud — selle läbiraiumisega. Kuid nagu enesetapp ei ole eksistentsiaalse küsimuse tõeline lahendus, nii ei saa ka pagulust pidada tõeliseks vastuseks küsimusele *Kuidas olla?*, vähemalt probleemi teoreetilise lahtiharutamise seisukohast mitte. Mitte alati ei pruugi geto traataia taga laiuda vaba maailm ning vaid vähestele on antud võimalus ületada piiritõkkeid elegantse *pas*'ga välklampide valguses. See on privileeg, mis pealegi võib tihti olla vaid näiline — eksiili probleemivaba pealispind võib osutuda haigutavaks sügavikuks, nagu Miłosz seda enda puhul täheldab: "kõigist hädadest suurimaks, sest see tähendab steriilsust ja tegevusetust".

"Miks toimisin just nõnda, ei oska ma isegi öelda." Võib arvata, et see ei sündinud ratsionaalse kaalutluse tulemusel, vaid pigem füsioloogilisest iiveldus- või vastikustundest kõhus — tundest, mida Miłosz on võrrelnud konnade söömisega elusast peast. Tülgastav ja eemaletõukav tõepoolest, kuigi minagi olen kohanud inimesi, kes on pidanud seda tegema sõna otseses mõttes. "Inimene kaldub *loomulikuks* pidama süsteemi, milles ta elab" — küsimus pole siin tegelikult üldsegi mitte suurejoonelistes ja üllastes ideedes, vaid selles vähimas, millest allpool loomulikkus muutub loomuvastaseks. Miłosz küll arvab, et "inimmõtte vili *peaks* taluma brutaalset ja alasti tegelikkust. Nähtavasti on vaid see midagi väärt, mis jääb püsima ka siis, kui inimene seisab surmaga silmitsi." Paraku nägime, et seda, mis jääb, pole just kuigi palju; kogemust alasti kiskudes jõutakse lõpuks punkti, kus intellektil ei ole enam midagi öelda: "nähes inimest sellisena, nagu ta on, pöörasin pilgu häbiga kõrvale, pöörasin pilgu endaltki, sest ma sarnanesin selle inimesega."

Kusagil oma kirjutamisstrateegiat selgitades on Miłosz öelnud, et võimaldab vastasele tema relvad, järgib tema argumente ja mõnikord

isegi kopeerib tema mõtteviisi, üritades selliselt taastada astmestikku, mille kaudu vaim annab samm-sammult järele välisele sundusele. Kuid siin pole tegemist üksnes autori teadliku strateegiaga. See on eelkõige teadlik-olu oma süütuse kaotanud mõistusest, vangistusest, mis on omasüüline samavõrd kui ta on väliselt sanktsioneeritud: "Meie mõtted on nii kinni meie olukorras, nii hõivatud kommunismiga, et võime mõelda kas selle vastu või selle poolt." Kahestumine seesolijaks ja kõrvaltvaatajaks, mille tagajärjel saab võimalikuks (*sic!*) tajuda ühelt poolt süsteemi immanentset mõistuspära ja teiselt poolt, välispidiselt, selle täielikku vastuvõetamatust mõistusele — see on ohtlik mäng, kus panuseks on väga paljud reaalsed inimsaatused. Miłoszi raamat on dialoog, ning sugugi mitte viimases järjekorras dialoog iseendaga. "Kirjanik satub dialektika pihtide vahele. Ta ei alistu mitte ainult selleks, et oma nahka päästa." Teda iseloomustab eelkõige kahtlus, usu ja elu mõtte puudumine, filosoofiline "küllastamatus", mis ühendatuna tema subjektiivse ajastuomase kogemusega teevadki ta Uuele Usule nii vastuvõtlikuks. Ja kaitsetuks, sest tal puudub vajalik arsenal põhjalikuks diskussiooniks Meetodiga — "tõenäoliselt oleks see kujunenud aruteluks Hegeli üle", intellektuaal aga ei ole teoreetik. (Mida oskakski literaat arvata nt *Doppelsatz*'i või ajaloo kui Vaimu eneseteadvustumise protsessi kohta?)

Siin tundub Miłoszi juures läbi kumavat kriitilise kollaboratsionismi paratamatus (*katmanlus* ehk välise mimikri ja sisemise reservatsiooni praktiseerimine) ning lootus süsteemi seespidisele õõnestamisele intellektuaalse eliidi osavõtul. Potentsiaalseteks süsteemi vastasteks pole niivõrd Lääne mõju ("olen elanud nii Idas kui Läänes ning joonud neist mõlemast mürgitatud kaevust. . ."), tagurlased või kirik, vaid pigem *ketserlus*: "Kui ilmub inimesi, kes valdavad dialektikat ning oskavad dialektilist materialismi näidata uues valguses." (Miłoszi lootused mingil määral küll täitusid, kui Varssavi filosoofideringist võrsusid hiljem, sula ajal, revisionistlikud marksistid nagu näiteks Leszek Kołakowski, samuti hiljem Läände pagenu.) Siiski tuleb tunnistada, et intellektuaalide (sh Poola kirjanike) pankrotti ei põhjustanud mitte niivõrd sotsrealism, vaid just see terror ja kümnete tuhandete inimeste likvideerimine, mis kultuurilisele tasalülitamisele eelnes. Hirm kui määrav faktor leiab Miłoszi juures rõhutamist alles raamatu viimases peatükis Baltimaadest, mis oma esmapilgulisele sattumuslikkusele vaatamata annab *Vangistatud mõistusele* (ehk oleks selle pidanud tõlkima "Kütkestatud mõistuseks"?) selle tõeliselt inimliku mõõtme.

Kuidas aga elada teadmisega inimeste pöördumatutest kannatustest, kurjuse tohutust hulgast, silme ees vaatepilt pakases värisevi käsi paberossi tõmbavast ning jalalt jalale tammuvast küürakil kogust vahitorni

taustal — ja ikkagi elada, trotsides apokalüptilisi mõõtmeid omandava ajaloo julma automatismi? "Just selline olukord paneb inimese teadvuses proovile kõik poeedid ja filosoofid." Poeetiline maailm luuakse kultuuri varemetel ja varemetest, nagu kirjeldab seda üks Miłoszi sõber ja kolleeg. Luule funktsioneerib siin kui äärmine erandlikkus: vastamine sellele, millele ei saa vastata; kirjutamine, kui kirjutamine näib mõttetu ja mõeldamatu, samas ometi mõõdapääsmatu asjana. Tunnistab ju Miłoszki, et "kogu mu luule oli *tõrjumine*", üleliigsete emotsioonide taandamine; ei mingit sentimentaalsust, teatraalset traagikat või ebakohast irooniat, üksnes vaoshoitud meeleheide... "Ma tundsin, et ei suuda kirjutada nendest asjadest, kui ma ei kajasta *kogu* tõde." Just kirglik tõejanu koos kiretu ausameelsusega on suutelised amnesteerima "V/vangistatud mõistust". Tõejanu ja elav kaastunne inimeste vastu, kes enne narile ronimist Ivan Denissovitši kombel järjekordse päeva lõppemist tähistavad: "Hea päev oli — näe, ikka veel elus!"

Niisiis? Ikkagi loota, et "luule, mis toetuks niisugusele *alasti* kogemusele, jääks püsima ka illusioonide hajumise päeval". Ning meeles pidada, kust see kogemus pärit on. Et poeedi suu läbi saaksid end kuuldavaks teha "igavesed orjad"; et avatud läkituse pöördelt saatja aadressi lugedes jääks kõlama: *olles nende hulgas üks nende hulgast / tahestahtmata olles nendeks niikaua kui nemadki.*

Jüri Lipping

ETNILISED VÄHEMUSED ETNOGEOGRAAFI VAADELDUNA

Ott Kurs. *Etnilisi vähemusi ajas ja ruumis I.* (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad VI.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1998. 277 lk.

Ott Kursi raamat on puhtformaalseltki tähelepanuväärne kahes mõttes. Esiteks on see esimene terviklik teadusteos, mille avaldab 10 aastat pärast oma Lumivalgukese-unest ärkamist Õpetatud Eesti Selts. Terviklik on see selle kiuste, et "köite aluseks on autori poolt eesti ja soome keeles 1990. aastail avaldatud artiklid ja ülevaated" (lk 11) ja et siia "on lülitatud ka autori poolt eesti keelde tõlgitud ja toimetatud prantsuse geograafi André-Louis Sanguini kokkuvõtlik artikkel etnilistest vähemustest Euroopas" (lk 9) — muide, peab olema tõeline ja üliaus asjatundja, et esitada teise mehe artikkel ja mitte selle ümberjutustus. Teiseks on pärast pikka kandeaega selle raamatuga näinud ilmavalgust eesti etnogeograafiateadus. Selle sünnilugu kirjeldab ühelt poolt raamatu eessõna ning teiselt poolt osaliselt dokumenteerib raamatut lõpetav "Autori teemakohaste olulisemate kirjutiste nimekiri", mis sisaldab andmeid kaheksakümnest ajavahemikus 1972–1998 ilmunud artiklist. Sest kuigi mõni artikkel võib tekitada teaduses murrangu, kuigi artikleid võivad kajastada bibliograafiad ja ümber jutustada referatiivajakirjad, on isegi väga headel artiklitel kalduvus uppuda neist sisult ja pahatihti kvaliteediltki kaugete artiklite massi. Rahvaste ja maadega seotud teadustes jäävad nähtavaks siiski raamatud.

Raamatu sissejuhatuse järgi käsitleb raamat "eri riikides elavate etniliste vähemuste suhet nende asustatud ruumiga (asualaga) ning etnilise kultuuri ja ühiskondliku seisundiga". Sissejuhatus määratleb veel kümme oskussõna, milleks on 'riik', 'etnos', 'etniline vähemus', 'rahvusvähemus', 'riigita etnos', 'sotsiaalruum', 'kultuur', 'sotsiaalne staatus' ehk 'ühiskondlik seisund', 'unitaarriik', 'liitriik'. Need määratlused on õpetlikud igaühele, sest Kursi määratlused on heas eesti keeles ja vabad näivteaduslikest vägisõnadest. Nii pole riik Kursil mitte "ühisk-a vajadustest tulenenud avalik-õiguslik organisatsioon, mis õiguskorra loomisel ja sellel korral põhinevais võimuavaldustes on oma terr-l piiramatu ja rahvusv. suhtlemises sõltumatu igast muust võimust" (*Eesti Entsüklopeedia*, 1995. aastal), vaid "ruum, millel on kindel maa- ja veeala, inimesed koos neile omaste tegevuste ja asutustega ning riigivõimuorganid". Kursi ja EE riigimääratluse ühisosaks on ainult tegusõna 'on'.

Raamatu sissejuhatuse jätkuks on ülalmainitud Sanguini artikli tõlge, mis koos kirjanduse loeteluga hõlmab ainult kaheksa lehekülge, kuid on ülitihedad. Sanguini määratlused on olnud Kursile suurel määral eeskujuks (Kurs on määratlusi mõistlikkuse piires lihtsustanud), lisaks on Sanguin määratletud mõisteid näitlikustanud. Sanguin ja tema järel ka Kurs määratlevad etnilist vähemust kui riigist madalamal tasandil asuvat (Sanguin) või riigisisest etnost (Kurs) ühes kolmest ruumilisest kontekstist: 1) riigi äärealadel, 2) saarekestena riigi sisemuses või 3) hajusalt rändlevana kogu riigi maa-alal. Etniline vähemus on kas rahvusvähemus (s.t riigi piirivööndis elav kooskond, mille keel, kombestik ja sümpaatiad sõltuvad sageli naaberriigist) või riigita etnos (s.t ennekõike *keeleline kooskond, millel pole kuskil oma riiki*). Sanguin ütleb, et "üldiselt kokkulepitud määratluse järgi tähendab rahvus homogeenset ning suhteliselt piiritletud ruumi, kus meestest ja naistest koosneval kooskonnal on sellised identiteedi tegurid nagu etnos, keel, religioon, kultuur, ajalooline pärand, tsivilisatsioon, sotsiaalsed hoiakud ja tavad" ja et "kui määratleda riiki teatava ruumi poliitilise organisatsioonina, mille funktsioon on anda rahvuskehale poliitiline väljendus, siis järelikult tähendab rahvusriik riigi ja rahvuse kindlat ning püsivat kattumist" (lk 13). Et sellist olukorda esineb Euroopas harva, on Sanguin esitanud huvitava etniliste vähemuste teoreetilise ruumimudeli, mille eeskujuks on N. J. G. Poundsi mudel.

Sanguini mudelis on võõrsõna, mida eesti keeles ei kasutata, nimelt irredentism. See itaalia keele põhjal sündinud esialgu ehk õiglasigi nõudlusi väljendanud makaronism, vrd *Italia irredenta* "tagasivõtmata Itaalia", on aja jooksul poliitilises geograafias saanud räigema sisu, tähendades nüüd "ruumilist tsentripetaalprotsessi, kus teatav riik püüab endaga liita piiritagust territooriumi, kus elab "lahus olevateks vendadeks" tunnistatud vähemus. Irredentism on kõrgel emotsionaalsel tasandil poliitiline filosoofia, millele tuginedes riik peab naaberriigi minoriteeti omaenese lihaseks osaks." (Lk 18–19.)

On iseloomulik, et raamatu uurimuslikus osas Sanguinile peaaegu ei viidata ning ka sissejuhatuses ja Sanguini artiklis esitatud oskussõnu kasutatakse üliharva. Hea pedagoog jätab teooria ja praktika seostamise lugejale.

Raamatu uurimusliku osa artiklite temaatikat võib liigitada mitmeti. Nii võib öelda, et rahvusvähemustest on kirjeldatud saksa rahvusvähemusi Prantsusmaal Lotringis, Eestis ja Venemaal, soome rahvusvähemust Rootsis, Norras, Eestis ja Venemaal (ennekõike Ingerimaal), rootsi rahvusvähemust sõdadevahelises Eestis ja riigita lapi etnost Norras, Rootsis ja Soomes ning vadjalasi, isureid, karjalasi, vepslasi, mari-

sid, permikomisid ja krimmitatarlasi Venemaal (Venemaa hõlmab siin ka oma Nõukogude Liidu nimelise moonde). Võib öelda, et käsitletud on (a) Venemaast kaugel olevate maade rahvusvähemusi (Lotring), (b) Venemaa lähinaabruses asuvate riikide rahvusvähemusi (Rootsi, Norra, Soome ja ka Eesti) ja (c) Venemaa rahvusvähemusi. Kuid võib ka öelda, et on kirjeldatud oma kodumaa poolt füüsiliselt represseeritud ja asuala kaotanud rahvusrühmi ja riigita rahvaid (sakslased ja soomlased ning krimmitatarlased Venemaal), otseste füüsiliste repressioonideta oma asuala kaotanud rahvusrühmi (eestirootslased, baltisakslased), oma asualal füüsiliselt represseerimata rahvusrühmi ja riigita etnoseid (sakslased Lotringis, laplased Norras, Rootsis ja Soomes, soomlased Norras ja Soomes, marid ja permikomid Venemaal). Nii või teisiti, valik on mitmekesine ja võimalikke vaatenurki mitu. Vaid üht artiklit paarikümnest ma ei oska ühegi mulle mõistetava vaatenurgaga kokku sobitada.

Raamatu uurimuslikku osa alustab "Kakskeelne Lotring", mis käsitleb 1642. a esmakordselt Prantsusmaa kätte jõudnud ja praegu taas Prantsusmaale kuuluva ajalooliselt prantsuse ja veel enam saksa murdeid rääkinud keeleala korduva käest kätte käimise tõttu muutlikku keelepoliitikat ja keelepilti. Nii saame teada, et juba veerand tuhat aastat tagasi oli Lotringis ainsaks ametlikuks keeleks prantsuse keel, 1794. a revolutsioonilise dekreedi järgi oli saksa (elsassi) keel vaenlase, bretooni keel ebausu ja föderalismi, baski keel fanatismi ning itaalia (korsika) keel kontrrevolutsiooni keel. Kaasajalgi puuduvad Prantsusmaal vähemuskeeli kaitsvad seadused. Vahepealsed Saksamaa kätte jõudmised olid Lotringis ajutiselt saksa keele seisundit parandanud, seda prantsuse keelt maha surumata. 1905. a oli prantsuskeelseid seal ainult 22%, kaasajal on oht, et saksa keel Lotringis kaob täiesti. Nüüd, mil Euroopa Nõukogu on tunnustanud regionaalkeeli, on taas mõningane huvi ärganud murdekeele vastu, kuigi saksa kirjakeele mõistjaid on rohkem ja seda koolides ei õpetata. Võib lisada, et Saksamaa pole saksa rahvusvähemuse ja Prantsusmaa vahekordadesse isegi siis mitte sekkunud, kui Prantsusmaa riikliku veendumuse järgi Prantsusmaal mingeid rahvusvähemusi ei olnudki.

Kurs alustab Soome, Rootsi ja Norra etniliste vähemuste vaatlemist mandrijää sulamisest peale. Aega kuni 400 pKr käsitleb ta Kalevi Wiigi järgi (Wiik 1996). Need, kes Wiiki lugenud pole, võivad siit kokkuvõtlikult kolmel leheküljel lugeda, kuidas mandrijää serval elanud 18 000–7000 eKr kolm geneetiliselt erineva algupäraga rahvastikurühma küttisid suurulukeid (mammuteid, põtru jms), lõunapoolsed Euroopa asukad olid aga geneetiliselt ühtsed ja küttisid väikeulukeid. Ühine majandustegevus suurulukite või väikeulukite küttimise alal ühendas

keeleliselt ühelt poolt suurulukikütid ja teiselt poolt väikeulukikütid. "Suurulukiküttide *lingua franca*'t nimetatakse praegu uurali algkeeleks, väikeulukiküttide oma aga indoeuroopa algkeeleks" (Kurs, lk 37). Ja nii edasi. Wiigi seletused on väga ilusad ja probleemitud, teadustekstina aga liigagi ilusad. Ma ei tea, et seni oleks leitud ühegi selle aja suurulukiküti ühtki luud, nii et nende geneetikast ei tohiks keegi midagi teada. Samas paistab tõepoolest, et uurallased ja eriti soomeugrilased on oma ala kõik kunagised suurulukid ja ka suuremad väikeulukid kunagi nii jäägitult ära söönud, et nende algupärased nimetusedki on kadunud. Indoeurooplased aga on nähtavasti tänu väikeulukite küttimisele nii säästlikult suhtunud suurulukitesse, nagu tarvas, piison ja hobune, et on lisaks nende nimetustele säilitanud ka Euroopa piisoni ja hobuse. *LINGUA FRANCA* tähendab üldkeeleteaduses Leonard Bloomfieldist peale segakeelt, mis on kompromiss pärismaalase ja võõramaalase vahel, kus kumbki matkib valesti seda, mida teine hääldab; selle mõiste üheks näiteks ja algeeskujuks on see ajalooline *lingua franca*, mida tutvustab Eesti Entsüklopeedia. Paraku pole erilist põhjust arvata, et neil ammustel aegadel räägiti naabritega tingimata segakeeli. Väiksed või vaesed hõimud on pidanud muukeelses ümbruses alati oskama suuremate või rikkamate naabrite keelt või keeli, lisaks tõid naaberhõimu(de)st pärinevad abikaasad ikka oma keele kaasa. Seetõttu on kaugeimaski minevikus leidnud aset pigem keelevahetusi kui keelte segunemisi (keelte segunemiseks ei tule pidada sõnade laenamist). Algupärane *lingua franca* oli muide oma otstarbelt ennekõike kauplemiskeel ja on teada muidki samasuguseid kauplemiskeeli. Kauplemiskeeled ei ole teadaolevalt kuskil kujunenud kellegi emakeeleks. Mis puutub läänemeresoome hõimude võluvalt lihtsasse kujunemisloosse Wiigi järgi, mida Kurs refereerib, siis on see ainulaadse keeleteadusliku eksperimendina ülimalt vajalik ja õpetlik — see on kammitsevatest keeleandmetest puhastatud teaduslik hüpotees. Kui aga võtta arvesse keeleandmed, siis läänemeresoome hõimude ja keelte ilusat ja lihtsat kujunemislugu ei sünni. Läänemeresoomlaste ajalugu on ainult ümmarguselt 800-aastane ning käsitleb suurel määral keelte ja rahvaste mandumist ja lämbumist naabrite kaisutuses. Läänemeresoomlaste kujunemine toimus aga äraarvamatult pikas ja tundmatus esiajaloos. Soome ja karjala keeleala kohati ajutine laienemine ühelt poolt laplaste alade arvel ning teiselt poolt luterluse survel tühjenenud Ingeris ja Karjala kannasel on selle ajaloo erandid.

Soome, Rootsi ja Norra etniliste vähemuste vaatluse objektiks ongi tegelikult laplaste, soomerootslaste ja tornioorglaste ja kveenide kõikuv seisund. Lugejal on võimalik veenduda, et neis kolmes justnagu alati

demokraatlikus riigis on olnud aegu, kus vähemusi on püütud assimileerida. Viimastel aastakümnetel on laplaste, tornioorglaste ja ka kveenide seisund mõnevõrra paranenud. Kurs tulevikku ei ennusta. Kuid lugeja võib ennustada nt soomerootslaste tulevikku, olles tutvunud Kursi kirjeldusega rootsluse allakäigust kahe riigikeelega Soomes.

Olen ehk mõneti patustanud mainides laplasi. Kurs kirjutab saamidest. Ma usun, et *Kalevipoega* lugenud suhtuvad teatava lugupidamisega Lapu targasse Varrakusse, eriti kui võrdlevad Varraku ja Kalevipoja tarkust. Nii et vähemalt *Kalevipojast* peale laplane pole eesti keeles sõimusõna. Teiselt poolt pean nentima, et lapi- ehk saamisõprade poolt juurutatav rahvanimetus saamid on kahes mõttes ebakorrektne. Põhjalapi sõna Sámi on sünonüümne sõnaga Sámieatna (Lapimaa) ning väiketähelise *sámi* tähenduseks on laplaskond. Eesti keeles tavaomane 'laplane' on põhjalapis *sápmelaš*, kus *-laš* on etümoloogiliselt sama tuletusliide kui -lane : -lase sõnas eestlane : eestlase; sama tuletusliide esineb teistegi lapi keelte laplasenimetustes. Lapi keeled on läänemeresoome keelte lähimad sugulaskeeled. Kui keegi tahab laplast nimetada viimase emakeele päraselt, siis ei tule vastavat nimetust laenata vene keele kaudu, kust saam ja saamid tegelikult tulevad, vaid laenata tuleb otse sugulaskeelest arvestades eesti keelele omast sisekadu. Tulemuseks on saamlane.

Ligikaudu 80% raamatu uurimuslikust osast käsitleb nii või teisiti Venemaa ehk/või Nõukogude Liidu rahvusvähemusi. Kirjutises "Etnilised vähemused ja uustulnukad Eestis" (ilmus esmakordselt *Akadeemias* 1995. a) nendib Kurs, et "Balti riikides praegusel ajal elavate hilistekkega etniliste rühmade uurimine" pakub "nii teoreetilist kui ka praktilist huvi". Kirjutisest selgub ilmekalt Eestis sõjaeelse iseseisvusaja (1918–1940), anneksiooniaja (1940–1991) ning selle järgse aja enamus- ja vähemusetnoste probleemistiku erinevus. Paraku pole näha, et selle artikli temaatika oleks huvi pakkunud Eesti rahvastiku- ja hariduspoliitika suunajatele. Pärast Kursi artikli ilmumist pääsesid järk-järgult rahvastiku-, haridus- ja keelepoliitikat juhtima jõud, kelle tegelikuks huviobjektiks kujunes välisabi pirukate krabamine. Kursi artikli seisukohalt oli see juhus, Eesti riigi arenguloos see polnud kahjuks juhus.

Ott Kursi enese huvi Eesti ja Venemaa iga rahva ja rahvakese saatuse vastu seevastu on iseenesest sügav ja humanistlik. Kursi esitatud andmete hulk iga käsitletava rahva ja selle lähiajaloo kohta on lausa hämmastav. Ajaloo-alastest käsitlustest erineb Kursi käsitlus selle poolest, et siin pole viiteid arhiivide säilitusüksustele ja on suhteliselt vähe kirjandusviiteid. Võib järeldada, et etnogeograafia pöörab tähelepanu etnose funktsionaalsele seisundile ja selle muutustele territooriumil,

etniline ajalugu aga ennekõike seisundit kajastavatele dokumentidele ja/või esemetele.

Venemaa läänemeresoomlaste haridus- ja haldusasutusi käsitledes võrdleb Kurs Venemaa läänemeresoome rahvaste seisundeid Ameerika põlisrahvaste seisunditega. Ta leiab, et kuna Venemaa jäi kauaks talupoegade riigiks, säilitasid põlisrahvad oma tavaomase kultuuri ja keele kauem. Et "agraarühiskonnas elanud vähese kirjaoskuseta etnilistele vähemustele kommunistliku ideoloogia sisendamiseks esialgu vene keelt kasutada ei saanud, sest seda osati halvasti", "loodi vaheastmeks omakeelne koolikorraldus". 1930. aastate lõpul toimunud rahvuskoolide ja rahvuslike haldusruumide likvideerimist ning repressioone on põhjendatud kord võitlusega rahvusvahelise imperialismi ja rahvavaenlastega, kord sellega, et selleks ajaks oli vene keele oskus niivõrd paranenud, et rahvuskoole ja rahvuslikke haldusruume polnud enam tarvis. Kurs seostab etniliste vähemustega toimunu talupoegkonna hävitamisega: "koos talupoegkonnaga hävitati ka talupoegadest koosnenud etnilised vähemused" (lk 85). Nagu teame, toimus talupoegkonna hävitamine linna ja maa vastuolude kaotamise loosungi all. Kurs näeb vastuolude kaotamise taga väga selget eesmärki: "bolševike riigipöördega oli muudetud väljakujunenud kihistumine ja püüti siis seda muudetud kujul säilitada. Olen seda kord omavahelises vestluses piltlikult väljendanud nii: toodi põhja settinud kõntsakiht pinnale ja püüti seda seal ka iga hinna eest hoida" (lk 84). See ongi aus piltlik hinnang. Kurs pole poliitiline sõimleja.

Venemaa läänemeresoome rahvaste haridus- ja haldusasutuste, ingerlaste, idakarjalaste, vepslaste, marilaste, permikomide, krimmitatarlaste ja venesakslaste käsitluse poolest on Kursi raamat lausa asendamatu käsiraamat, mida on huvitav ja õpetlik lugeda. Paratamatult on see süngevõitu lugemine. Kes ei ole otseselt huvitatud vaadeldud rahvastest, peaks nende rahvaste mitmekesisuse varal selgelt nägema vähemalt seda, et see, milline olnuks Eesti, eestlaste ja eesti keele saatus, kui Vabadussõda 80 aastat tagasi lõppenuks teisiti. Ajalookogemuseta, kuid arukas lugeja leiab kirjutisest "Etnilised vähemused ja uustulnukad Eestis" vastuse sellelegi küsimusele, milline oleks Eesti, eestlaste ja eesti keele saatus ja staatus, kui Nõukogude (loe: Vene) okupatsioon oleks jätkunud veel 30 aastat.

Ott Kursi raamat on minus süvendanud ammu tärganud mõtet, et nüüdisühiskondades on väikestel rahvastel jm etnilistel vähemustel kalduvus uppuda enamuse massis. Teoreetilise võimaluse pinnale jäämiseks annab väiksele rahvale ainult oma riik. Paraku, ainult teoreetilise võimaluse. Võimaluse teostamiseks peab väikse rahva oma

riigil olema kaasajal rahva huve arvestav tegus ja sidus haridus-, keele- ja meediapoliitika. Kurs tutvustab muu hulgas haridussüsteemi varjatud ehk latentseid funktsioone Michael Kornblumi järgi. "Nendeks on: 1) korra ja kontrolli tähtsuse rõhutamine, 2) autoriteedi rõhutamine ning 3) sotsiaalse mobiilsuse pärssimine ja olemasoleva stratifikatsiooni säilitamine" (lk 84). Ott Kurs näitab, mida tegi Oktoobrirevolutsiooniga pinnale kerkinud kõntsakiht Nõukogude Liidu haridussüsteemis oma seisundi säilitamiseks. Siit tuleneb paratamatult küsimus, mida on teinud ja teeb okupatsiooni ajal pinnale kerkinud kõntsakiht Eesti haridussüsteemis olemasoleva stratifikatsiooni säilitamiseks. Huvitaval kombel on haridussüsteem toiminud nähtavaimalt ja riigi strateegiliste huvide vastaselt muulaskonna õppiva ja rahvastikku taastootva osa integreerumise ülitõhusa takistajana. Kui see ka sellesama kihi vastavale sihipärasele tegevusele ei osuta, siis vähemalt tema poolt peetavale kogu haridussüsteemi halvavale võitlusele süsteemi võtmepositsioonide haldamise pärast. Niisiis kasvatab see kiht tahes-tahtmata Eestis Suurele Vennale "lahus olevaid vendi" ehk Suure Venna irredentismile soodsat kasvupinda.

Ott Kursi raamat etnilistest vähemustest sunnib kaasa ja edasi mõtlema. Et mõtted ei ole rõõmsad, pole autori ega raamatu süü. Mustale minevikule järgneb ikka tume tulevik.

Tiit-Rein Viitso

EDITORIAL NOTE

In 1991 the Republic of Estonia restored its independent statehood. We could view the restoration of independence as Estonia's return to the political map of the world. Even now, eight years later, Estonia is still searching for its geopolitical image. Eiki Berg, lecturer of political science at the University of Tartu, and Saima Oras explain how Estonian political leaders and scholars depict Estonia's geopolitical significance on the political map of the world. There are mainly three geopolitical visions to describe Estonia's imaginary location in relation to the world. They compete with one another, and their application depends on concrete foreign political aims. A common feature of all the three is a connection with the Western civilisation, regardless whether Estonia fulfils a uniting or separating function. The first vision is based on cultural connecting and dividing lines, and according to this vision the role of Estonia is to be a state on the border of the Western civilisation. This vision depicts Estonia as a dividing line between the West and the East, between the Catholic or Protestant and Orthodox cultures. According to this concept, Estonia is "on this side of the line", that is, in the Western cultural sphere, and its role is to protect Western culture and separate it from the East. The second vision rests mostly on economic considerations, depicting Estonia as a connector between Russia and Western Europe. It is characteristic of Estonia to be a country of contacts that function both in the east-west and north-south directions. The geopolitical role of Estonia is to be an economic as well as political connecting link. The third geopolitical vision is based on security policy. According to this, the Estonia's role in the geopolitical vacuum is to approach NATO, to be a borderline state separating Russian and Western institutions and to be a European foothold against Russia. Attempts have also been made to create a vision of Estonia as an

independent geopolitical space, but this concept has not won wide recognition until now.

The article by Aleksander Aspel (1908–1975), first published in 1940, discusses the position of the Estonian people at the collision point of greatpowers. He finds that, given there is mental potential, small nations can more easily achieve social balance by cooperation between strong personalities. The unity of a big nation, however, may be granted by suppressing individuals into a mass rather. Almost sixty years later (in 1999) President of the Republic of Estonia Lennart Meri delivers a lecture at Helsinki University: "Can small languages and cultures survive in Europe?" The president sees the strength of unified Europe in diversity, caring for one another and avoidance of conflicts. He considers the preservation of one's language and culture not only a duty to the generations to come but also to one's European neighbours. This is a contribution to the dynamic diversity of Europe without which Europe could never become Europe.

Ten years have passed since the restoration of the independent Baltic states, but the political processes taking place in them are often difficult to explain. Perhaps the matters are simpler — the reason for the unnatural and illogical character of some political processes may lie in external factors, in the influence of foreign countries. Now at least it is possible to disclose what this factor is or can be like, or, first of all, what it was like earlier. After the archives opened up, we have learned more and more about foreign influence on the policies of the Baltic states in the past. The materials from the period between the World Wars are of particular interest as the international and geopolitical situation of our countries greatly resembled that of the present. Zenonas Butkus, associate professor of history at the University of Vilnius, does not study the external factor in its ordinary meaning. He does not discuss influence through the usual diplomatic channels, when one country tries to control another country's policy without interfering into this country's internal affairs. The author investigates illegal influence — interference into the internal affairs of a country by financial and other means. In order to change both home and foreign policies, attempts are made to influence political parties, state institutions, social and economic organisations

or individual politicians and social figures. The country that cultivated illegal influence most often was the Soviet Union; therefore Butkus analyses mainly Soviet illegal actions in the Baltics and touches only briefly on other countries' similar pursuits.

Enn Sarv, a former political prisoner of Hitler's Reich and the Soviet Union, describes the deportations the Soviet occupation forces carried out in Estonia in March 1949. The direct victims of the atrocity were 22,000 people from among the indigenous population of Estonia. About three quarters of them were women, children and the elderly. The first aim of the action was the complete destruction of Estonian farming by violent expropriation and deportation of the class of landowners and their descendants. The second goal was suppression of armed and any other resistance through deportation of freedom fighters' families and their alleged supporters. Thirdly, the whole occupied nation was to be suppressed into a state of infirm obedience and helplessness. As the further course of events showed, the first aim was achieved; the second and the third, however, remained unattainable. The active and passive resistance of the Estonian people persisted in various clandestine and open forms until the late 1980s. Then it burst into nation-wide mass movements. These, applying all kinds of legal and democratic means and the support of the international public, achieved the restoration of the Republic of Estonia in 1991 and the withdrawal of Russian troops in 1994.

In 1632 the Swedish king Gustavus II Adolphus founded the first institution of higher education in Estonia, the University of Tartu. From 1710 to 1802 the university was closed. In 1802 it reopened as a Landesuniversität subjected to the knighthoods of the Baltic provinces. In the same year it became the Imperial University of Tartu which was maintained by the Russian Empire. Since 1 December 1919 it has operated as the Estonian national university with instruction in Estonian. To celebrate the 90th anniversary of our mother-tongue university, we reprint an article by Johan Kõpp who was the rector of the university from 1928–1937. He wrote the article, originally published in 1932, on the occasion of the 300th anniversary of the university.

Thereafter Akivo Lenzner, professor emeritus of Tartu University, writes about the founder of Estonian microbiology Karl

Schlossmann (1885–1969), dean of the Medical Faculty of Tartu University (1934–1937) and the first president of the Estonian Academy of Sciences.

Since assuming office in 1835, the Russian minister of education Sergei Uvarov tried to force on Russia his new, unitary policy of education. For the German-using Baltic provinces of Russia the new minister's education policy meant strengthening of state control over the local education system, greater intervening into the affairs of the Lutheran church and wider introduction of the Russian language. One of the manifestations of Uvarov's policy was also the Ulmann (rector 1839–1841) scandal at Tartu University in 1842 and the following attempt to close the Faculty of Theology at Tartu University. Erki Tammiksaar's article sheds light on these events.

In the belles-lettres section we mark the pending 400th birth anniversary of Pedro Calderón de la Barca with excerpts from two of his plays.

Sir Peter F. Strawson, Waynflete Professor of Metaphysical Philosophy, Emeritus, at the University of Oxford, turned 80 in November. We mark this occasion by publishing two pieces of his writing, both dealing with the concept of person. The basic idea of Strawson — in contrast to the Cartesian tradition — is that the concept of a person is primitive. It is not analysable in terms of other concepts (e.g. those of mind and body). On the contrary, he holds, the concept of pure consciousness (and that of a personal body) is to be explained in terms of the concept of a person. This entails, among other things, that one can ascribe conscious mental states to oneself only if one can ascribe them to others, identified as persons — as entities to which both mental and bodily predicates are applicable. In the second of the two essays Strawson restates his view from the 35-year-perspective, concentrating specifically on the problem of reference of 'I', the first-person pronoun in singular.

Between 1940 and 1952 several extensive deportation campaigns were carried out in the Baltics and the western regions of the then Soviet Union. According to the official data of the security authorities, more than 618,000 people were deported to Siberia (49,000 among them were arrested). *Akadeemia* publishes

a selection of documents on the largest deportation operation that hit Estonia in March 1949. The operation's code-name for all the Baltic republics was *Priboi* (Breakers).

In the section of book reviews Jüri Lipping browses the collection of essays *Imprisoned Mind* by the Polish poet Czesław Miłosz. Tiit-Rein Viitso discusses the collection of articles on ethnic minorities by Ott Kurs, professor of human geography at the University of Tartu.

The issue ends with Part II of the metaphysical contemplation *Was ist des Esten Philosophie* by the Estonian writer and philosopher Madis Kõiv.

The Ulmann scandal at Tartu University in November 1842

Erki Tammiksaar

Since assuming office in 1835, the Russian minister of education Sergei Uvarov tried to force on Russia a new and unitary organisation of education. As the education system of the Baltic provinces differed considerably from the rest of Russia, Uvarov made use of every opportunity to introduce his concept of education there, i.e. to Russify them. Uvarov's policy that ignored the local traditions of education (the German language and the Lutheran religion) caused vehement opposition among the Baltic Germans. One of the manifestations of the controversy was Uvarov's attempt to close the Theological Faculty at Tartu University early in 1843. The motive for these events was Uvarov's grudge against the former rector of Tartu University, professor of practical theology Karl Ulmann. This grew into the Ulmann scandal that ended with Ulmann's banishment from Tartu. Through an unlucky coincidence, in addition to Ulmann, the absolutely uninvolved professor of law Friedrich Georg von Bunge also suffered the minister's personal revenge. As a consequence of all this, professor of physiology Alfred Wilhelm Volkmann and professor of criminal law Carl Otto von Madai also left Tartu.

Skilfully manipulating the Ulmann affair and Baltic Germans' mutual discrepancies in their attitudes to different varieties of Lutheranism, Uvarov got close to his ultimate aim — greater control over Tartu University and the Lutheran church in Russia. Still, Uvarov could not celebrate his victory, and several patriots of their native land and friends of the German-using Baltic provinces had their in it. Among them we should first of all mention Karl Ernst von Baer, Helene Pavlovna, Georg Friedrich Parrot and Ferdinand Walter.

WAS IST DES ESTEN PHILOSOPHIE

Metafilosoofiline mõtisklus

Madis Kõiv

II

(Väljavõtted vihikutest T121–T125.)

Kogu asi muutub aga arusaadavaks alles siis, kui selgub võimu loomus.

Võimul on gradatsioon oma liikide järgi.

Võib vaadata näiteks haridusvõimu, meditsiinivõimu, haldusvõimu jne. Kõiki neid võib vaadata kitsamas ja laiemas tähenduses. Väga laias tähenduses on neil kalduvus kokku sulada.

Vaatame meditsiinivõimu kõige kitsamas tähenduses. See on autokratiseeritud protseduuride läbiviimine kord kokkulepitud, konventsionaalsel tasemel.

Võimuga on tegu selle tõttu, et masinavärgis peab säilima autokraatika; masinavärgis, milles figureerivad populatsiooniliikmed ja mille aluse moodustab keel.

Võib anda esialgse määrangu võimumasinale: populatsiooniliikmetest moodustuv protsessimasin keelelise struktuuriga.

Kuid täpsemalt veel meditsiinivõimust: kui igaüks raviks end kodus ise, poleks võibolla sellest võimust rääkida mõtet? Kuid seegi pole ühemõtteliselt selge. Keegi ei ravi end j u h u s l i k u l viisil. Ravitakse ikka mingite standardiseeritud protseduuride järgi, mingi vormi kohaselt, kus autokraatika allprotsesside vahel peab olema tagatud. Selles mõttes, miks mitte ka siin rääkida võimuteostusest. Ka keel mängib siin: raviprotseduuri eeskirjad antakse (vähemalt osaliselt) keeles. (Kui on tegu nõidusega, mängib keel hoopis erilist osa, aga seda ma praegu ei vaata.)

Inimesel pole end nähtavasti võimalik ravida mittekeeleliselt.

Aga koeral? Ahvil?

Koer sööb teataval juhul rohtu. Lehm otsib teataval puhul soola — ta ravib end soolaprotseduuridega, aga ta ei tea, mis on sool, ta ei tea soola nime. Ta tunneb soola lõhna ja teab — n ü ü d tuleb seda lakkuda. "Nüüd" on diagnoos.

Kusagil on siis siiski üleminek keeleliselt mittekeelelisele.

Kas tuleb ka viimasel juhul rääkida meditsiinivõimust? Ma ei räägi, sest tahan võimule säilitada midagi spetsiifiliselt inter-aktiivset, kollektiivset. Lehmad ei ravi üksteist?

Või ravivad siiski? Vähemalt ahvid oma poegi ravivad.

Kuid jätame piirjuhud lahtiseks. Vaatame olukorda, kus üksiku tegevus on vaadeldav erijuhuna — ühest indiviidist koosneva kollektiivi tegevusena.

Kui võtta aluseks eeltoodud esialgne määrang: võim — populatsiooniliikmetest moodustuv protsessimasin keelelise struktuuriga —, siis on mõtet küsida uuesti: Kas peame võimud eraldama?

Küsimusi võib tekkida näiteks haridusega. Haridus on üldisem mõiste ja pole teistega hästi võrreldav — kohtuga näiteks.

Võiks proovida teha selget vahet näiteks meditsiinivõimu ja haridusvõimu vahel. Kas need asjad on üldse võrreldavad?

Meditsiinivõim sõltub haridusest, kas ta allub sellele?

Räägime veel kord sünnitamisest. Sünnitamine on teatav protsess, kuid niivõrd kui looduslik, jääb meie võimumõistest välja. Ei sõltu ka keelest. Kui aeg kätte jõuab, sünnitatakse, nagu eraldatakse kehast muidki ollusi, mis kuuluvad looduslikult sealt eraldamisele.

Ometi on needki protsessid populatsioonis kuidagiviisi standardiseeritud (isegi ritualiseeritud), alluvad mingile autokraatikale ja puudutavad populatsiooni laiemalt. Nad stiliseeritakse ja kuuluvad sellega hariduse ja ühtlasi ka keele alla.

Mis peaasi, nad kuuluvad autokratiseerimisele, ka söömine, ka tema stiliseeritakse ja kuulub haridusse. Kõigi nende puhul on võimalik vist rääkida ürg- ja pealisstiilist.

Kuid tabada siin analoogiat vahega ema-keel ja kirja-keel ei ole nii kerge.

Kirja-keel kuulub kantonitevahelisse võimuaspekti, ema-keel kantoni-sisese võimu aspekti. Niipalju on selge.

Aga stiilid? Söömisstiil, riietusstiil jne?

Kas kantonitevaheline võim peab endasse haarama neid stiile?

Ta peab, kui seda nõuab reproduktsioon, millele kõik ju taandub. Reproduktsioon nõuab populatsiooniliikmeilt üleminekuid, s.t ka stiilivahetusi.

Kui naised liiguvad ühest kantonist teise, mis aitab siin pealisstiil? Tuleb nähtavasti (vähemalt selles algstaadiumis, millest räägime) säilitada ürgstiili. Sest pealisstiil on "asendus"stiil. See stiil, mida kasutatakse kantonitevahelisel ta-

semel. Kuid naine ei ela kantonitevahelisel tasemel, ta elab algul ühes, siis teises kantonis "sees". Vahepeal on ta väga lühikest aega (kosjad näiteks) teedel.

(Pea)stiilidega ei seleta me esialgset geneesi — kantonite täitumist, laienemist, tihenemist — konfliktipiiride selget väljakujunemist.

Pealisstiil on lisastiil, teatavateks juhtumiteks.

Mis on teatava juhtumi olemuslik loomus? Sünnitus ei saa olla teatav juhtum. Teatav juhtum ei ole ontoloogiliselt määratud. Teatav juhtum ei ole see midagi, mida me teataval juhtumil teeme. Teatav juhtum on see situatsioon ja need tingimused, m i l l e s me seda midagi teeme.

Kuid olulisim on küsimus võimust, keelest ja autokraatikast. Kas on näiteks võimu, mis on "spetsialiseerunud" pealisstiilile?

Mis üldse on spetsialiseerumine?

Vaatame "valda" ja "maakonda". Vald ajab siseasju, ta on sellele spetsialiseerunud. Kuid mis on sise-asjad?

Kas need asjad, mida ta ajab ise-seisvalt?

Kuid mida seegi tähendab?

Näide: Poiss tahab koolitunnist ära minna, tekib võimuküsimus, mis mingi autokraatika alusel peab lahenema. Kas see on valla asi?

Kui ütleme — muidugi ajab vald, siis pole me midagi kätte saanud, sest me ei näe, k u i d a s ta seda asja ajab.

Tahame justkui kätte saada hierarhia põhja, kust enam midagi allapoole ei jätku, kus allvõime enam pole ja kõik "sisemised asjad aetakse ise-seisvalt ära". Kas selles soovis on mingi sisemine vastuolu?

Olgu vald, vallakool, koolipoiss, kes tahab tunnist välja.

Milline on selle asjadekorralduse võimumehaanika ja -autokraatika?

Poiss tõstab käe ja ütleb "palun välja"; õpetaja vastab "mine!". Poiss tõuseb ja läheb. Mis mõttes ajas selle asja ära v a l d , mis mõttes ta e i ajanud ära seda asja?

Ses mõttes ei ajanud, et ei ütelnud "mine!", seda ütles õpetaja.

Kas see lausung on võimuakt? Kui on, milline on tema autokraatika?

Kas sellel tasemel ongi enam autokraatikat, kas see ongi enam võimuakt?

Võib ütelda nii: selle asja ajab ära vald, kes püstitab vormi, mille kohaselt küsitakse välja ja mille kohaselt lubatakse välja, ta v o l i t a b seda vormikohast — autokratiseeritud — luba andma vormikohase õpetaja ja vormikohase õpetaja kohalolu tagab nõutava autokraatika. Õpetaja on element *autokraton*'is. Seega v a l d otsustab õpilase tunnist lubamise küsimuse.

Kuid ometi ei otsusta vald "mil juhul õpetaja annab vormikohase loa, mil mitte".

Mis see on: mil puhul — mil puhul mitte?

Me tahame teada, kas on siin tegemist sellega, et "otsustab kõik iseseisvalt omal territooriumil", või ei ole. Kas siin on mingi analoogia emakeelega, millest väljapoole jääb kirjakeel?

Võime ütelda seda: õpetaja räägib oma sisekeeles iseendaga ja küsib, kas ma pean selle poisi välja laskma, ja annab (sisekeeles) vastuse "jah lasta" ("mitte lasta"). See on see, mis jääb puhtalt sissepoole.

Kuid kas sellest asjast, mis jääb sissepoole, me räägimegi? Kas siin on mingi "territoorium", mille piirides kehtib täielik sisevõim (emakeel) ja millest välja minnes see enam ei kehti?

Või tuleb näidet laiendada ja ütelda: on territoorium, see on klassiruum õppetunni ajal. Kas kõik, mis klassiruumis juhtub klassitunni ajal, kuulub sisevõimu kompetentsi?

Kuid e i o l e ju kõik tema kompetentsis. Pole klassiruum tema territoorium, kuid siiski jääb teatav asi a i n u l t tema otsustada. Mis vahekord neil on — mis jääb, mis ei?

Kas on üldse võimalik määrata "siseasja"? Kas selline asi nagu "siseasi" on üldse olemas — on selline mõiste vastuolutult antav?

"Siseasja" nõrk punkt on temas sisalduv nõue "kõik".

"Kõik on siseterritooriumil otsustatav sisevõimu poolt" — milleski vahelesegamist ei tule. Kui nii, jääb "kõik" ise tabamatuks.

Peab püstitama mingi hulga, mille kohta saab ütelda kõik — tähenduses n e m a d kõik. Kuid mis moodustavad need asjad, mille kohta võib seda ütelda?

Katsume seda asja vaadata oma vana difusioonimudeli järgi: pere jääb maha oma pereterritooriumile: "Siin pereterritooriumil on "kõik" perevõimu otsustada."

Kas see on arusaadav?

Kõik, mis puudutab pere eluolu? Ja ometi ei ole see ikkagi määratud. Pereelu olu sõltub sajast "välispidisest" asjast, mis e i ole perevõimu otsustada, seega ei saa kuuluda "kõige" hulka.

Saab ehk ütelda: ühegi väljaspoolse inimvõimu otsustada ei jää miski siin; kõik, mis on siin inimvõimu otsustada, otsustatakse perevõimu poolt (A).

Kas määrangust (A) on võimalik abstraheerida see hulgamõiste, millest räägib "kõik"?

"Kõik" ei eralda ka nii abstraktselt hulka, mida saaks loendada, mille üle saaks otsustada j u b a e n n e . Hulk ei ole valmis, enne kui temast rääkima hakkame. (A) ei tee seda eelmäärangut. Alles tagantjärele võiksime ehk otsustada, see kõik o l i otsustatav perevõimu poolt.

Kui võtta aluseks otsustused: k õ i k otsustused, mis siin territooriumil tehakse?

Sellega seoses mitu rasket küsimust:

1) Räägime võimust ja võimuautokraatikast, tema vormist jne. Kas see on taandatav o t s u s t u s t e tasemele, kas vastuvõetud otsustustega on see antud? Arvatavasti mitte, kuid otsustustest võib katseks siiski lähtuda.

2) Kas selle skeemi järgi on selge, mis toimub klassitoas õpilaste ja õpetaja vahel klassitunni ajal?

Niisiis määrang (A) olgu täiendatud märkusega, et "kõige" all mõistetakse kõiki otsustusi, mis (sise)territooriumil vastu võetakse — kuidas on klassitoaga?

Kas õpetaja teostab klassitoas "täielikku" sisevõimu?

Kõik otsustused võtab klassitoas vastu õpetaja.

Kuid olgugi, et kõik otsustused võtab vastu õpetaja, ka selle, kas poiss võib välja minna või mitte, poiss vaatamata sellele võib t o i m i d a õpetaja otsustuste vastu.

Kas see võimalus paneb küsimärgi alla meie võimumääratluse üldse?

Peab tulema uuesti võimu kui sellise juurde. Kas meie senised määrangud (pigem seletused) olid piisavad?

Võim: Millal me ütleme: A-l on võim? Mis me sellega ütleme? Kas üldse peab k e l l e l g i olema võim, et võim oleks?

Kas klassis on võim, kui õpetajal on võim lubada või mitte lubada poissi klassist välja, kuid poiss astub õpetaja otsusest üle?

Kui võimu mõista autokraatika alusel, siis peab vist ütlema, et võimu sel juhul ei ole, sest autokraatika ei tööta.

Kuid kui alati on nii, et poiss võib keelust üle astuda, kas tähendab see, et võimu polegi?

Ei pruugi vist, autokraatika ei pea olema nii lihtsalt ühemõõtmeline. Kui poiss ei kuuletu, astub autokraatselt tööle järgmine võimulüli, poiss saab autokraatselt karistuse.

Võimusüsteem töötab ka siis, kui õpetaja korraldus antud juhul ei tööta.

Kuid see ütleb siis siiski seda, et kogu sisevõim e i o l e temas. Järgmine lüli läheb tööle väljaspool klassituba. Klassituba ei ole puhas sisevõimu territoorium.

Klassitoas ei ole sisevõimu.

Kui nii, siis tuleb küsida:

1) Mis võim õpetajal siiski on klassitoa territooriumil, sest kahtlemata mingi võim tal ju on?

2) Kas sama probleem tekib perevõimu korral pereterritooriumil isegi difusioonimudelis?

Õpetajal on klassitoa territooriumil võim ühes võimu-*autokraton*'i lülis.

Mida see tähendab? Kui on võimu-*autokraton*, kas saab siis olla osadel võim? Mis autokraatikast sel puhul räägitakse?

"Tavalisest" autokraatikast: klassiruum töötab nii, et a i n u l t õpetaja annab seal loa (teeb ka muud, kuid see meid praegu ei huvita), sellel tasemel mingit vahelesegamist ei ole — klassiruum saab ses suhtes iseendaga hakkama, töötab autokraatselt.

Kui klassiruum e i saa iseendaga hakkama, ollakse teisel tasemel ja jälle — ise lülitub sisse teise taseme mehhanism — õpilast karistatakse.

Autokraatika töötab ikka nii, et teatud tasemel, s.t teatud piirides, on teatud asjus teatud keele-rääkijal ainuotsustusõigus. Õpetajal ei ole võimu otsuseks poiss ära kägistada. Esiteks ei tööta see otsustus autokraatselt, teiseks kohe asub tööle teine tase.

Välja lubamise otsustus töötab autokraatselt, sest sellele allutakse selles autokraatses süsteemis. Mida tähendab sel puhul vastunäide poisist, kes ei kuuletu? Mis on sel puhul *autokraton*'iga lahti?

Kas otsustustele allutakse autokraatselt (kui kõik on korras)? Nähtavasti mitte, sest sellele polegi (see) *autokraton* üles ehitatud.

Otsusele ei pea õpilane autokraatselt alluma, vaid otsustusel on autokraatsed järeldused.

Otsus peab panema poisi autokraatselt olukorda, kas kuuletuda või a r v e s t a d a keeldumise tagajärgedega — ka see kuulub autokraatikasse (poiss teab autokraatselt). Otsus lülitab sisse võimalikud hargnevused.

Uuesti pereterritooriumist difusioonimudelis: Pereterritooriumil ainult pere teostab võimu (analoog — emakeel). See tähendab, sellel territooriumil keegi väljaspoolne rääkija oma rääkimisproduktiga võimu e i mõjuta.

Paljugi väljaspoolset aga siiski mõjutab: päike, vihm, rahe, kevad, suvi, sügis, talv jne. Kuid vahekorrad on viidud rääkimise tasemele.

Võimu teostavad siseterritooriumil rääkijad ise, mitte keegi muu, ja võimuautokraatika kehtib.

Teatavatel territooriumidel, teatavates looduslikes tingimustes kehtib see tõesti mõnda aega.

Looduslikud tingimused: elatakse ja kasutatakse elamiseks ära looduslikult antud tingimusi.

Mida õieti tähendab pere?

Oleneb mudelist, üldist määrangut on (vähemalt esialgu) raske anda. Olgu siis pere näiteks monogaamne (üldjoontes) üksus laste ja loomadega. Peres võib olla abilisi. Peres on va-

randus, varandusautokraatika. Probleem abiliste oma varandusega kuulub samuti võimuküsimusse oma autokraatikaga.

Näide: karja karjatamine, piima kogumine, piimaproduktide (juustu jne) valmistamine.

Piima ei saa lüpsta või lüpsmata jätta, lüpsmises peab olema kord, mida nõuab "looduslik tingimus".

Nõuab tähendab siin implitseerib.

Jääb võimuautokraatika osaks anda (looduslikele) implikatsioonidele vorm "peab".

Lehmi peab lüpsma teatud kellaajal — see "peab" kuulub juba võimuautokraatika rääkimise-konteksti.

Kuna lehma saab lüpsta korraga üks inimene, peab autokraatika selle inimese määrama. Mida tähendab peab? Mis on määramine?

Võibolla võib ütelda — perevõim annab "reeglid, mille järgi tegevus toimub".

Kuidas sellega ka oleks, "reeglite andmine" ja "korralduste jagamine" peab toimuma keeles, millest peres aru saadakse, ja vormis, mida mõistetakse — mille järgi üldse peres elu korraldatakse.

Peab toimuma autokraatne äratundmine.

Tuleb ära tunda, et see on reegel; et see on korraldus. Tuleb ära tunda selle reegli a l l m ä r g i d (tuleb ära tunda lüpsikellaaeg, lehm; anum, kuhu lüpstakse jne jne; tuleb osata lüpsta). Käsu korral on äratundmisele kuuluvaid märke päratul hulgal. Kõik nad kuuluvad võimuatribuutikasse.

Nad on kõik ainult sisemiselt, territooriumil endal otsustatud. Nad on otsused või nende tulemused.

Ka karistused on sisemiselt otsustatud.

Kas kirjeldatud olukorras analoogia ema-keel, kirja-keel näitab ennast?

Selleks et vastata, tuleb minna perest väljapoole.

Näide: peredevahelised talgud. Peredevahelises süsteemis sooritatakse mõned looduslikult implitseeritud toimingud. Olgu see toiming "r": r-talgud.

Vaadeldakse samakeelseid peresid. Pere-*autokraton*'i ühine osa — keel.

Pered asuvad omadel territooriumidel, mis on eraldatud teisekeelsete pereterritooriumidega (konfliktipiirid), kuid on ühendatud t e e d e abil. See on r-talgu eeldus.

Kuna me teede võimu praegu ei aruta, võtame selle ette.

Peab kehtima peale perevõimu peredevaheline võim, muidu ei ole r-talgud võimalikud.

Mis on esmajoones vaja? Kokkulepet.

Mis on kokkulepe?

Kokkulepe on miski, mis viib perevõimu seest välja, ta ühendab, s.t asetab eri pered omavahelisse võimuvahekorda. Kokkuleppe tõttu peavad sündima peredevahelise võimu allmärgid. Perevõimu autokraatikasse tuleb midagi, mille päritolu ei ole puhtalt sisemine. Püstitatakse võim, mis on väljaspoolne. Kokkuleppel on käsuga analoogne staatus.

Kriitiline küsimus: kas kokkulepe on "kirjakeelne"?

"Kirjakeel" ei tähenda siin otseselt keelt, vaid staatust. Kas "kokkuleppel" on võrreldes siseautokraatikaga sama staatus, nagu on kirjakeelel emakeelega võrreldes? Kas kokkulepe tuleb teha "teises stiilis"?

Tegu ei pruugi olla (ainult) keelega, võib olla tegu ka käitumismaneeridega, pöördumisvormidega jne.

Kas kokkulepe nõuab oma loogika järgi "teist stiili"? S.t, kas kokkuleppe juures olles ollakse juba iseendast "teises stiilis"?

Vaatame saadikut, keda saadetakse "ettepanekuga kokkuleppeks".

Ühe territooriumi saadik võetakse vastu teisel territooriumil ja seal antakse saadikule vastused.

Mis oleks selle näite juures "teine stiil", mis on asja olemusest tingituna nõutav?

Kuid näide on esialgu puudulik. Sest kui kontakti alles võetakse, siis ka võimu-*autokraton* alles luuakse. Võimu-*autokraton* ei saa "teist stiili" peale suruda, sest loodavat *autokraton*'it ei ole veel loodud.

Siiski, ka loomisel peab mingi (võimu)autokraatika töötama, sest kuidas saadaks muidu üldse kontakti ja antaks edasi "ettepanekut".

Minnes kontaktile, katsetatakse millegagi, "kas autokraatika hakkab tööle".

Niisiis, saadik katsetab võimumärkidega, lootuses, et võimumasin läheb tööle ja ettepanek saab edasi antud. Saadik peab olema valmis ootamatusteks.

Muidugi katsetab saadik keelega. Kuna antud mudelis on tegu sama keelega osapoolte vahel, siis see katse jääb ära, mingi oluline võimuautokraatika juba töötab.

Kuid ka sellel tasemel tuleb katsetada, sest ta peab sõnumi edasi andma teataval viisil sõnastatult, ta ei räägi päriselt nii nagu "perepiiris". Üldine alus on olemas — on "üldine arusaamine sõnadest ja lausetest", kuid võivad käiku tulla spetsiaalsed.

Pealegi — saadik ei pruugi teada, "kelle poole pöörduda". Ta peab "sisse pääsema". Ta on võõras ja võõras peetakse (automaatselt) kinni.

Esialgu ei ole juttugi veel mingist kindlast "kirjakeelest", esialgu katsetatakse stiilivariantidega.

Kuid miks ei võiks saadik kasutada lihtalt oma perestiili — katsena näiteks?

Aga kui ta seda teeb, s.t kui ta sellega k a t s e t a b , on tal juba "teine stiil".

Perepiiris on tal mitmeid allstiile, olenevalt sellest, missugusse all-*autokraton*'isse ta laskub — peremehega, perenaisega, lastega jne.

Ta peab valima vähemalt ühe nendest ja valik ei ole siin autokraatne nagu perepiiris. Tal tuleb teha v a l i k . Selles mõttes on ta *autokraton*'ist väljas.

Kuid *autokraton*'ist väljas olemine ei tähenda iseendast väljaspool-*autokraton*'it-olemist.

Ka perepiiris satutakse *autokraton*'ist välja, kuid perepiir paneb väljakukkuja sinna tagasi.

Saadiku puhul on küsimus, kas ta, olles *autokraton*'ist väljas, satub sellesse teisel tasemel tagasi — teisel, juba olemasoleval?

Kui saadik saavutab vastuvõtu ja saab anda läkituse edasi, saab vastuläkituse, kas siis on mingi taseme autokraatika juba tööl?

Kas kontaktivõtmine iseendast juba tähendabki autokraatika sisselülitamist?

Milline on selle autokraatika minimaalne "sügavus", mille puhul on kontakt võimalik?

Antud mudelis ei saa sellele küsimusele vastata, sest mudelis on alg-*autokraton* olemas — keel. Mis võiks olla allpool keelt, jääb lahtiseks, võib küsida, kas ja mis p e a b olema pealpool keelt?

Mida aga näeme, on see, et autokraatikal on kalduvus hakata vohama, s.t väljakujunenud autokraatika on asjade äraajamiseks liiane.

Autokraatika liigub vormis ülikülluse poole. Miks ei kehti siin mingi ökonoomiaprintsiip? Ilmselt kehtib, aga ka selle kehtivusel liigub autokraatika ülikülluse suunas.

Vahekord ülikülluse ja ökonoomia vahel on oluline — sellest võib oleneda "filosoofia saatus" — kuid seda küsimust ei saa praegu veel arutada.

Esialgu: asju saab ajada vähema autokraatikaga.

Mida see tähendab?

Näide saadikuga: esialgu rituaal puudub ja rituaaliga korrastatud autokraatika ei lähe tööle — ometi "aetakse asi ära". Mille alusel?

Läheb käiku madalama taseme autokraatika — saadik räägib. Lähevad käiku veelgi madalama taseme autokraatikad — saadik lastakse kuuldekaugusele, saadiku sõnu kuulatakse jne. Ka see kuulub mingisse autokraatikakihistusse, nende alusel pääseb saadik kuuldele, ta s õ n a d kuulatakse ära.

Väljaspool madalama taseme autokraatikaid peab leiduma tase, millel autokraatika asemel katsetatakse valikutega.

Kui selline tase tekib, tähendab, l u u a k s e tase võimaliku (uue) autokraatika jaoks.

Autokraatikat veel ei ole, kuid juba näitab endine tase, millele see peaks loodama.

Saadik on valmis võimalikuks, veel loomata autokraatikaks. Selliseks, mida ta perepiiris ei vaja. Ta on valmis hakkama rääkima "kirja-keelt", ta on valmis selle loomiseks. Ta teeb selle jaoks vabaks taseme, määrab koha, kuhu see peab asetuma.

Kõik need "kohad", kus "ollakse sunnitud valima, s.t kus "liigutus" (lause jne) on t e a d l i k v a l i k ja tõuseb va-

hetu tegevuse tasemest välja, on kohad, millele võib luua uue autokraatika, milles valikud enam ei ole tarvilikud ja tegevus langeb "igakordse otsustuse" vajadusest välja.

Vaatame "talguid". Kokkuleppe rituaalia ei pruugi laieneda "talgutele". Siin on teised rituaalid — samuti uued, kuid oluline on nende juures see, et "uus tase" võib siin mõjutada "vana taset". Uus autokraatika võib esitada nõudeid vanale "pereautokraatikale".

Kantonitevaheline võib seguneda kantonisisesega. (Kirjakeel võib hakata suruma emakeelt.) Võib tekkida "pühapäevane" kantonitevaheline ja "äripäevane" kantonisisene.

Küsimus on ka selles, kuivõrd peab pereautokraatika olema valmis "talguteks"; pole mõeldav, et "talgud" täielikult viiakse läbi uuel "kirja-keele" autokraatikal.

Talgutega algab see, millest rääkisime varem — peredest hakkavad kujunema kantonid. Toimub "segunemine", sest reproduktsioon on möödapääsmatu.

Talgud otseselt reproduktsiooni ei puutu, kuid kaudselt ikkagi, sest pole võimalik reproduktsioon, kui tal ei ole "majanduslikku" alust, ja seda talgutööd peavadki andma.

Ka otseselt on talgutel mingil määral reproduktsiooniga tegu, kuna "kosjad" võivad just seal oma alguse saada. Võidakse korraldada isegi spetsiaalseid "tantsutalguid" just sel eesmärgil.

Küsimus: mille poolest poolest erineb "saadikuks minemine" "talgutele minekust"?

Nii huupi küsitult ei ole loota head vastust. Räägime esmasaadikust ja esma-talgutest.

Vahe on selles, et talguline tuleb pärast kokkulepet ja selle alusel. Juba enne on talgute-tase kokkuleppega loodud, juba teada, et "talgulised tulevad". Juba on talguline ühes uues autokraatikas.

Juba on loodud inimeste kogum, kes enne ja kokku saades teavad, et nad on kõik talgulised ja peavad seda koos olema. Kooslus on loodud ja küsimust kes-ma-olen või kes-ta-on, koos sellega seotud katsetustega, ei lähe vaja.

Kokkusaamisel võib muidugi selguda, et paljusid tasemeid on tarvis veel luua.

Ometi on mõned tasemed olemas ja kõigis peredes samad ja lähevad talgutesse üle.

Kõik pered peavad oma autokraatikast lähtudes teadma, mis vajadusel talguid korraldatakse. Seal tehtava töö alged on perepiirides enam-vähem ühesugused.

Näiteks lihtne, kuid fantastiline mudel:

Igale pereterritooriumile hakkavad (kust, ei ole oluline) kukkuma kaljurahnud. Need tuleb ühiste jõududega kiiresti kõrvale toimetada.

Kiviveeretamisi esineb eelduse kohaselt igal territooriumil nagunii, see töö kuulub pereautokraatikasse ja tuuakse talgutele kaasa.

Talgutel võivad aga tekkida

1) uued tasemed autokraatikale puhtalt t e h n i l i s e l alusel;

2) uued käitumis- ja suhtlemisreeglid.

Need võivad jääda spetsiifiliselt talgute puhuks — "kirjakeele" analoog.

Talgute tehniline autokraatika ja spetsiaalne tavandiautokraatika, mis jääb "kirja-keeleks", ei pruugi siiski jääda "saadikutava"sarnaselt eksklusiivseks. Midagi talguteautokraatikast peab minema üle pereautokraatikasse, kasvõi niipalju, et peredes osataks valmistuda talguteks. Et peredes kantaks endaga kaasas seda "kirja-keelset" — see i m b u b .

Talgute autokraatika kujunemisel ollakse jälle olukorras, kus fikseerub (ajutine) väljaspool-autokraatikat-olemise tase ja piirkond. Seal, kus sünnib uus autokraatika.

Kuidas, pole võimalik spekulatiivselt arutada.

Ilmne on aga, et satutakse raskustesse ja ollakse nõutud. Taotletakse n õ u .

Tuleb-leida-nõu võib väljenduda mitmel põhimõtteliselt erineval kujul.

Kuid kindlasti tekib abstraktsioonitase, lihtsalt tuleb-leida-nõu. Ei satuta vaid olukorda, kus seda on vaja, vaid tematiseerub see kui teadvustatud n õ u e .

See nõue ise loob autokraatikataseme.

Luuakse abstraktne "nõu leidmise instituut".

Miks peab see tekkima just talgutel?

Kas sellepärast, et talgutel tekib tavade konflikt (tehnilisel ja käitumuslikul alusel), mida lahendada tuleb seal ühiselt?

Talgutel on teravalt tematiseeritud konflikt kui situatsioon. Talgutel luuakse "konfliktikomitee". See ongi üks "nõu leidmise instituudi" realisatsioone.

Kas seda võib võtta ka autokraatikahäire komiteena?

Kas võib neid konflikte ja häireid võtta mingis mõttes (metafoorselt) kui "keelekonflikte"? "Kirja-keele" ja konfliktikomitee vahekord ei ole selge.

Küsime, mis konflikti ja kuidas lahendab kirjakeel sõna otseses tähenduses.

Selle: kui on loodud raamatuturg (ajakirjandus näiteks), siis tuleb leida "ühtne esitusviis".

Mis on raamatuturg: kas selle taga on konflikt erinevate emakeelte (dialektide) vahel ja turus sünnib oma konfliktikomitee selle lahendamiseks?

Sellel konfliktil — dialektikonfliktil on ontoloogiline staatus (elatakse dialektides). Mingi ontoloogiline staatus on ka talgukonfliktidel, vähemalt kaudselt. Tehilisest aspektist konfliktikomitee standardiseerib (töövõtteid, tööriistu jne). Ta annab vektori industrialiseerimisele ja sellel on ontoloogiline aspekt.

Kirja-keel kujuneb välja, aga ka industrialisatsioon kujuneb välja.

Kirjakeele üle ei otsusta (dialekti)komitee, kuid vektor kirjakeele suunas saab sealt pärineda.

Vektor industrialiseerimisele saab pärineda talgute konfliktikomiteest.

(Töö)talgud ei tule käitumistasandile nii lähedale kui tööja tehnikatasandile, kuigi ka näiteks sugudevaheline kombekonflikt võib siin selgelt välja tulla, millel võib olla vektor millelegi ontoloogilisele, kuid see asi on segane ja vähemalt mitte üldiselt arutatav.

Vaatame teedevõimu:

Teid, mis läbivad võõrkeelsete perede territooriume. Sel juhul tuleb rääkida konfliktipiiridest. Samakeelsete territooriumide puhul võib ju ka esineda efemeerseid konfliktipiire, kuid siin on tegu teravalt ja selgelt defineeritavate ja määratavate joontega.

Enamasti elavad inimesed keelekuti koos — erandeid esineb mitmesuguseid, kuid need jäävad esialgsest vaatlusest välja (kõik meie probleemid on näidisprobleemid, millel katsetada vastust pealkirjas osutatud küsimusele — katsed lähevad teemast tihtipeale kaugele, see tuleneb teema ulatuvusest).

Vaatame teedeprobleemi juba tuntud difusioonimudelil — territooriumid kujunevad "mahajäänud" peredest, keeli on mudelis kaks, A ja B. Pered on jaotatud vaatlusterritooriumil esialgu täiesti kaootiliselt. Koguterritoorium ei ole esialgu lõplikult hõivatud, pereterritooriumid ei pruugi üksteisega piiriti kokku joosta. Esialgu ei pruugi olla ka selgeid konfliktipiire, on aga ei-kellegi-maid, mida võib vaadata konfliktipiirkondadena.

Situatsiooni evolutsioon teedel oleneb algsituatsioonist ja juhuslikest asjaoludest. Tuleb vaadata mudeleid.

Lihtne mudel: pereterritooriumid ei ole täitnud veel koguterritooriumi ja A ja B teed kulgevad üldiselt lahus. Mõnedes kohtades on ristumine siiski vältimatu.

Mõni sõna teedest üldse: mis ja miks tee, seda antud mudelis seletada ei saa, mudel on teekeskne, võib seletada mõnesuguseid tee funktsioone. Difusioon, mis on mudeli alus, sünnib t e e l . Pered on teedel-maha-jäänud pered.

Kas mahajäämine tähendab tee unustamist? Kas tee avastatakse esialgu väljakujunenud territooriumil uuesti, või lähtutakse vanast kaugteena loobutud teest?

Mõlemad on võimalikud. Ütleme, et loobutud tee kui selline (kui tee) ei ole unustatud. See tähendab, mingid reministsentsid teeautokraatikast on säilinud.

Tee ise on *autokraton*'i element. Et "pärale jõuda", tuleb "teele asuda", s.t kui on mingi vajadus kuhugi "pärale jõuda", siis iseendastmõistetavalt, autokraatselt, tuleb asuda teele.

Et minna *a*-d kätte saama A-s, tuleb l i i k u d a A poole ja *a* juurde. Selline autokraatika on sujuvalt sees peres, olenemata sellest, on ta liikuv või paikne. Kogu pereautokraatika põhineb sellel skeemil, ka sõnaline autokraatika.

Niisiis, olenemata tee unustamisest või mitteunustamisest, liikumine on elemendina autokraatikas (igas mõttes) sees. Seda pole vaja meelde tuletada.

Siiski ollakse paiksed — kuigi liigutakse ja teatakse, mis on tee, ei olda teel.

Mis tähendab teel olemine? Teel olemine on liikumine läbi v õ õ r a s t e paikade. See on paiksetel võibolla unustatud.

Teel olemine läbi võõraste paikade on rohkem kui ainult liikumine, vahemaa läbimine, siin on rohkem autokraatikasse kuuluvaid elemente. Mingeid erilisi elemente, mis moodustavad oma spetsiaalse autokraatika. Peab olema ette valmistatud mingi tasand, mis lihtsal liikumisel ei ole vajalik.

Tee läbi võõraste paikade on ohtlik.

Ohtlik võib olla eluohtlik, kuid võib rääkida ohtlikkusest mitmes muus mõttes. Räägime x-ohtlikkusest.

Kui eluohtlik, siis elu kui teatav *autokraton* on pandud küsimuse alla, ta võib lakata funktsioneerimast. x-ohtlik: x kui teatav *autokraton* võib lakata funktsioneerimast.

Elu on meie otstarbeks liiga ähmane mõiste — räägime organismist. Eluohtlikkuse korral muutub küsitavaks organismi funktsioneerimine, selline, mida nimetatakse eluks.

Kuid organism kuulub *autokraton*'ina kõrgema taseme *autokraton*'isse.

Tuleb teha vahesid; orgaaniline *autokraton*, mitteorgaaniline. "Intelligentne *autokraton*"; võibolla peab rääkima ka "poolintelligentsest *autokraton*'ist".

Näide — organism kala. Organism kala kuulub veekogusse. Veekogus asuv kala on osa mingis *autokraton*'is.

Kui organism on ohustatud, on kõrgemas (laiemas) *autokraton*'is häire. Või on all-*autokraton* — organism — astunud laiemast *autokraton*'ist välja.

Ei saa ütelda, et teel-olles-läbi-võõraste-paikade ollakse *autokraton*'ist täiesti välja astunud. Võibolla ei olda üldse — kuigi hädaoht säilib.

Kuid ohtu tuleb siin mõista relatiivselt.

Tavalise teel olemisega võrreldes on tee läbi võõraste paikade o h t l i k u m , s.t tuleb võtta tarvitusele ohuvastaseid abinõusid. Oht tuleb likvideerida. Tuleb viia mingi "autokraatikaga" oht "tavalisele" tasemele — normi.

Kui teel-olemine-läbi-võõraste-paikade on eluviis, siis peab ta vastama mingile normile — ta peab olema normini ohuvaba.

Ohutustamise korral on ta korrakohaselt ohuvaba nagu keskmiselt iga teine eluviis. Kui ei räägita eksklusiivsete gruppide eluviisidest (rüütlid, röövlid, palverändurid jne).

Teel-olles-läbi-võõraste-paikade peab minema tööle spetsiaalne ohutustamise autokraatika.

Ohutustamine tähendab spetsiaalse autokraatikatasandi loomist.

Meie konkreetses näites ollakse juba paiksed — teelolemine on ajendatud kontakti võtmisest: Tuleb minna naabrite juurde läbi võõra piirkonna.

Arusaamine "võõrast" piirkonnast on nüüd juba teine, kui see oli teel-olemise eluviisi ajal.

Ka võõras on nüüd (alaline) naaber.

Teatakse, kus nad asuvad ja kogu topograafia on (vähemalt *status quo*'na) ette antud.

On teada ka, et naabritel on samuti vajadus kontakti võtta ja teele asuda läbi võõra territooriumi.

Kas ette antud topograafia paneb iseendast peale nõudeid autokraatikale?

Topograafia räägib geomeetria keeles ja seega on mingi autokraatika juba mängus. Mõlemal pool topograafilist joont on arusaamine geomeetriast. Ilma rääkimatagi on selged geomeetrilised tõsiasjad. Need on sõnade-eelsed ühisarusaamad, mis figureerivad autokraatika elementidena.

Niisiis, kui ma lähen teele ja olen teel, seejuures aga võõra territooriumi piiril, on võõrale selle topograafilise tõsiasjaga juba üteldud: võibolla ta tahab omadega kontakti võtta ja sellepärast p i d i s i i a p i i r i l e j õ u d m a . Ometi on palju mittegeomeetrilisi asjaolusid, mis nõuavad o m a autokraatikat.

Tee, mingis mõttes küll geomeetriline arusaam, ei pruugi olla topograafiliselt määratud — tee võib minna siit, aga ka mõnest teisest kohast läbi. Tee kujundatakse. Tee kujundamine on autokraatika kujundamine.

Mingis üldises mõttes on siin probleem sama, nagu ta oli "saadikute" juures. "Saadik" on olukorras, kus ta peab katsetama. Ta katsetab võimumärkidega ja loodab, et võimumasin läheb tööle. Ta peab jõudma kontaktini. Territooriumi läbija peab sisse pääsema, see tähendab, samuti jõudma kontaktini. Kuid kas kontaktini jõudmine peab teelolija puhul tähendama audientsile pääsemist? Kui teede võim regulariseeritakse ja standardiseeritakse, on seegi oluline. Kuid esialgu hakkavad tööle mingid poolkokkulepped: teatavatel tingimustel (teata-

val viisil territooriume läbides) võõras piirkonnas takistusi ei tehta. On saavutatud sõnatu kokkulepe, poolkokkulepe.

Me püüame leida niisuguse läbimisviisi, mis takistusi esile ei kutsu. Seda valides arvestame juhuslikke asjaolusid ja peame silmas "igivanu traditsioone". Me arvestame vanade võimumärkidega ja katsetame nendega. Me püüame oma käitumisega märku anda, et oleme teel, ainult teel. Püüame rõhutada tee igivana tähendust. Püüame panna kehtima tee kui võimumärgi, mis tagab autokraatika. Me lähtume eeldusest, et mingitasemeline tee-autokraatika ikka veel kehtib.

Me võime selleks isegi kasutada keelt; võõrale arusaamatu, teeb ta ometi arusaadavaks, e t k a s u t a m e k e e l t , et oleme dispositsioonis, milles ollakse keelekasutusel. Näitame, et meil ei ole midagi selle vastu, kui meie käitumine oleks arusaadav. Me oleme teel ja tahame ütelda, et teel olemine on loomulik asjaolude seis väljakujunenud topoloogias — nii meie kui teie jaoks.

Võibolla kannavad meie püüded vilja ja me pääseme läbi.

Kui me pääsesime läbi, siis mida see tähendab?

Juhuslikku kõrvale jättes tähendas see, et "meie taotlust aktsepteeriti", "meist saadi aru".

Mida tähendab "saadi aru"?

"Arusaamine" on mingi taseme autokraatika mõiste: mingi märk kutsub esile (autokraatselt) mingi reageeringu, $X \rightarrow Y$. Märk kutsub esile reageeringu, mida ta (mingis ulatuses) taotleb — märk ja tema reageeringud kuuluvad lülidena samasse võimuautokraati. Antud näite puhul ei pruugi arusaamine sündida väljakujunenud standardite tasemel. See tähendab, et autokraat ise ei ole võibolla staatiline.

Juhtum on esialgu üksikjuhtum ja sellisena tuleb teda võtta — kuigi ei ole võimatu, et jõutakse "vaikivale kokkuleppele" ilma ühegi sõnalise aktita. Kuid ka vaikivale kokkuleppele tuleb alles jõuda.

Mida tähendab üksikjuhtum: võõras nägi teelist ja teelise märke, "sai aru, mis tal plaanis on", ja otsustas mitte vahele segada.

See võõras sai aru, kuid mõni teine poleks pruukinud aru saada, sest polnud mingit standardit. Kas ka üksikarusaamine töötab mingi autokraadi põhimõttel?

Arusaamiste hajumised on kõigi autokraatide puhul loomulikud ja ettenähtud. Keelest ei pruugita aru saada ka siis, kui keel on selge.

Autokraatika ei autokratiseeri kõike, ta ainult sisaldab vahendeid võimalike tõkete puhuks.

Üksikjuhtumi puhul ollakse üldinimliku autokraatika tasemel.

Kõik võõra pere liikmed võinuksid aru saada, mida teeline taotleb, nad oleksid võinud sellest aru saada tasemel, kus üldinimlikud märgid märgivad, kuid ei ole garantiid, et kõik komplekssed märgid muutuksid arusaadavaks.

Ja siin on siiski üks eriline punkt: ei tööta nähtavasti tavaline "häirete kõrvaldamise" super-*autokraton*. Ei pruugita seda sisse lülitada. Võidakse sisse lülitada "ohutustamise *autokraton* pereterritooriumil". Ollakse nende kahe alternatiivi mittestabiilses tasakaaluolukorras.

Ebastabiilsus ei seisa selles (esmajoones), et "ei saada märkidest aru", vaid selles, et arusaamatusi korrigeeriv süsteem ei tööta. Võivad tööle hakata alternatiivsed autokraadid, põhimõtteliselt kaks "super-*autokraton*'it" — häirete kõrvaldamise või ohutustamise oma.

Peale selle, kui arusaamiseni jõutaksegi, ei ole reageering sellega üheselt määratletav. Ilmselt võib ka seda olukorda nimetada konfliktiolukorraks. Võib isegi rääkida konfliktikontekstist. Sest kui olukord liigub stabiilsuse suunas, tuleb konflikt nii või teisiti likvideerida. Muidugi võib tekkida alaline vastuseis, kui topograafia kujuneb välja sellel alusel. Eraldatud pered hävitatakse ja konventsionaalne vaatlusterritoorium jaguneb kaheks kompaktseks "riigiks", riigipiiridega jne.

Kuid pole mõtet vaadata kõiki kujunemisskeeme. *Autokraton*'ite kujunemisskeemide vaatluseks piisab ühest näitest. Me valime näitena võimuskeemi, kus pered jäävad oma esialgsetesse kohtadesse paigale, laiendavad end kuni kokkupuudeteni naabritega ja selle alusel kujuneb välja enam-vähem stabiilne poliitiline topograafia oma autokraatika ja võimuskeemiga.

Konflikt võidakse lahendada mitmel viisil. Võib rääkida "konfliktikomiteedest". On ka võimalik vaikiv kokkulepe. Ka vaikiva kokkuleppe juurde kuulub oma autokraatika. Mida see endast kujutab? Kunas on vaikiv kokkulepe tõesti sündi-

nud? Millal võib ütelda — see on traditsioon? Kas traditsioonid ongi vaikivad kokkulepped? Kas ikka-on-nii-olnud on selle piisav märk? Millal saab see väljend oma stabiilse tähenduse?

Arvatavasti siis, kui sellega kaasneb teatav "stiil", "riitus", "keel" jne. See tähendab seda, et "läbiminek" ainuüksi ei saa kuuluda vaikivasse kokkuleppesse. Vaikiv kokkulepe haarab kaudselt "peaaegu kõike", nii et rikkudes tema sõlme (läbiminekut), on rikutud kogu autokraatne süsteem ja häireid on tunda igas lülis. Vaikiv kokkulepe on ankurdatud sügavalt eluolu-autokraatikas.

Kui vaikiv kokkulepe kehtib, on see juba fikseeritud ja temast sõltub kogu kokkuleppe-territooriumi eluolu.

Kuid kuidas tehniliselt teostub vaikiv kokkulepe?

Mis on igal juhul hädavajalik ja mis igal juhul juhtub?

Igal juhul juhtub see, et teatakse, et läbiminek toimub. Teatakse, et ollakse teel läbi võõra piirkonna, ja see läbiminek on vaikiva kokkuleppega garanteeritud. Kuulub igapäevase eluolu juurde, et on olemas võõrad läbikäijad. Teed on väljakujunenud ja neid teatakse kui kohti, millele on omane:

1) kanda läbiminevat võõrast,

2) viia ennast läbikäijana võõrast piirkonnast läbi.

Teatakse teed erilise territooriumina ja seda, kuidas ta mängib võimuautokraatikana. Tekivad mõisted "läbikäija" ja "läbikäik".

Isegi kui kontakti ei võeta, peab siseautokraatikas olema vastav nivoo. Me peame oskama reageerida võõrale ja võõrana.

Kuid kui kontakt reaalselt luuakse (mis on loomulik, ja iga vähegi realistlik mudel peab sellega arvestama), siis tematiseeritakse ka võõras keel, teadmine võõrast keelest, tema funktsioonist ja tähendusest. Siis selgub, et võõra keelega pääseb millegi juurde. Vähemalt teatakse, et "on miski suletud, millele pääseb juurde võõra keelega". See ei pruugi tähendada eriti paljut. Venelased Eestis näiteks seda asjaolu peaaegu ei tematiseerinudki. Põhjus oli muidugi see, et nad pääsesid kõigeni, mida vajasid, oma keelega. Seega tematiseerus kujutelm, et eesti keel on täiesti ülearune ja et selle taga ei ole midagi, mis spetsiaalselt ainult selle keelega on kättesaadav. Kuid on ka võimalik, et "see-suletud" lihtsalt lülitatakse välja, tehakse olematuks, aga mitte sellepärast, et

juurdepääs on muil teil nagunii olemas, vaid sellepärast, et juurdepääsu ei olegi vaja. Seejuures jäävad võõrad suletuks, suletuna struktuurituks — neid ei võetagi inimestena.

Peab olema mingi m o t i i v , et võõrad avaneksid niivõrd, et neile omistatakse sisestruktuur (mis on peegeldatud nende keelega).

Motiive võib olla palju, vaatame kõige primitiivsemat:

Võõralt võib oodata vaenulikku hoiakut, nagu meie hoiak on (vähemalt implitsiitselt) vaenulik nende vastu. Sellisel juhul on tarvis teada, "mida nad kavatsevad".

Isegi kui teedel on välja kujunenud *status quo*'na vaikiv kokkulepe, jääb see kahtlus ikka.

Seega me oleme nimetatud *status quo*'s asetatud olukorda, kus seisame vastu teatavale, meile tundmatule, *autokraton*'ile. Mitte üks inimene, üksik läbikäija ei ole see, mis meisse puutub, vaid n e m a d . Me oleme pandud olukorda, kus peame teadma, mida "see autokraat teeb".

Tekib "autokraatide vastuseisu" probleem. Mis probleem see üldse on? Mis puhul ta tekib?

Näiteks tekib selline vastuseis, kui *a*-keelne satub *b*-keelsesse keskkonda. Kui *a*-keelne *b*-keelt ei mõista, on ta teatavas vastuseisus kogu *b*-keelse autokraatikaga. Karikatuurne näide: "ma ei saa aru", "ma ei oska", "ma ei saa", "ma suren ära", "ma lõpen".

Vähem radikaalne vastuseis: "Mul on käes mobiil, ma ei saa temaga ühendust." Tehnilised autokraadid — automaadid — annavad neisse asetatud šabloonide ja teatavate standardsete manipulatsioonide abil teatavaid vajalikke tulemusi.

Mul ei ole šablooni, ma ei tunne manipulatsioonivõtteid — ma seisan automaadiga vastasseisus.

On võimalik, et leian autokraadiga, millega seisan vastasseisus, kontakti mingis madalamas autokraatikas, mis meil on ühine. Näiteks: saan *a*-keelsena *b*-keelses keskkonnas kontakti žestikulatsiooni abil jne.

Kas autokraatide vastasseisu seletus taandub alati indiviidi ja autokraadi vastasseisu seletusele? Kuid kui räägime tehnilistest autokraatidest, automaatidest, siis pole üldsegi selge, mida nimetada indiviidi vastasseisuks automaadiga. Mis on

sel juhul indiviid? Kuid nii ei ole nähtavasti otstarbekas küsida.

Võib vaadata näiteks kahte kosmosesüsteemi, mis peavad ühinema. Süsteemid ei saa säilida ja funktsioneerida, kui nende "vajadused" jäävad rahuldamata. Ühinedes võiksid nad vastastikuseid vajadusi rahuldada, kuid nad on vastasseisus. Mis tähendab selles näites vastasseis? Kes on millega vastasseisus?

Kas süsteemid on näiteks siis vastasseisus, kui nende "standardid on erinevad"? Üks töötab ühel, teine teisel "lainepikkusel" ja ühendust ei saavutata? Primitiivne näide: a läheneb b-le, kui a jõuab teatud kaugusele b-st (mille ta ise — automaatselt — välja mõõdab), saadab välja signaali s; kui vastuseisu pole (standardite erinevust), võtab süsteem b signaali s vastu — reageerib sellele automaatselt, avab kanali $b(a)$, millesse süsteem a saab siseneda, jne.

Mõlemad automaadid moodustavad koos ühise automaadi. Kui signaal s ei vasta b vastuvõtja standardile, tekib vastuseis, automaadid ei ühine, võivad joosta teineteise otsa ja puruneda.

Võib ütelda, et selles näites on vastasseis indiviidi s ja automaadi b vahel, kuid vastasseis üldiselt e i t a a n d u sellele. Indiviidi vastasseisust tuleneb automaatide eneste vastasseis; pealegi indiviid s kuulub automaadi (autokraadi) a juurde ja ei "esinda" ennast, vaid a-d tervikuna.

Võrdleme seda näidet näitega erikeelsetest kantonitest ja teedest:

Kaks keelesüsteemi on "vaikiva kokkuleppe" *status quo*'s, k u i d siiski tekib kahtlus. Erinevus tehniliste autokraatidega, automaatidega võrreldes on esmajoones see: automaatidel ei ole i s e s e i s v a i d sõltumatuid kavatsusi.

Kahtlus nõuab autokraatidelt "iseseisvust". Kuid "iseseisvus" on suhteline mõiste. Arvatavasti võib (teataval tasemel) "iseseisvust" peale sundida (teiselt, fundamentaalsemalt tasemelt).

Automaat "kahtlustab" teist automaati, kui ta teda "uurivalt kompab" — peab silmas ja reageerib, kui "märkab" midagi kahtlast.

Näidet kosmoseautomaatidega võib niiviisi täiendada. Kontaktivõtmise ebaõnnestumisel jääb a b ligidusse ja "peab teda

silmas" ja reageerib, kui *b* käitub "kahtlaselt". (Kõik need asjad on fundamentaalsemal tasemel programmeeritud.)

Kantonite näite korral kannavad kahtlusi inimindiviidid. Kas on võimalik ka automaatide puhul vastav mõiste luua? "Indiviididest" koosnevad automaadid?

Kuid oluline erinevus jääb, sest automaat on t e r v i k u n a programmeeritud, süsteem on selles mõttes "deduktiivne". Kantonite näites on süsteem ilmselt "induktiivne". Indiviididest tuleneb kantoniautokraat, ta luuakse nendest.

K u i inimesed on sunnitult iseseisvad, siis sellelt tasemelt vaadatuna on süsteem ka siin deduktiivne. Kui me ei eelda seda, kui me vastupidi eeldame, et seda (sundivat) fundamentaaltaset polegi, siis on süsteem induktiivne.

Kas iseseisvuse "sõltuvus" on piisav tingimus deduktiivsuseks, "sõltumatus" induktiivsuseks?

Millal induktiivsuse eeldus ülepea annab süsteemi, mida v õ i m e sisuliselt nimetada autokraadiks? Mis tingimusi peab panema peale indiviidide "iseseisvuse" sõltumatusele (nende käitumisele üldse), et tulemuseks oleks miski?

Võime vaadata vana näidet A ja B kantonitest teedega: Kantonite süsteemi puhul võib rääkida kahest üksusest — 1) kantonitest, 2) inimestest kantonites.

Algindiviid on kantoni elanik — inimene. Tema on see, kes "kahtlustab", toimib iseseisvalt. Kas s e e individuaalne (iseseisev neil tasemeil, mis on meie vaatlusele avatud) tegevus määrab süsteemi, mida võime nimetada autokraadiks? Ilmselt mitte, "kahtlus" ei loo mingit süsteemi iseendast, süsteem peab juba olema moodustunud mingite teiste iseseisvate tegevuste alusel.

Kuid mida kujutab siis indiviidi iseseisev kahtlustus s ü s t e e m i seisukohalt?

Süsteemi stabiilsushäired on selle "iseseisva" tegevusega tõkestatud.

Olgu *status quo*, kuid indiviidide kahtlustus säilib — iseseisev ja sõltumatu: läbisõitjate kohta küsitakse: "mida nad kavatsevad meie vastu?", "mida nad mõtlevad?".

Kahtluse süsteemsust näitab juba küsimuse vorm: mida n a d kavatsevad m e i e vastu?

Meie — ja nemad — viitavad süsteemidele. Süsteemide vastuseis on kehastatud indiviidis. Mis toob aga indiviidi sellesse süsteemsesse vastuseisu? Kas "kahtlust" saabki iseseisvalt vaadata? Oluline on nähtavasti see, et "kahtlus" on üks aspekt sellest, millega süsteem üldse moodustub. Aspektina "kahtlus" esindab seda olulist midagit.

Antud näites kahtlustame läbiminevat — teda kui ühte neist. Kuid sellega ei ole selge, et me antud näites ei kahtlustaks ka lihtsalt teda. Näide jätab paljugi varju, sest olles konkreetne, on ta liiga valmis-ehitatud, me ei näe, mis on selle "sees". "Nemad" on juba valmis. Kuid kas "nemad" — juba valmis "nemad" — ei esinda kedagi, keda "nemad" kehastavad, ja kes ka olenemata sellest konkreetsest kehastusest on oluline ja oluliselt mängib igas võimalikus kehastuses?

Ütleme, et "meie" on juba olemas, kas siis sellega see keegi, keda "nemad" kehastab, ka on juba valmis? Kas "meie" nõuab "neid"? "Meie" ei ole siin lihtsalt grammatiliselt võetav. "Meie" on v õ i m u - m õ i s t e . "Meie" on keskkond, kus võimuautokraatika toimib. Võimuautokraatikas on iga indiviid mitmes aspektis sõltumatult iseseisev (me ei saa ütelda, et ta üldse oleks sõltumatult iseseisev — ta sõltub sellest, mille ta on sõltumatu iseseisvana l o o n u d , süsteemist — süsteem (eelduse kohaselt teatava olulise taseme suhtes) on s u l e t u d ; pole välist tegijat, loojat, selles mõttes on indiviid ka üldiselt iseseisvalt sõltumatu, kuigi süsteemist ta ei ole). Nii võttes on "meie" lihtsalt indiviidide kogum, kes süsteemi oma tegevusega loob. Maakera inimesed on sellise võimuautokraatse süsteemi loonud — nad on "meie", olenemata sellest, kas on "neid" või mitte. Millest siis tuleb paradigmaatiline (grammatiline) "nemad" ikka koos "meiega"?

Meie igapäevane eluolu, mida reguleerib grammatika, teeb meie ja nende vahel vahet igas elusituatsioonis. Meie nagu nemadki on individuaalid ja ei ole seotud mingi kontekstist sõltumatu osutatavaga.

Me oleme "kõnelema hakkamisest" alates nii, et need indeksikaalid kuuluvad igapäevasele ja loomulikule kasutusele. Grammatiline "meie" ja "nemad" on juba valmis ja sellest lähtepunktist peab arutlus algama.

Vaatame võimusüsteemi, mille aluseks on indiviidid, indiviidid saavad süsteemilt märgi. See võib näiteks olla nimi: A. On võimusüsteem A ja kõik indiviidid temas on A-indiviidid.

Miski ei takista neil ka meie olemast — meie, A-indiviidid. Süsteem, vähemalt mingis olulises aspektis, on kinnine. Kuna ta on kinnine, jääb paljugi temast väljapoole — see on loomulik, kuid mitte päriselt iseendastmõistetav. Me võtame praegu eelduseks, et see on nii.

Näiteks meie A-keelt kõnelevate kantonite indiviidid moodustavad võimusüsteemi, mille üheks oluliseks atribuudiks on A-keel. B-keelsed indiviidid jäävad väljapoole seda — nad moodustavad "nemad".

Nende suhtes võetakse kahtlev hoiak. Kahtlev hoiak on aspekt sellest, mis on loonud antud süsteemi. Sellest aspektist lähtudes peame suhtuma kahtlusega nendesse ja see tuleneb seda süsteemi loovast "millestki" — keelest.

Me ei saa neist aru — me ei tea, mis nad kõnelevad, kuid kõigi kõnelejate suhtes on meil loomulik dispositsioon — küsida, mis nad ikkagi kõnelevad. Me oleme pandud olukorda, kus isegi küsimata midagi tunneme — et ei saa aru. Olukorras, kus arusaamisel o n koosseis, me aru ei saa ja seda olukorda ja sellest tulenevat püsihoiakut võime nimetada kahtluseks laias mõttes.

Erikeelsed indiviidid on kohtudes vastasseisus, sest ei moodusta koos võimusüsteemi autokraati.

Vaikiv kokkulepe teedel lisab uusi jooni ja võime siin rääkida kahtlusest mingis kitsas spetsiifilises mõttes.

Muidugi pole keel ainus alus kahtluseks laias mõttes, ka teisi võib olla — usutunnistus, rituaalid, koolid, filosoofia, isegi tehnika. Kõige selle puhul oleme dispositsioonis küsida "mida nad teevad", sest oleme ikka — kui inimesed — kaastegevuse koosseisus, kaasa teha ometi ei saa, puudub autokraatne kooslus. Kuid neid teisi aspekte me praegu ei vaata, ainult keelt.

Niisiis vaikiva kokkuleppe *status quo* on välja kujunenud, ometi jääb kahtlus: mis spetsiifilise joone omandab see teedel? Kahtlus täpsustub teedel (kas kasutatakse teed platsdarmiks, ründe korraldamiseks jne jne).

Tee võib olla (tundmatu) kavatsuse täideviimise tee. Tee võimaldab teatud liiki täideviimisi, sest võimaldab liikuda. Tuleb teada saada, mis kavatsus neil on.

Mingis punktis muutub see küsimus otsustuseks — tuleb võtta kontakt. Tuleb aru saada.

Kuid mis on arusaamine kahe autokraadi vahel? Mis tähendab autokraadile aru saada väljaspoolsest — sellest, kes ei ole autokraadi osa.

Mis on kontakt arusaamise seisukohalt?

Kontakt on probleemi sisseviimine autokraati. Autokraat võib olla oma konstruktsiooni järgi selline, et tal on sisendikanalid. Kuid praegu on tegu iseseisvate indiviidide loodud süsteemiga, kas selliselgi on juba olemas sisendikanalid?

Väljaspoolse kohta: Autokraat on defineeritud seespoolselt, autokraat on see, mis töötab autokraatselt. Autokraat võtab kokku teatavat liiki protsessid; see, mis ei kuulu nende protsesside hulka, jääb väljapoole, ei kuulu autokraati üldse, autokraadil pole temaga mingit vahekorda.

Kuidas ta saab pöörata tähelepanu väljaspoolsele? Ideaalne ühetasemeline autokraat ei saagi.

Kuid räägime mitmetasemelistest. Väline ei ole väline kõigi tasemete suhtes.

Keeleautokraat: Ta töötab keelemõistmise alusel. Protsessid, millest oli juttu, on autokraatsed arusaamised. Laused kutsuvad autokraatselt esile lauseid ja tegusid.

Öelnud lause A, on kuulajas sündinud lause A arusaamise protsess ja pole selleks vaja enam midagi teha — teadaanne A on edasi antud autokraatselt — sellega lihtsalt, et on öeldud-kuuldud. Keeleautokraat on ideaalne(?), ühetasemeline, kui ta on tehniline — arvuti näiteks. Sisendades talle käsu, ta reageerib sellele automaatselt, väljaspoolne ei puutu temasse üldse. Ebastandardne käsk jääb kuulmata. Kui puudutada teda väljastpoolt näpuga, ta ei reageeri, ta ei kahtlusta midagi. Tal pole mõisteid väljaspoolse jaoks. Kuid ma võin anda automaadile vale käsu, millest ta ka ei saa aru, ehkki ta sellele reageerib.

On vahetase: väärkäsk on väljaspoolne, kuid võimaliku käsuna äratuntav. Kui lähenetakse väärkäsuga, tunneb automaat selle ära kui väljaspoolse. Ta saab aru minust kui väli-

sest, kellest ta aru ei saa, ja reageerib sellele arusaamatusega. Sellel tasemel olen ma arusaamatu väline, kellest välisena on aru saadud.

Läbikäiguga teedel on olukord analoogne.

Indiviid ei kuulu ainult lülina keeleautokraati, ta on lüli mingis teise taseme autokraadis ja on seal arusaadav millenagi. Mina ja teeline oleme lülid ühes teises autokraadis, milles esimeses autokraadis olemine on standarditega määratud, teises autokraadis me reageerime, nagu reageerivad lülid.

Reageerimine ise on keerulisem ja nähtavasti mittelineaarne.

Mis siis on õieti automaat (autokraat), kas näiteks arvuti ise, või mina koos arvutiga?

Ma olen väline ainult teataval tasemel. Kuid kuulun automaati sellel tasemel, kus sisendan — võtan kontakti. Kontaktivõtmine on üks eriline automaatika (autokraatika) alaprotsessi lõik: Siiski jään mingis mõttes ikka väliseks. Teine inimene kui (oma sõnade) sisendaja o n väline, kuid keeleautokraatika seisukohalt sisemine — kõne ja arusaamine haaravad meid mõlemat ühte süsteemi.

IV

On aeg tagasi minna algusse ja küsida meie laulu kohta.

Mis juhtus selle laulu (järel)loomise ajal, mis nõudis selles laulus küsitud küsimise eestikeelset järelküsimist? Mis järgnes (järgneb) küsimusele antud vastusest?

See, mis mis me praegu oleme?

Kindlasti, kuid mil viisil, kuidas nende küsimiste ja kostmiste toimet ära näha, sest mitte selles ei ole ju asi, mis oli s i i s ja mis sai siis — kuigi ka selles, kuid meie jaoks siiski ainult *kata sümbebekos* —, meie asi on, mis saab praegu ja edaspidi.

Kas on tulnud aeg küsida toda teist, käesoleva kirjutuse pealkirjas seisvat küsimust ja kas tuleb teda just nii küsida — eelmise küsimuse jälgedes käies? Kas need kaks küsimust on (ikka veel) üksteisega seotud?

Siin on palju segast ja arusaamatut, seepärast tuleb liikuda ettevaatlikult.

Selleks, et eksiminekut vältida, tuleb üle mõtelda järgmised punktid:

1. Mis on vanal küsimusel üldse tegemist uuega; või parem — mis on uuel küsimusel tegemist vanaga?

Kas meil on sellepärast põhjust küsida uut küsimust, et vana sai kord juba küsitud, vastatud ja vastusest sündis see aeg, milles oleme ja mis nõuab uut küsimust?

2. Kui vastame küsimusele (1) jaatavalt, siis tuleb küsida edasi; miks siis ikkagi kujul *was ist des Esten Philosophie?*, s.t miks lähtuda vana küsimuse e e s k u j u s t ja mitte vanast kujust endast — *kus on mo armas filosofia?*.

3. Kui vastame küsimusele (1) eitavalt — midagi ei ole tegemist uuel küsimusel vanaga, ainult "stiili mõttes" jäljendame vana eeskuju, siis kas on üldse mõtet arutada pikalt ja laialt, mida vana küsimus küsis ja mida vastas?

4. Alternatiivile (2) ja (3) ei ole võimalik enne midagi vastata, kui (2) on läbi mõeldud, pealegi ütleb intuitsioon, et vana küsimus sisaldab siiski midagi uue küsimuse jaoks olemuslikku, et ilma sellele jälile jõudmata pole võimalik uue juurde minnagi.

Vana küsimus küsis lihtsalt ja ühemõtteliselt ühte ainust asja: m i s on *des Deutschen Vaterland*? (originaalis) ja: k u s on *mo kallis isama*? (järeletehtud variandis).

Küsimus puudutab siis mingit X-isamaad.

Mida tähendab täiend isamaale: *des Deutschen; mo kallis, X-i*?

Kas isamaa jääb ikka esinema niisuguse lisandiga? Kas on olemas isamaa lihtsalt? Nagu on olemas koer, kuid on olemas ka Baskerville'ide koer. Kas *des Deutschen* on lisandina *Vaterland*'ile samasuguses positsioonis, nagu on Baskerville'ide lisandina koerale?

Iga isamaa on kellegi(?). Iga koer ei pruugi olla kellegi, on hulkuvaid koeri. Kas on siiski ka hulkuvaid isamaid? Baskerville'ide koera analoog isamaa puhul on näiteks Garibaldi isamaa, Napoleoni isamaa jne. *Des Deutschen* viitab aga mujale, kas või niisugusele kirjeldusele — "see koer on kirbukoonal"; s.t ta on kirpude koer.

Siiski ei saa Baskerville'ide koerast selle lihtsa kalambuuriga mööda, sest just teine ülesloetud lisanditest isamaa juurde, *mo kallis*, viib selle juurde tagasi. Kes ütleb *mo kallis isama*? Seda ütleb Johann Woldemar Jannsen. Seega siis ikkagi: Jannseni isamaa nagu Baskerville'ide koer?

Muidugi mitte "nagu", kuid vormiline sarnasus nõuab seletust. Mingi oluline vahe on ütlustes — "Jannseni isamaa", "Jannseni koer", "Jannseni filosoofia".

Jannseni vahekord koeraga näib olevat väga erinev tema vahekorrast isamaaga. Niisiis kuju "X-i x", ei ütle ära, missugust liiki vahekorraga on tegu X ja x vahel. Nende väljendite sisu alles lubab seda otsustada, kuigi ka see mitte alati ja tarvilik on silmas pidada konteksti.

Formaalselt võib "X-i x" ütelda: "x kuulub X-ile", aga ka "X kuulub x-ile". Et otsustada, kumb on õige, peab teadma X-i ja x-i eellugu.

"Jannseni isamaa" korral kehtivad mõlemad variandid peaaegu võrdselt. "Sakslase isamaa" korral kehtivad mõlevad variandid võrdselt ilma "peaaeguta". Kehtib kahepoolne kuuluvusvahekord.

Mida ütelda sel alusel küsimuse *was ist des Deutschen Vaterland?* kohta küsituna 1813. aastal?

1813 küsiti isamaa järele, et teda "leida".

Mida tähendab leidmine selles kontekstis?

Kas *Vaterland* on miski, mis peaks olema, kuid sellisena ei ole veel leitud, ära tuntud? Või on ta midagi niisugust, mida tuleb alles luua? Sel juhul tahetakse leida loomise võimalust.

Või lõpuks: teda otsitakse nagu kadumaläinud taskunuga.

Võimalik, et kõik need võimalused mängisid aastal 1813 Preisimaal. Kuid olulisem on ehk küsimus kuulumisest, kuulumisrelatsioonist, millest äsja rääkisime: X kuulub x-ile (märgime "Xx"); x kuulub X-ile (märgime 'Xx').

Võibolla ei küsita mitte niivõrd *Vaterland*'i järele, kui just selle suhte " " järele? S.t sakslane aastal 1813 ei ole kindel, kas *Vaterland* kuulub temale. Kas on üldse midagi, mis isamaana temale võib kuuluda? Sakslane ei tea võibolla ka seda, kas tema kuulub isamaale, kas on sellist isamaad, kellele ta võiks kuuluda.

Võibolla otsitakse sellist isamaad, mille puhul s a a k s ja peaks kehtima kahepoolne kuuluvussuhe? Mis on see isamaa, millel on selline omadus, s.t mis võimaldab sellise suhte; mis a l u s e l seda otsitakse?

Muidugi on see alus keel, ja nii ka üteldakse: *so weit die deutsche Zunge klingt... Das soll es sein, / Das, wacker Deutscher, nenne dein.*

Kõige lihtsamalt ja banaalsemalt — aga seega kõige segasemalt — üteldakse seda nii (banaaalne tees — BT):

Sakslane on see, kes räägib saksa keelt, sakslase *Vaterland* peab olema see elu ruum, milles sakslane kui saksa keele rääkija elab.

Ja ongi kõik. Ja sellega võib alustada. Mis on elu ruum? Ja miks peab *Vaterland* olema veel miski, mida keel räägib, et olla keel? (BT) seisukohalt näib see nõue olevat "poeetiliselt ülepingutatud" ja tühi. Kuid paljugi näib (BT) seisukohalt ülepingutatud ja tühi.

Küsimus "miskist" on küsimus suhetest " " ja ' '.

Sellega, et keel räägib *Vaterland*'ist, teeb ta *Vaterland*'i selliseks, mille puhul saab sakslase kohta tõeliselt ütelda "Vs" ja 'Vs'. See, et see keel temast räägib, teeb keele võimalikuks.

1813. aasta puhul tekib muidugi küsimus: kus see *Vaterland* "senikaua" siis oli?

Kui *Vaterland*'i otsitakse selleks, et teda luua ja otsijad on need, kes saksa keelt räägivad, siis kuidas sai saksa keelt üldse olemas olla, kui *Vaterland*'i a l l e s otsitakse? Või räägib keel isamaast ka siis, kui isamaad olemaski ei ole, kui teda alles otsitakse?

Isamaa on midagi, mis muutub? On mingi t u u m , mis "saab isamaaks", tuum, mis teatud ajal võtab (peab võtma) *Vaterland*'i kuju, kuid mis seda alati ei pea võtma. Rääkides isamaast, räägitakse oluliselt tuumast, ja ainult 1813 on s e e aeg, mil peab tuumast rääkima kui *Vaterland*'ist. Keel, rääkides tuumast, jõuab *Vaterland*'ini ja saab ise mingi "kuju" sellest. On nüüd selles "kujus" — s.t sooritab seda "tegu".

Mis "tegu"?

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.
Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.
Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9,11,12; 1995 — 1,2,5 –12; 1996 — 1,2,3,5–12; 1997 — 1–12; 1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid.*

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.
Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.
Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.
E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep
Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:
USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3–9,11,12; 1995 — 1,2,5 –12; 1996 — 1,2,3,5–12; 1997 — 1–12; 1998 —1–12; 1999 —1–12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAEE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Perioodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2000 ☐

Back issues for 1999	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1998	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1994			3	4	5	6	7	8	9		11	12

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.
Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.
E-mail: akademia@online.ee

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja
Ain Kaalep

Toimetajad
Jaan Isotamm, Jaan Kangilaski, Toomas Kiho, Mart Orav

1999

KOLLEEGIUM

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht,
Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv,
Ülo Matjus,Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk,
Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak,
Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Majandusjuhataja Agu Tani
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Sarv
Sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:
Postimaja, postkast 80
Tartu 50002, Eesti/Estonia/Estland

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:
431 373, 431 117

Fax:
431 373

E-post:
akademia@online.ee

© *AKADEEMIA*

ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS, MÄLESTUSED, PUBLIKATSIOONID

ESMATRÜKID

Aarelaid, A. Eesti kodanikualgatus teel Euroopasse // **7**, 1347–1366.
Alenius, K. Vt *Tõlked.*
Altnurme, L. Eesti koolinoorte jumalapilt // **6**, 1199–1226.
Annist, A. Geograafilis-sotsiaalse meetodi rakendusest eesti kirjanduse uurimises // **1**, 3–25;
Eesti ilukirjanduse arengust ja tulemusist // **1**, 26–27.
Anvelt, I. Nunavut — innuittide oma territoorium // **2**, 372–378.
Aru, K. Oskar Gustavson: Mitu nime ja üks pale // **7**, 1383–1391.
Berg, E., S. Oras. Eesti mõttelise asendi kaardistamisest // **11**, 2261–2280; **12**, 2485–2509.
Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. Vt *Tõlked.*
Donskis, L. Vt *Tõlked.*
Eintalu, J., M. A. Notturno. Vt *Tõlked.*
EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. Vt *Tõlked.*
Engelbrecht, J. Teaduses on kord ja vaidlused korrast // **1**, 107–112.
Engelhardt, B. v. (Järels.) Vt *Tõlked*, Perneder, E.
Erelt, M. 1990. aastad eesti keele uurimises // **10**, 2053–2067.
Hennoste, T., T. Vihalemm. Võõrkeele suhtlusstrateegiad // **8**, 1571–1607.
Hänni, U. Ideoloogiad ja tänapäev // **4**, 678–687.

Isotamm, J. Vt *Tõlked*, Butkus, Z.
Jaik, J. Kesväesä / Järels.: A. Kaalep // **1**, 72–76.
Jakapi, R. Berkeley vaated "loodusfilosoofiale" ja nende tõlgendusi // **7**, 1463–1478.
Jaks, I. Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvusvõitlusest Rootsi avalikus arvamuses 1917–20 // **1**, 160–172.
Juske, A. Diego Velázquezi "Õuedaamide" peegeldused / (Ill.) // **6**, 1272–1282.
Järvelaid, P. Vt *Taastrükid*, Kliimann, A.-T.
Kaalep, A. Aina mingeid kõrgemaid nõudmisi // **4**, 675–676; (järels.) Vt Jaik, J.; *Taastrükid*, Adams, V.; Andresen, N.; Rosenstrauch, V.; Tõrmaküla, I.; *Tõlked*, Puškin, A. S.; Calderón de la Barca, P.
Kaldaru, H. Siirdeprotsessid Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia postsotsialistlikes riikides / (Ill.) // **9**, 1795–1814; **10**, 2073–2092.
Kadanik, M. Väljendus kui metafoorne kehastamine / (Ill.) // **9**, 1925–1938.
Kasak, E. Müüdist // **1**, 32–46.
Kaubi, J. Agraarrerformid läbi aegade meil ja mujal // **4**, 790–820.
Keskpaik, J. Pädev bioloogia ja bioloogiapädevus: Mõtisklus // **9**, 1980–1991.
Kiisler, V. (Järels.) Vt *Tõlked*, Heidegger, M.
Kodres, K. Kõneleva arhitektuuri ideest / (Ill.) // **8**, 1609–1629.
Koort, K. Vene transiit läbi Eesti kahe maailmasõja vahel: Ootused ja tegelikkus / (Ill.) // **1**, 130–158; algus 1998. a.
Krikk de Mateo, S. Kas Ladina-Ameerika põlisrahvastel on tulevikku? //**11**, 2401–2415.
Krull, E. Inter- ja multikultuurilised kasvatustaotlused Eestis // **1**, 114–129.
Kulmar, T. Müütide osast Kolumbuse-eelse Peruu kultuuride järjepidevuse uurimisel // **11**, 2392–2400.
Kutsar, D. Lähedusest paarisuhetes // **4**, 747–766.
Kuurme, T. Aja vaim ja reformpedagoogika // **11**, 2381–2390.
Kõiv, M. *Was ist des Esten Philosophie*: Metafilosoofiline mõtisklus // **11**, 2449–2480; **12**, 2673–2704; järgneb 2000. a.
Käärik, H. Max Weber: religioon, teadus, ratsionaliseerumine // **9**, 1895–1901.
Laar, M. Meie ise ja meie enda lähiajalugu // **11**, 2323–2327.
Laasberg, M. Sissejuhatus Donald Davidsoni keelefilosoofiasse // **9**, 1939–1955.
Leesik, M. (Järels.) Vt *Tõlked*, Lawrence, D. H.

Lenzner, A. Karl Schlossmann — Eesti arstiteaduse suurkuju // **12**, 2568–2575.
Lepajõe, J. Kartulivabariik / (Ill.) // **9**, 1957–1979.
Leps, A. Eesti põhiseaduse muutmisest // **3**, 451–476.
Lipping, J. Uus kostmine vanale küsimusele: Kant ja *Aufklärung* Foucault' vaatepunktist // **4**, 688–710.
Lotman, M. Faktiivsus ja assertiivsus // **10**, 2135–2146.
Luuk, E. Tähenduse lineaarne ja hierarhiline struktuur / (Ill.) // **8**, 1630–1660.
Läänelaid, A. Aastarõngad ajaloouurimise teenistuses // **2**, 362–370.
Martinson, K. "Ma samba püstitin. . .": Puškini 100. surma-aastapäeva tähistamisest Eestis 1937. a // **6**, 1134–1168.
Masing, U. Võõras igas maailmas // **7**, 1457–1462.
Meel, M. Kas üks jalg on moraalsem kui teine?: Uuendusliku ettevõtte moraalipoliitikast / (Ill.) // **5**, 899–915.
Meikar, T., T. Nurk. Saag / (Ill.) // **2**, 347–361.
Meri, L. Kas väikesed jäävad ellu? // **12**, 2516–2525.
Metste, K. "Nagu nüüd on selgunud. . .": Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks // **9**, 1816–1841.
Mikkor, M. Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust / (Ill.) // **5**, 975–996.
Mirov, R. Päike tantsis tõuste'essa: August Annisti poeemid, lüroeepilised regilaulud ja Uus Testament // **11**, 2329–2355.
Mägar, H. (Eess.) Vt *Tõlked*, Goethe, J. W. v.
Mölder, B. (Järels.) Vt *Tõlked*, Chalmers, D. J.; Dennett, D. C.; Peacocke, C.; Strawson, P. F.
Nurk, T. Vt Meikar, T., T. Nurk.
Notturno, M. A. Vt *Tõlked*, Eintalu, J., M. A. Notturno.
Ohmann, V., T. Tannberg. Allikmaterjale 1949. aasta märtsiküüditamisest // **3**, 607–619.
Oras, S. Vt Berg, E., S. Oras.
Pae, T. Eesti mägede kõrgusest / (Ill.) // **4**, 767–781.
Palgi, D. Sissejuhatus Peet Vallakusse // **3**, 548–559; **4**, 730–739.
Perneder, E. Vt *Tõlked*.
Plaat, J. Vormsi usk: Usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastail // **2**, 277–309.
Pormeister, E. Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde // **7**, 1505–1509.
Roosimaa, P. Sahteltehnika Markuse evangeeliumis // **5**, 1019–1029.
Saar, J. Psühholoogilise kriminoloogia arengujooni // **7**, 1393–1407; **8**, 1718–1735.
Sachris, N. B. (Järels.) Vt *Tõlked*, Zender, H.

Sarv, E. Võidupüha kõne Tallinnas 1998. a 23. juunil Rahvuslik-Demokraatlike Jõudude Koostöökojas // **6**, 1126–1133;
Märtsiküüditamine kui tšekistlik ebaõnnestumine // **12**, 2543–2561; järgneb 2000. a.
Sarv, I. Juudas eesti fraseoloogias / (Ill.) // **5**, 998–1018.
Schmid, J. Vt *Tõlked.*
Sivers, F. de. Vaba naine 14. sajandi vankuvas maskuliinses ühiskonnas: Siena püha Katariina 1347–1380 // **1**, 48–66.
Soosaar, A. *Tekhne* arstiteaduses // **10**, 2111–2116.
Stolovitš, L. Vt *Tõlked.*
Subbi, O. Mõttepositsioone // **2**, 342–346.
Tamme, T. Matemaatika tehnilised piirid // **10**, 2117–2121.
Tammiksaar, E. Ulmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. a novembris // **12**, 2576–2595.
Tammiksaar, E., V. Vahing. Ääremärkusi Hugo Vihvelinist // **3**, 585–593.
Tannberg, T. Vt Ohmann, V., T. Tannberg.
Tasmuth, R. Uue Testamendi teoloogia eile, täna, homme // **6**, 1188–1198.
Tiit, E.-M. Matemaatika ja kunst // **10**, 2122–2133.
Toomet, O. Kõige vanemad asjad: Asjadest ja muust, mis meie maailmas väga vana on / (Ill.) // **1**, 78–90.
Vahing, V. Vt Tammiksaar, E., V. Vahing.
Valdas, M. "Egavene koedokold...": Mihkel Kampmaa tütre mälestustes // **9**, 1842–1856.
Varpio, Y. (Järels.) Vt *Tõlked*, Viita, L.
Veingold, A. Vt *Tõlked.*
Vihalemm, T. Vt Hennoste, T., T. Vihalemm.
Vihvelin, H. Karl Ernst von Baeril esinenud hallutsinatsioonidest // **3**, 579–584.
Viitol, L. Ajaloo rekonstruktsioon ja ajakiri *Nädal Pildis* // **7**, 1368–1376.
Volt, M. Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas // **9**, 1903–1916.
Õunapuu, P. Eesti Rahva Muuseumi rajamisest // **5**, 967–974.

Väitlus. Vastukaja

Niidassoo, K. (Vt Enn Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade." — *Akadeemia*, 1998, nr 8, lk 1612—1619) // **2**, 405–409.

Pihlau, J. Rahvuskomitee ja Tiefi valitsus: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatsest 1944. a. (Vt E. Sarv. "Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade." — *Akadeemia*, 1998, nr 8, lk 1612–1619; K. Niidassoo. [Väitlus.] — *Akadeemia*, 1999, nr 2, lk 405–409) // **7**, 1518–1528.

Timberg, G. (Vt V. Vahing. "Õigeaegne õigusseksuoloogia." [Arvustus.] (L. Auväärt. *Õigusseksuoloogia*. Õpik juristidele, meedikutele, pedagoogidele, psühholoogidele ja sotsiaaltöötajatele. Tallinn, 1997.) — *Akadeemia*, 1999, nr 2, lk 386–398) // **11**, 2437–2439.

TAASTRÜKID

Adams, V. Elu mõttest. III / Järels.: A.Kaalep // **1**, 29–31.

Andresen, N. Jutuajamine Arthur Valdesega / Järels.: A. Kaalep // **10**, 2068–2071.

Aspel, A. Õnn olla väike // **12**, 2510–2515.

Gustavson, O. Kas Jannsen või Jakobson? // **7**, 1378–1381.

Kliimann, A.-T. Eesti iseseisvuse areng /Järels.: P. Järvelaid // **2**, 227–275. Lisa: A.-T. Kliimanni tööde bibliograafia 1922–1941.

Kõpp, J. Eesti ülikooli saamisloost // **12**, 2563–2567.

Maim, N. Suveräänsuse iganemine kaasajal // **3**, 477–498.

Puškin, A. S. Vt *Tõlked*.

Rosenstrauch, V. Hundimäe sündimine / Järels.: A. Kaalep // **5**, 962–966.

Tõrmaküla, I. Võidupüha kõne Jalkalas 1943. a 23. juunil Vallila pataljoni eesti vabatahtlikele / Järels.: A. Kaalep // **6**, 1123–1125.

Vihvelin, H. Üksikasju Juhan Liivi vaimsest seisundist tema viibimisel Tartu Ülikooli Vaimu- ja Närvihaiguste Kliinikus 1894. aastal: Tema 30. surmapäeva puhul 1. detsembril 1943 / (Ill.) // **3**, 561–578.

TÕLKED

Alenius, K. Petserimaa ja Narvataguse integreerimine Eestiga ning Idaalade maine Eesti avalikkuses 1920–1925 / Tlk K. Kagovere // **11**, 2301–2322.

Bricmont, J. Kaoseteadus või kaos teaduses? / Tlk T. Kiho // **1**, 91–106; algus 1998. a.

Butkus, Z. NSVL intriigid Balti riikides (1920–1940) / Tlk M. Loodus; järels.: J. Isotamm // **11**, 2281–2299; **12**, 2526–2542.

Calderón de la Barca, P. Kahest näidendist / Tlk A. Sang; järels.: A. Kaalep // **12**, 2597–2609.

Chalmers, D. J. Otse teadvuseprobleemi kallale / Tlk ja järels.: B. Mölder // **7**, 1408–1440.

Dennett, D. C. Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale / Tlk ja järels.: B. Mölder // **7**, 1441–1446.

Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. / Tlk J. Isotamm // **3**, 620–630 / (ill.); **4**, 821–831; **5**, 1051–1068; **6**, 1283–1291; **7**, 1510–1517; **8**, 1736–1743; **9**, 1993–2005; **10**, 2176–2181; **11**, 2417–2424; **12**, 2648–2655; jätkub 2000. a.

Donskis, L. Ernest Gellner: Tsivilisatsioonianalüüs ajalooteooriana / Tlk T. Pakk-Allmann // **5**, 1031–1050; **6**, 1228–1245.

Dummett, M. Realism ja antirealism / Tlk A. Unt // **3**, 524–546; Vt Pataut, F.

Eintalu, J., M. A. Notturno. Induktsioon ja oletus // **10**, 2147–2174; **11**, 2361–2380.

EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm / Tlk M. Arold, J. Isotamm; komment.: V. Niitsoo; eess.: J. Isotamm // **1**, 191–222; **2**, 415–446; **3**, 639–670; **4**, 863–894; **5**, 1087–1118; **6**, 1311–1342; **7**, 1535–1566; **8**, 1759–1790; **9**, 2017–2048; **10**, 2221–2256; algus 1998. a.

Goethe, J. W. v. Minu elust: Luulet ja tõtt / Tlk ja eess.: H. Mägar // **8**, 1662–1686; **9**, 1858–1876.

Goodman, N. Kunsti keeled / Tlk M. Kadanik. (Ill.) // **9**, 1917–1924.

Heidegger, M. Keel / Tlk ja järels.: V. Kiisler // **4**, 711–729.

Katariina Sienast. Kiri ühele kõrgele vaimulikule / Tlk F. de Sivers // **1**, 67–71.

Lawrence, D. H. Koha vaim / Tlk ja järels.: M. Leesik // **3**, 595–605.

Notturno, M. A. Vt Eintalu, J., M. A. Notturno.

Pataut, F. Antirealistlik perspektiiv keelele, mõtlemisele, loogikale ja analüütilise filosoofia ajaloole: Intervjuu Michael Dummettiga / Tlk J. Kangilaski // **2**, 311–325; **3**, 500–523.

Peacocke, C. Keelefilosoofia / Tlk ja järels.: B. Mölder // **5**, 917–960; **6**, 1246–1270.

Perneder, E. Geograafiaüliõpilasena Tartus: Ühe saksa neiu õpingutee algus / Tlk M.-A. Mändoja, järels.: B. v. Engelhardt // **4**, 782–789.

Puškin, A. S. Gabrieliaad: Poeem / Tlk J. Jaik; järels.: A. Kaalep // **6**, 1170–1186.

Rorty, R. Teadvus, intentsionaalsus ja vaimufilosoofia / Tlk B. Mölder // **7**, 1447–1455.

Rubenis, J. Näha ja kuulda läbi öö: Mõtisklus Kristuse ülestõusmise pühade hommikul / Tlk R. Karma // **4**, 741–745.

Schmid, J. Naiivsed kujutlused õiglusest / Tlk T. Teesaar // **10**, 2093–2109.

Stolovitš, L. Naeru metafüüsikast / Tlk A. Pevkur // **7**, 1480–1504.

Strawson, P. F. Esimene isik — ja teised / Tlk ja järels.: B. Mölder // **12**, 2638–2646;
Isikud / Tlk B. Mölder // **12**, 2610–2637.

Zender, H. Mida kõneleb muusika keel: Kõne 1997. a Goethe auhinna vastuvõtmisel / Tlk ja järels.: N. B. Sachris // **8**, 1688–1703.

Veingold, A. Metamodelleerimise alused / Tlk A. Luure // **2**, 326–340.

Viita, L. Õnn / Tlk A. Kaalep; järels.: Y. Varpio (tlk A. Tani) // **11**, 2356–2359.

Weber, M. Teadus kui elukutse ja kutsumus / Tlk H. Käärik // **8**, 1705–1717; **9**, 1878–1894.

ARVUSTUSED

Arumäe, H. Ühe Soome patrioodi elu ja surm. (S. Zetterberg. *Viis lasku senatis: Eugen Schaumani elu.* Tlk E. Bahovski. Tallinn, 1998) // **8**, 1744–1749.

Kruus, O. Raamat Tartu vaimu ühest arengujärgust. (E. Parek. *Tartu — minu ülikoolilinn 1922–1926.* (Litteraria, vihik 14.) Tartu, 1998) // **5**, 1070–1072.

Kuresoo, R. Hinge keerukusest. (J. Allik. *Psühholoogia lihtsusest.* Tartu, 1997) // **2**, 398–402.

Kurs, O. Indiaani reservaadid Ameerika Ühendriikides. (K. Frantz. *Die Indianerreservationen in den USA: Aspekte der territorialen Entwicklung und des sozio-ökonomischen Wandels.* 2., durchg. Aufl. (Erdkundliches Wissen, Heft 109.) Stuttgart, 1995) // **6**, 1292–1302.

Küng, E. (S. Troebst. *Handelskontrolle—"Derivation"— Eindämmung: Schwedische Moskaupolitik 1617–1661.* Hrsg. Edgar Hösch. (Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München: Reihe Forschungen zum Ostseeraum, Bd. 2.) Wiesbaden, 1997) // **10**, 2187–2201.

Laar, M. Kümme aastat hiljem. (*Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1987–1988.* Tallinn, 1998) // **1**, 173–176.

Lipping, J. Võrgutatud, võidetud, võõrandatud. (C. Miłosz. *Vangistatud mõistus.* Tlk H. Lindepuu. (Loomingu Raamatukogu, 1999, nr 18–20) // **12**, 2656–2659.

Made, V. Pilk maailmale Euroopa servalt. (E. Medijainen. *Maailm prowintsionu peeglis: Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940.* Tartu, 1998) // **5**, 1073–1078.

Matjus, Ü. Tallamisi Eesti rahvusbibliograafia radadel. (*Eesti raamat 1941–1944: 1941. a. september–1944. a. september:* Estonica *1941–1944.* Koost. J. Tomingas. Tallinn, 1997) // **4**, 832–849.

Mölder, B. Emakeelefilosoofia. (*Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I.* Koost. ja toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu, 1999) // **10**, 2202–2212.

Niitsoo, V. Lähiajalugu pagulaste pilguga. (R. J. Misiunas, R. Taagepera. *Balti sõlteaastad 1940–1990.* Tlk D. Marian, M. Raidma, A. Møller-Pedersen, R. Rammus. Tallinn, 1997) // **2**, 380–386.

Pajur, A. Eestist maailmas ja maailmast Eestis. (V. Made. *Eesti ja Rahvasteliit.* (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu, 1999) // **10**, 2182–2186.

Pruuli, T. Täienduseks Vetemaale ja abiks väljarändajaile. (Enn Vetemaa. *Maui on parim!: Reisiraamat.* Tallinn, 1995) // **11**, 2432–2436.

Rebas, H. Esinduslik valik. (*Eesti ajalugu elulugudes: 101 tähtsat eestlast.* Koost. S. Vahtre. Tallinn, 1997) // **3**, 632–633.

Tammiksaar, E. Ilo Käbini raamat geograafi pilgu läbi. (I. Käbin. *Eesti ajalugu arsti pilgu läbi.* Tartu, 1998) // **4**, 849–856.

Tonts, Ü. Kuidas kirjutada autobiograafiat. (I. Talve. *Kevad Eestis: Autobiograafia I.* Tartu, 1997; *Kutsumatu külaline: Autobiograafia II.* Tartu, 1998) // **9**, 2006–2009.

Toom, T. (M. Quenot. *Ikoon: Aken Kuningriiki.* Tlk K. Sisask, toim. M. Pau, T. Veisserik. Tallinn, [*s. a.*]) // **1**, 176–180.

Toomela, A. Kuidas lihtsaid asju keeruliseks ajada ja siis jälle lihtsaks tagasi teha. (J. Allik. *Psühholoogia lihtsusest.* Tartu, 1997) // **2**, 402–404.

Vahing, V.. Õigeaegne õigusseksuoloogia. (L. Auväärt. *Õigusseksuoloogia: Õpik juristidele, meedikutele, pedagoogidele, psühholoogidele ja sotsiaaltöötajatele.* Tallinn, 1997) // **2**, 386–398.

Viitso, T.-R. Etnilised vähemused etnogeograafi vaadelduna. (O. Kurs. *Etnilisi vähemusi ajas ja ruumis I.* (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad VI.) Tartu, 1998) // **12**, 2660–2666.

Wilhelmson, K. (*Valitud ja valitsenud: Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999.* Koost. J. Toomla. Rets. T. Karjahärm ja H. Schneider, toim. A. Ainz, I. Saaret, kujund. A. Igalaan. Eesti Rahvusraamatukogu, 1999) // **11**, 2425–2431.

EDITORIAL NOTES, SUMMARIES

Editorial note // **1**, 181–185; **2**, 410–412; **3**, 634–636; **4**, 857–860; **5**, 1079–1083; **6**, 1303–1306; **7**, 1529–1533; **8**, 1750–1753; **9**, 2010–2014; **10**, 2214–2217; **11**, 2440–2444; **12**, 2667–2671.

Aarelaid, A. Civic initiative on Estonia's way to Europe // **7**, 1534.

Altnurme, L. Estonian school students' image of God // **6**, 1308–1309.

Erelt, M. The 1990s in Estonian linguistics // **10**, 2218.

Hennoste, T., T. Vihalemm. Second language communication strategies // **8**, 1754.

Juske, A. The reflections of Diego Velázquez's *Las Meninas* // **6**, 1309–1310.

Kaldaru, H. Transition processes in post-socialist countries of Eastern Europe and Central Asia // **10**, 2218–2220.

Kasak, E. On myth // **1**, 186–188.

Kaubi, J. Agrarian reforms throughout the times in Estonia and elsewhere // **4**, 861–862.

Kodres, K. On the idea of speaking architecture // **8**, 1755–1756.

Koort, K. Russian transit through Estonia between the two world wars: Expectations and reality // **1**, 188–190.

Krikk de Mateo, S. Is there a future for the indigenous peoples of Latin America? // **11**, 2448.

Krull, E. Efforts of inter- and multicultural education in Estonia // **1**, 188.

Kulmar, T. On the role of myths in investigation of cultural continuity of pre-Columbian Peru // **11**, 2447–2448.

Kuurme, T. Spirit of the time and reform pedagogy // **11**, 2446–2447.

Leps, A. On changing the Constitution of Estonia // **3**, 637–638.

Lipping, J. An old question reconsidered: Foucault on Kant and *Aufklärung* // **4**, 861.

Luuk, E. The linear and hierarchical structure of meaning // **8**, 1756–1757.

Meel, M. Is one foot more moral than the other?: The moral policy of an innovative enterprise // **5**, 1084–1085.

Metste, K. "As it has become evident by now...": Addenda to better knowledge of Mihkel Kampmaa // **9**, 2015.

Mirov, R. August Annist's poems, lyroepic folksongs and the New Testament // **11**, 2445–2446.

Plaat, J. Religion in Vormsi: Religious movements among the Estonian Swedes and Estonians in Vormsi Island from the 1740s to the 1990s // **2**, 413–414.

Saar, J. Developments in psychological criminology // **8**, 1757–1758.

Sarv, I. *Judas* in Estonian idiomatic expressions // **5**, 1085–1086.
Tammiksaar, E. The Ulmann scandal at Tartu University in November 1842 // **12**, 2672.
Tasmuth, R. New Testament theology yesterday, today, tomorrow // **6**, 1307–1308.
Vihalemm, T. Vt Hennoste, T., T. Vihalemm.
Volt, M. Artist-centred cognitivism in aesthetics // **9**, 2015–2016.

ILLUSTRATSIOONID

Anvelt, I. // **2**, 276, 310, 341, 371, 379.
Goethe, J. W. v. Joonistused // **8**, 1608, 1661, 1687, 1704.
Goodman, N. (Foto) // **9**, 1918.
Gustavson, O. (Foto) // **7**, 1387.
Have-Valtman. Karikatuurisari "Muusa metamorfoos" ajakirjast *Nädal Pildis* // **7**, 1367, 1377, 1382, 1392, 1456, 1479.
Kalde, K. Joonistused // **11**, 2300, 2328, 2360, 2391, 2416.
Kampmaa, M. (Foto) // **9**, 1817.
Kask, J. Joonistused 1996. aastast // **5**, 916, 961, 997, 1030, 1069.
Kliimann, A. T. (Foto) // **2**, 256.
Laigo, A. Gravüürid // **3**, 499, 547, 560, 594, 606, 631.
Mugasto, H. Eksliibrised // **9**, 1815, 1857, 1877, 1902, 1956, 1992.
Muna, K. Joonistused 1998. aastast // **10**, 2072, 2110, 2134, 2175, 2213.
Schlossmann, K. (Foto) // **12**, 2569.
Subačs, M. Joonistused // **4**, 677, 740, 746.
Tihemets, E. Lohusalu, I–V, 1965 // **1**, 28, 47, 77, 113, 159.
Vaga, V. Pliiatsijoonistused // **12**, 2562, 2596, 2647.
Wiiralt, E. Illustratsioonid A. Puškini poeemile *Gabrieliaad* // **6**, 1169, 1187, 1227, 1271.

Märkus. Artikliillustratsioonide kohta on märge illustreeritud artikli kirjes.

CONTENTS

Mapping Estonia's imaginary location. II . . *Eiki Berg, Saima Oras* 2485
It is luck to be small . . . . . *Aleksander Aspel* 2510
Will the small ones survive? . . . . . *Lennart Meri* 2516
Soviet conspiracy in the Baltic states (1920–1940). II 2526
. . . . . *Zenonas Butkus*
Deportations in March 1949 as Chekists' failure. I . . . . . *Enn Sarv* 2543
On the origins of Tartu University . . . . . *Johan Kõpp* 2563
Karl Schlossmann — a distinguished figure in Estonian medicine 2568
. . . . . *Akivo Lenzner*
The Ulmann scandal at Tartu University in November 1842 2576
. . . . . *Erki Tammiksaar*
Excerpts from two plays . . . . . *Pedro Calderón de la Barca* 2597
Persons . . . . . *Peter F. Strawson* 2610
The first person — and others . . . . . *Peter F. Strawson* 2638
Documents on deportations in March 1949. X 2648
Review: Seduced, conquered, alienated. Czesław Miłosz. *Vangistatud mõistus.* Tlk Hendrik Lindepuu. (Loomingu Raamatukogu, 1999, nr 18–20.) . . . . . *Jüri Lipping* 2656
Review: Ethnic minorities as observed by ethno-geographer. Ott Kurs. *Etnilisi vähemusi ajas ja ruumis I.* (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad VI.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1998 . . . . *Tiit-Rein Viitso* 2660
Editorial note. Summaries 2667
Was ist des Esten Philosophie II . . . . . *Madis Kõiv* 2673

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

HEA LUGEJA!

AKADEEMIA
tellimine 2000. aastaks on 324 krooni (12 numbrit aastas).
Üksiknumber hakkab poes maksma 36 krooni.
Kuid nüüd on võimalik ka kultuuriajakirjade kimptellimine.
Säästa oma raha!
Akadeemia+Vikerkaar = 409.- **Sääst 95.-**
Akadeemia+Looming = 415.- **Sääst 89.-**
Akadeemia+Keel ja Kirjandus = 386.- **Sääst 97.-**

9 770235 077726